

ઈક	સામાન્ય સંબંધવાચક વિશેષણ	શારીરિક, વાર્ષિક, સાહિત્યિક, સામાયિક
ઈય	સંબંધવાચક વિશેષણ	ભારતીય, રાષ્ટ્રીય
આળુ	સ્વામિત્વવાચક વિશેષણ બનાવે	દયાળુ, કૃપાળુ, છોગાળો, રૂપાળુ
ગર	કર્તૃત્વવાચક - સ્વામિત્વવાચક વિશેષણ	જાદુગર, ચડૂગર, કારીગર
દાર	સ્વામિત્વવાચક વિશેષણ	સમજદાર, પગારદાર, નાદાર, પૈસાદાર

(ક્રિયાપદ) ધાતુ પરથી સંજ્ઞા બનાવનાર પ્રત્યય :

અક	કર્તૃવાચક સંજ્ઞા બનાવે	લેખક, વાચક, ચાલક,
” ”	ક્રિયા પરથી સંજ્ઞા બનાવે	બેઠક, આવક, જાવક,
આઈ	ક્રિયાવાચક સંજ્ઞા બનાવે	ચડાઈ, કમાઈ, ઠગાઈ, મનાઈ
” ”	ક્રિયા પરથી મહેનતાણવાચક સંજ્ઞા	ઘડાઈ, ભરાઈ, છપાઈ
આણ	ક્રિયાવાચક સંજ્ઞા બનાવે	લખાણ, વંચાણ, મંડાણ, વેચાણ, ખેડાણ
આમણ	ક્રિયા પરથી મહેનતાણવાચક સંજ્ઞા	ઘડામણ, વીણામણ, દળામણ
” ”	ક્રિયા પરથી ભાવવાચક સંજ્ઞા	શિખામણ, અકળામણ, મથામણ
આવટ	” ”	ફાવટ, બનાવટ, સજાવટ
તર	ક્રિયા પરથી સંજ્ઞા બનાવે	ભણતર, ગણતર, ચણતર, નડતર, મળતર

શબ્દનો પોતાનો અર્થ કે વ્યાકરણી મોભો જળવાયેલો જ રહે, માત્ર શબ્દ મોટો થાય. આવો માત્ર અંગવિસ્તાર કરનાર પ્રત્યયો :

પ્રત્યય	ઉદાહરણ
ક	ઢોલક, દંડીકો, છૂટક, નાનકો, થોડુંક, જરાક, બાળક
ડ	પાંદડી, ગામડું, એકડો, મુખડું, સીમાડો
લ	નણદલ, મોરલો, મઢૂલી
ઈય	બળદિયો, વાંકડિયું, શેઠિયો, સુખિયો

હવે, તમે જ્યારે શબ્દ વાંચો ત્યારે તેના પ્રત્યયો પણ જોઈ શકશો, તો વાંચવાની અને અર્થ સમજવાની વધારે મજા આવશે.

સંધિ

મિત્રો, તમે ચિત્રકામ કર્યું છે ? તમે પીળો રંગ કરતા હોવ અને તેમાં લાલ રંગનો લસરકો લાગી જાય તો શું થાય છે ? ત્યાં કેસરી રંગ દેખાય છે ? એવું કેમ થાય ? તમે કહેશો કે એક રંગમાં બીજો રંગ ભળે એટલે બીજા રંગની અસરથી પહેલો રંગ બદલાય, બરાબર ? હવે કોઈ તમને કહે કે બોલતી વખતે પણ આવું થાય છે, તો ? તમે માનશો ? ચાલો સમજાવું.

તમે ઉચ્ચારણપ્રક્રિયામાં ‘ઘોષ’ અને ‘અઘોષ’ ભણી ગયા છો. બરાબર ? ‘ઘોષ’ એટલે ‘વધારે કંપિત હવા’ અને ‘અઘોષ’ એટલે ‘થોડી ઓછી કંપિત હવા’ - યાદ છે ને ? હવે આગળનો અક્ષર અઘોષ હોય, તેની હવાના કંપનો ઓછા હોય અને તેના પછી જે ધ્વનિ આવે તે ઘોષ હોય, તેની હવાના કંપનો વધારે હોય, તો તે આગળના અક્ષરના હવાના કંપનો વધારે કે નહીં ? ન સમજાયું ? ચાલો, ઉદાહરણ સાથે જોઈએ.

ગુજરાતી ભાષાનો ‘ક’ ધ્વનિ અઘોષ છે. તેના પછી કોઈ ઘોષ ધ્વનિ એટલે કે કોઈ સ્વર કે ગ, જ, દ જેવા કોઈ ઘોષ ધ્વનિઓ આવે છે. તો શું થશે ? માનો કે, કોઈ સ્વર આવે છે. તો એ સ્વરની હવા ઘોષ છે, તેના કંપનો

વધારે છે. આ વધુ કંપનમાત્રા આગળના અઘોષ ધ્વનિ 'ક'ના કંપનોમાં ભળે, એટલે 'ક' અઘોષ ન રહેતાં ઘોષ થઈ જાય. પણ 'ક' તો કંઠ્ય અઘોષ ધ્વનિ છે. તેથી 'ક'નો 'ગ' સંભળાય છે. કારણ કે 'ગ' કંઠ્ય ઘોષ ધ્વનિ છે. આ પ્રક્રિયાને આપણે 'સંધિ' કહીએ છીએ.

દા.ત., વાકુ-અવયવ - વાગવયવ

એટલે કે 'સંધિ' એ વાંચવાનો વિષય નથી, બોલવાનો વિષય છે. તમારે જે સંધિ કરવાની હોય તે બે શબ્દોને ઝડપથી બોલશો એટલે ત્યાં સંધિ થશે જ. તમારે માત્ર એને ઓળખવા પર ધ્યાન આપવાનું છે. કારણ કે બે શબ્દ પાસે આવે ત્યારે પહેલા શબ્દના છેલ્લા અક્ષર અને બીજા શબ્દના પ્રથમ અક્ષરમાં ઉચ્ચારણ સંદર્ભે પરિવર્તન આવે - તે સંધિ

તમે સ્વર સંધિ, વ્યંજન સંધિ અને વિસર્ગ સંધિ ભણી ગયા છો. અહીં સ્વર સંધિ અને વ્યંજન સંધિની પ્રક્રિયા જોઈએ.

સ્વરસંધિ

હ્રસ્વ કે દીર્ઘ સ્વર સાથે અન્ય હ્રસ્વ કે દીર્ઘ સ્વર ભળે ત્યારે તે દીર્ઘ સ્વરસંધિ થાય છે.

અહીં તમે જુઓ છો તેમ બે નાની રેખા મળે તો એક મોટી રેખા થાય, એક નાની અને એક મોટી રેખા મળે તો પણ મોટી રેખા થાય અને બે મોટી રેખા મળે ત્યારે તો એ મોટી છે જ. એ જ રીતે બે હ્રસ્વ સ્વર ભેગા થાય કે એક હ્રસ્વ અને એક દીર્ઘ સ્વર ભેગા થાય કે બન્ને દીર્ઘ સ્વર ભેગા થાય - બધી પરિસ્થિતિમાં ઉચ્ચારણ 'દીર્ઘ' સ્વરનું જ થાય છે. તે હ્રસ્વ-દીર્ઘ 'અ-આ' હોય, 'ઈ-ઈ' હોય કે 'ઉ-ઉ' હોય.

નીચેના કોઠા જોતાં આ બાબત સ્પષ્ટ થઈ જશે.

1.	સ્વર	સંધિસ્વર	ઉદાહરણ	
	અ + અ	આ	સૂર્ય + અસ્ત	સૂર્યાસ્ત
	અ + આ	આ	વાત + આવરણ	વાતાવરણ
	આ + અ	આ	ભાષા + અન્તર	ભાષાંતર
	આ + આ	આ	વિદ્યા + આલય	વિદ્યાલય

2.	સ્વર	સંધિસ્વર	ઉદાહરણ	
	ઈ + ઈ	ઈ	હરિ + ઈચ્છા	હરીચ્છા
	ઈ + ઈ	ઈ	પરિ + ઈક્ષા	પરીક્ષા
	ઈ + ઈ	ઈ	દેવી + ઈચ્છા	દેવીચ્છા
	ઈ + ઈ	ઈ	ગૌરી + ઈશ્વર	ગૌરીશ્વર

3.	સ્વર	સંધિસ્વર	ઉદાહરણ	
	ઉ + ઉ	ઉ	ગુરુ + ઉપસદન	ગુરુપસદન
	ઉ + ઊ	ઊ	સિંધુ + ઊર્મિ	સિંધૂર્મિ
	ઊ + ઉ	ઊ	વધૂ + ઉલ્લાસ	વધૂલ્લાસ
	ઊ + ઊ	ઊ	વધૂ + ઊર્મિ	વધૂર્મિ

આ નિયમો સમજાયા છે કે નહીં, તે જોવા નીચેના શબ્દ સાથે આપેલા સંધિવિગ્રહ તપાસો. સાચો વિગ્રહ ધરાવતો વિકલ્પ પસંદ કરો.

- (1) સત્યાગ્રહ - (ક) સત્યા + આગ્રહ (ખ) સત્ય + આગ્રહ (ગ) સત્યા + ગ્રહ (ઘ) સત્ય + ગ્રહ
 (2) ચિંતાતુર - (ક) ચિંતા + આતુર (ખ) ચિંતા + તુર (ગ) ચિંત + તુર (ઘ) ચિંત + આતુર
 (3) સૂક્તિ - (ક) સૂ + ઉક્તિ (ખ) સૂ + ઊક્તિ (ગ) સુ + ઉક્તિ (ઘ) સુ + ઊક્તિ
 ઉત્તર જોઈએ : 1. સત્ય + આગ્રહ (ખ), 2. ચિંતા + આતુર (ક), 3. સુ + ઊક્તિ (ઘ).

પણ આ તો સરખા વર્ગના સ્વર હતા. જો જુદા વર્ગના સ્વર એકબીજામાં ભળે તો ? તો વળી, ત્રીજો સ્વર ઉચ્ચારાય. આ સમજવા વળી આપણે ઉચ્ચારણ પ્રક્રિયા યાદ કરીએ. તમે સ્વરનો કોઠો કેવી રીતે લખતા હતા તે યાદ છે ?

	અગ્ર	મધ્ય	પૃષ્ઠ
ઉચ્ચ	ઈ	-	ઉ
મધ્ય	એ	અ	ઓ
નિમ્ન	એ	આ	ઓ

હવે, ગુણસંધિ જોવા માટે આ કોઠામાં સ્વર કેવી રીતે ભળી શકે તે જોઈએ.

	અગ્ર	મધ્ય	પૃષ્ઠ
ઉચ્ચ	ઈ	-	ઉ
મધ્ય	એ	અ	ઓ
નિમ્ન	એ	આ	ઓ

જેમ લાલ અને પીળો રંગ ભળતાં કેસરી રંગ થાય કે વાદળી અને પીળો રંગ ભળતાં લીલો રંગ થાય તે રીતે આ સ્વર ભળતાં ત્રીજો સ્વર ઉચ્ચારાય છે. ઉદાહરણ જોતાં વિગત વધુ સ્પષ્ટ થશે.

સ્વર	સંધિસ્વર	ઉદાહરણ	
અ + ઈ	એ	સ્વ + ઈચ્છા	સ્વેચ્છા
અ + ઈ	એ	ગણ + ઈશ	ગણેશ
આ + ઈ	એ	યથા + ઈષ્ટ	યથેષ્ટ
આ + ઈ	એ	મહા + ઈશ	મહેશ
અ + ઉ	ઓ	વન + ઉત્સવ	વનોત્સવ
અ + ઊ	ઓ	નવ + ઊઢા	નવોઢા
આ + ઉ	ઓ	મહા + ઉદયિ	મહોદયિ
આ + ઊ	ઓ	ગંગા + ઊર્મિ	ગંગોર્મિ
અ + ઋ	અર્	સપ્ત + ઋષિ	સપ્તર્ષિ
આ + ઋ	અર્	મહા + ઋષિ	મહર્ષિ

‘ઋ’ સ્વર સંસ્કૃતમાં જે રીતે ઉચ્ચારાતો હતો, તે રીતે ગુજરાતીમાં ઉચ્ચારાતો નથી. તેથી તેની સંધિ સંસ્કૃત ઉચ્ચારણને જ અનુસરે છે. તેથી તેને નિયમ તરીકે જ.

કેટલાક શબ્દોની સંધિ છૂટી પાડીએ ?

હરેન્દ્ર - (ક) હર + એન્દ્ર (ખ) હરિ + એન્દ્ર (ગ) હર + ઈન્દ્ર (ઘ) હરિ + ઈન્દ્ર

પરોપકાર - (ક) પરો + પકાર (ખ) પર + ઉપકાર (ગ) પરી + ઉપકાર (ઘ) પરા + ઉપકાર
 વિદ્યોપાસના - (ક) વિદ્યાર્થી + ઉપાસના (ખ) વિદ્યો + પાસના (ગ) વિદ્યા + ઉપાસના (ઘ) વિદ્યુ + ઓપાસના
 સાચા વિકલ્પ મળ્યા ? હરેન્દ્ર - હરિ + ઈન્દ્ર (ઘ), પર + ઉપકાર (ખ), વિદ્યા + ઉપાસના (ગ).
 (ઈન્દ્ર - માં 'ઈ' હ્રસ્વ આવશે, તે યાદ રાખવું.)

હવે બીજી એક વાત. તમે જ્યારે 'કૈલાસ' શબ્દ બોલો ત્યારે ખરેખર શું બોલો છો ? 'કૈલાસ', 'કઈલાસ' કે 'કયલાસ'. 'મૈત્રી' બોલો ત્યારે 'મૈત્રી' બોલો છો, 'મઈત્રી' બોલો છો કે 'મયત્રી' ? કંઈ સમજાયું ? બોલતી વખતે 'અ' સ્વર પછી જો 'ઈ' સ્વર આવે તો તે 'ઈ'ના બદલે 'ય' બોલાય કે સંભળાય છે. 'જયશ્રી કૃષ્ણ'ના બદલે 'જેશ્રીકૃષ્ણ' સંભળાય છે, તે તમે જોયું હશે. બીજા શબ્દ બોલી જુઓ તો વધુ ખ્યાલ આવશે. 'પૈસા, નૈઋત્ય, વૈકુંઠ' વગેરે

એ જ રીતે 'ગૌરી'ના બદલે 'ગવરી' સાંભળ્યું હોય, એવું બન્યું છે ? 'ઈ'ના 'ય'ની જેમ 'ઉ'નો 'વ' સંભળાય છે. તમે કૌતુક (કઉતુક, કવતુક), મૌલિક (મઉલિક, મવલિક), ચૌદશ, 'ઔરંગઝેબ - બોલી જુઓ અથવા બીજા બોલે ત્યારે ધ્યાનથી સાંભળો. તમને સમજાશે કે આ પણ એક પ્રકારની સંધિ જ છે. સંધિના ઉદાહરણરૂપે આ નિયમ જોઈએ.

સ્વર	સંધિસ્વર	ઉદાહરણ	
ઈ/ઈ + અ/આ	ય	ઈતિ + આદિ	ઈત્યાદિ
ઉ/ઉ + અ/આ	વ	સુ + આગત	સ્વાગત
ઋ + અ/આ	૨	પિતૃ + આજ્ઞા	પિત્રાજ્ઞા

ચાલો, નીચેના શબ્દોની સંધિ કરીએ :

(1) પ્રતિ + અક્ષ (2) પરિ + આવરણ (3) વિ + અર્થ (4) સુ + આગત (5) ગુરુ + આજ્ઞા.

સંધિ કરી ? ઉત્તર જોઈએ ? (1) પ્રત્યક્ષ (2) પર્યાવરણ (3) વ્યર્થ (4) સ્વાગત (5) ગુર્વાજ્ઞા.

સંસ્કૃતમાં આ નિયમ 'યણ' સંધિ તરીકે ઓળખાય છે. એ જ રીતે 'અયાદિ' સંધિ પર પણ નજર નાખવી જોઈએ.

સ્વર	સંધિસ્વર	ઉદાહરણ	
એ + અ	અય	ને + અન	નયન
ઐ + અ	આય	ગૈ + અક	ગાયક
ઓ + અ	અવ	પો + અન	પવન
ઔ + અ	આવ	પો + અક	પાવક

હવે, વ્યંજન સંધિ સમજવા ફરીથી ઉચ્ચારણ પ્રક્રિયા પાસે જઈએ.

	અઘોષ- અલ્પપ્રાણ	અઘોષ- મહાપ્રાણ	ઘોષ- અલ્પપ્રાણ	ઘોષ- મહાપ્રાણ	અનુ- નાસિક	પાર્શ્વિક	પ્રકંપી	સંઘર્ષી	અર્ધ- સ્વર
કંઠ્ય	ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ			હ	
તાલવ્ય	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ			શ	ય
	સ્પર્શસંઘર્ષી								
મૂર્ધન્ય	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	ળ		ષ	
દંત્ય	ત	થ	દ	ધ	ન	લ	ર	સ	
ઓષ્ઠવ	પ	ફ	બ	ભ	મ				વ

કંઠ્ય, તાલવ્ય, મૂર્ધન્ય, દંત્ય અને ઓષ્ઠ્ય - એ ઉચ્ચારણ અનુસાર ધ્વનિઓના વર્ગ છે. કેટલાક વિદ્વાનો એને પ્રથમ અક્ષર એટલે કે 'ક, ચ, ટ, ત, પ' વર્ગ તરીકે પણ ઓળખાવે છે. એટલે કે 'ક' વર્ગના કોઈ ધ્વનિમાં સંધિ અનુસાર બદલાવ આવે તો મહદંશે તે તેના જ વર્ગનો અન્ય ધ્વનિ લેશે. જેમકે, આપણે સૌથી પહેલા 'વાક્-અવયવ'નું ઉદાહરણ જોયું હતું. 'ક'માં ઘોષત્વ ઉમેરાય તો 'કંઠ્ય' વર્ગ કે 'ક' વર્ગના જ ઘોષ ધ્વનિ તરીકે તેમાં પરિવર્તન આવે. તેથી 'ક'નો 'ગ' થાય. એટલે કે 'અઘોષ ધ્વનિ પછી ઘોષ ધ્વનિ આવે તો તે સમવર્ગીય ઘોષ ધ્વનિ થાય.' એવો નિયમ કહી શકાય.

	અઘોષ-અ.પ્રા.	અઘોષ-મ.પ્રા.	ઘોષ-અ.પ્રા.	ઘોષ-મ.પ્રા.
કંઠ્ય	ક	ખ	ગ	ઘ
તાલવ્ય	ચ	છ	જ	ઝ
	સ્પર્શસંઘર્ષા			
મૂર્ધન્ય	ટ	ઠ	ડ	ઢ
દંત્ય	ત	થ	દ	ધ
ઓષ્ઠ્ય	પ	ફ	બ	ભ

આ સંધિના કેટલાંક ઉદાહરણ જોઈએ :

	સંધિપ્રક્રિયા	સંધિશબ્દ
દિક્ + અંત	ક્ + અ - ક > ગ	દિગંત
ષટ્ + આનન	ટ્ + આ - ટ > ડ	ષડાનન
જગત્ + ગુરુ	ત્ + ગ - ત > દ	જગદ્-ગુરુ
અપ્ + જ	પ્ + જ - પ > બ	અબ્જ

કેટલાક શબ્દોનો સંધિવિગ્રહ કરીએ ?

- (1) વાગ્દાન (ક) વા + ગ્દાન (ખ) વાગ્ + દાન (ગ) વાક્ + દાન (ઘ) વા + ક્દાન
  - (2) ષટ્કોણ (ક) ષટ્ + કોણ (ખ) સત્ + કોણ (ગ) સત્ + ગુણ (ઘ) સદ્ + કોણ
  - (3) સદ્ગુણ (ક) સદ્ + ગુણ (ખ) સત્ + ગુણ (ગ) સચ્ + ગુણ (ઘ) સડ્ + ગુણ
- જવાબ જોઈએ ? (1) (ગ) વાક્ + દાન (2) (ક) ષટ્ + કોણ (3) (ખ) સત્ + ગુણ

(નોંધ : કેટલાંક પુસ્તકોમાં તત્, સત્ આદિને બદલે તદ્, સદ્ - આદિથી સંધિ છૂટી પાડે છે. પણ 'તદ્, કે સદ્-નો પોતાનો અર્થ નથી. સંધિને કારણે તત્ અને સત્-માં આવતું પરિવર્તન છે. તેથી તત્, સત્ આદિથી જ સંધિ છૂટી પડે.)

હવે, અનુનાસિક સંધિ જોઈએ. તે પહેલાં તમે વિચારો કે જો 'ચંદ્ર' શબ્દમાં તમારે અનુસ્વાર નથી લખવો તો તમે કયો અક્ષર લખશો ? 'ન' - ચન્દ્ર - બરાબર ?, તમારે 'કંપન' શબ્દમાં અનુસ્વાર નથી લખવો. તો તમે કયો અક્ષર લખશો ? 'મ' - કમ્પન - બરાબર ? શા માટે આપણે 'ચન્દ્ર' કે 'કમ્પન' ન લખીએ ? કારણ કે ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા અનુસાર આપણે ઓષ્ઠ્ય વર્ગના ધ્વનિઓમાં 'પ, ફ, બ, ભ, મ' કહીએ છીએ. જેમાં 'મ' અનુનાસિક છે. તો આ પાંચમાંથી કોઈ પણ ધ્વનિ આગળ તીવ્ર અનુસ્વાર આવે તો તે જોડાક્ષરને આપણે 'મ' અક્ષર દ્વારા લખી શકીએ. અનુનાસિક સંધિમાં પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છે. પહેલા શબ્દના અંતે જે વર્ગનો ધ્વનિ આવતો હોય, અને બીજા શબ્દનો આરંભ 'મ' કે 'ન' ધ્વનિથી થાય તો પહેલા શબ્દને અંતે તે જ વર્ગનો અનુનાસિક ધ્વનિ ઉચ્ચારાય. નીચેનો કોઠો જોતાં વિગત સ્પષ્ટ થશે.

વર્ગ	અઘોષ અલ્પપ્રાણ સ્પર્શ	+	અનુ-નાસિક ધ્વનિ		સંધિ
કંઠ્ય	ક		ઙ	વાક્+મય	વાઙમય
તાલવ્ય	ચ		ઞ		
મૂર્ધન્ય	ટ	મ	ણ	ષટ્+માસ	ષણ્માસ
દંત્ય	ત	ન	ન	ઉત્+નયન	ઉત્તયન
ઓષ્ઠ્ય	પ		મ્		

નીચેના શબ્દોની સંધિ કરો :

- (1) દિક્ + મૂઢ (2) સત્ + મતિ (3) ચિત્ + મય (4) જગત્ + નાથ (5) સત્ + નારી
ઉત્તર જોઈએ. (1) દિક્મૂઢ (2) સન્મતિ (3) ચિન્મય (4) જગન્નાથ (5) સન્નારી

વ્યંજન પછી 'મ' આવે તો ઉપર જોઈ તેમ સંધિ થાય. પરંતુ, 'મ' પછી અન્ય વ્યંજન આવે તો 'મ'નું અનુસ્વારમાં પરિવર્તન થાય છે. જેમકે,

	સંધિશબ્દ		સંધિશબ્દ
કિમ્ + ચિ	કિચિત	સમ્ + તોષ	સંતોષ
સમ્ + યોગ	સંયોગ	સમ્ + વાદ	સંવાદ
સમ્ + રક્ષણ	સંરક્ષણ	સમ્ + લગ્ન	સંલગ્ન

વિસર્ગ સંધિ :

બે શબ્દો ભેગા થાય ત્યારે પહેલા શબ્દને અંતે જો વિસર્ગ આવતો હોય તો તેમાં જુદાં ધ્વનિપરિવર્તન આવતાં હોય છે. આવી સંધિને વિસર્ગ સંધિ કહે છે.

- વિસર્ગ પહેલાં 'અ' સ્વર અને પછી 'અ' સ્વર અથવા અન્ય કોઈ પણ ઘોષ વ્યંજન હોય તો વિસર્ગનો 'ઓ' થાય.
- અધ: + ગતિ - અધોગતિ
  - મન: + બલ - મનોબલ
- વિસર્ગ પહેલાં 'અ' અને 'આ' સિવાયના અન્ય કોઈ પણ સ્વર હોય અને વિસર્ગ પછી અન્ય કોઈ પણ સ્વર કે ઘોષ ધ્વનિ હોય તો વિસર્ગનો 'ર' થાય છે.
- નિ: + આહાર - નિરાહાર
  - નિ: + ધન - નિર્ધન
- વિસર્ગ પહેલાં 'ઈ', 'ઉ' અને વિસર્ગ પછી - 'ક, પ, ટ, ફ' - માંથી કોઈ પણ ધ્વનિ હોય તો વિસર્ગનો 'ષ' થાય.
- દુ: + કર્મ - દુષ્કર્મ
  - ચતુ: + પાદ - ચતુષ્પાદ
  - નિ: + ફળ - નિષ્ફળ
  - ધનુ: + ટંકાર - ધનુષ્ટંકાર
- વિસર્ગ ધરાવતા 'નિ:' પ્રત્યય પછી 'ર' ધ્વનિ આવે તો 'ની' દીર્ઘ થાય છે અને વિસર્ગનો લોપ થાય છે.
- નિ: + રોગ - નીરોગ
  - નિ: + રસ - નીરસ

→ વિસર્ગ પછી 'ચ', 'છ' કે 'શ' ધ્વનિ હોય તો વિસર્ગનો 'શ' થાય.

- નિ: + ચિંત - નિચિંત
- મન: + ચક્ષુ - મનચક્ષુ
- પુન: + ચ - પુનચ

→ 'નિ:', 'દુ:' પૂર્વ પ્રત્યય પછી શ, સ આવે તો વિસર્ગ યથાવત્ રહે છે.

- શ - નિ:શંક, નિ:શબ્દ, નિ:શસ્ત્ર, નિ:શુલ્ક, નિ:શેષ, નિ:શ્વાસ, નિ:સંકોચ,
- સ - નિ:સંદેહ, નિ:સત્ત્વ, નિ:સ્વાર્થ,
- દુ:સાધ્ય, દુ:સાહસ, દુ:સ્વપ્ન, દુ:શાસન

→ વિસર્ગ પછી 'ત', 'સ' હોય તો વિસર્ગનો 'સ' થાય.

- નમ: + તે - નમસ્તે
- અંત: + તત્ત્વ - અંતસ્તત્ત્વ
- નિ: + તેજ - નિસ્તેજ

ઉદાહરણો ધ્યાનથી વાંચ્યા હશે, તો સંધિના નિયમો સમજી શકાશે. અને યાદ રાખજો, સંધિ 'બોલવા'થી સમજાશે.

નીચેનાં વાક્યમાંથી સંધિ થયેલા શબ્દો શોધી શકશો.

- (1) સુદ્ગુણી બાળક ફક્ત સોળ જ વરસ ભલે જીવે (ગુણી-સદ્)
- (2) એ જ બાળક કુલોદ્ધારક થશે.

નોંધ :

મિત્રો, અહીં અન્ય એક બાબત જોઈ શકાય તેમ છે. તમે અંગસાધક પ્રત્યય ભણ્યા છો. તેમાં 'ત્વ', 'તા' પરપ્રત્યય ખ્યાલ હશે. આ પ્રત્યય વિશેષણ પરથી ભાવવાચક સંજ્ઞા બનાવે છે. જેમકે, 'ગુરુ - ગુરુત્વ, જડ - જડત્વ, લઘુ - લઘુતા, માનવ - માનવતા વગેરે.

હવે, જો વિશેષણને અંતે 'ત્' વ્યંજન હોય અને તેને 'ત્વ' પ્રત્યય લાગે તો શું થાય ? 'ત્' બેવડાઈ જાય અને 'ત્વ' થાય. બરાબર ? તો વિશેષણ 'મહત્'ને 'ત્વ' લાગે એટલે 'ત્' બેવડાય અને 'મહત્ત્વ' લખાય. નીચેના શબ્દોની જોડણી હવે તમને સ્પષ્ટ થશે.

તત્ + ત્વ - તત્ત્વ

મહત્ + ત્વ - મહત્ત્વ

સત્ + ત્વ - સત્ત્વ

મહત્ + તા - મહતા

સત્ + તા - સતા

અમૃત 'ઘાયલ'

(જન્મ : 19-8-1916, અવસાન : 25-12-2002)

અમૃતલાલ લાલજીભાઈ ભટ્ટ 'ઘાયલ'નું વતન રાજકોટ જિલ્લાનું સરધાર છે. 'શૂળ અને શમણાં', 'રંગ', 'રૂપ', 'ઝાંચ', 'અગ્નિ', તેમજ 'ગઝલ નામે સુખ' વગેરે એમના ગઝલ સંગ્રહો છે. 'આઠો જામ ખુમારી'માં તેમની સમગ્ર કવિતા પ્રકાશિત થઈ છે. ગઝલકાર તરીકે તેમનું મહત્ત્વનું પ્રદાન છે. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો.

'રસ્તો કરી જવાના' મનુષ્યની અડગ ખુમારીને વ્યક્ત કરતી ગઝલ છે. અપાર મુશ્કેલીઓમાં પણ ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખી, અડગ આત્મબળથી, દરેક પરિસ્થિતિમાં રસ્તો કરી જવાના એ આ ગઝલનું કેન્દ્રબિંદુ છે. કવિ અમૃત ઘાયલ જુદા-જુદા શેરમાં અનેક દૃષ્ટાંતો દ્વારા કાળને પણ પડકાર આપે છે. 'રસ્તો કરવો' એ અહીં વિશિષ્ટ શબ્દ પ્રયોગ છે. જીવનની વિવિધ સ્થિતિમાં કેમ પાર ઉતરવું એની ખુમારીની આ ગઝલ છે.

રસ્તો નહિ જડે તો રસ્તો કરી જવાના,
થોડા અમે મૂંઝાઈ મનમાં મરી જવાના !

નિજ મસ્ત થઈ જીવન આ પૂરું કરી જવાના,
બિંદુ મહીં ડૂબીને સિંધુ તરી જવાના !

કોણે કહ્યું કે ખાલી હાથે મરી જવાના !
દુનિયાથી દિલના ચારે છેડા ભરી જવાના.

મનમાં વિચાર શું છે ? અવિરામ કંઈ દીપક છે,
પ્રકાશ આંધીઓમાં પણ પાથરી જવાના.

એક આત્મબળ અમારું દુઃખ માત્રની દવા છે,
હર ઝખ્મને નજરથી ટાંકા ભરી જવાના.

સમજો છો શું અમોને સ્વયં પ્રકાશ છીએ !
દીપક નથી અમે કે ઠાર્યા ઠરી જવાના.

અય કાળ, કંઈ નથી ભય તું થાય તે કરી લે !
ઈશ્વર સમો ધણી છે થોડા મરી જવાના !

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી

નિજ પોતે સિન્ધુ સમુદ્ર સમો જેવો જખમ ઘાવ

વિરુદ્ધાર્થી

વિરામ અવિરામ વિકાસ વિનાશ ખીલવું કરમાવું પ્રકાશ અંધકાર ભય અભય

તળપદા શબ્દો

ખોળિયું શરીર જડે મળે

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) દુનિયાથી દિલના ચારે છેડા ભરી જવાના ! એટલે...
- (A) જગતના લોકોનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાની વાત છે.
 (B) જગતના લોકોનો સાથ છોડી જવાના
 (C) દુનિયાના લોકો દિલ વગરના છે.
 (D) દિલને ચારેય છેડેથી માપવાની વાત છે.
- (2) કવિ કઈ રીતે પોતાનું જીવન પૂર્ણ કરવા ઇચ્છે છે ?
- (A) એક નાનકડા બિંદુમાં ડૂબીને
 (B) વિશાળ સમુદ્રમાં ડૂબીને
 (C) બીજાની મસ્તીમાં ભળીને
 (D) પોતાની જ મસ્તીમાં મસ્ત થઈને
- (3) કવિના દુઃખ માત્રની દવા કઈ ગણે છે ?
- (A) ડૉક્ટર લખી આપે તે
 (B) કવિ દવા જ લેતા નથી
 (C) કવિનું આત્મબળ
 (D) કવિ દુઃખી જ નથી
- (4) કવિ મૃત્યુ સામે કોને પડકાર આપે છે ?
- (A) જીવનને
 (B) કાળને
 (C) ભગવાનને
 (D) ભક્તને

2. નીચેના પ્રશ્નો બે-ત્રણ વાક્યોમાં જવાબ તમારી નોટબુકમાં લખો :

(1) અવિરામ દીપકના ઉદાહરણ દ્વારા કવિ શું કહેવા માંગે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ લખો :

(1) આ કાવ્યમાં જોવા મળતી કવિની ખુમારી તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

(2) કવિ દિલમાં શું ભરી જવા ઇચ્છે છે ?

4. નીચેની કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

‘રસ્તો નહિ જડે તો રસ્તો કરી જવાના,

થોડા અમે મૂંઝાઈ મનમાં મરી જવાના!’

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- તમને અત્યાર સુધી કઈ-કઈ મુશ્કેલીઓ પડી એ નોંધો. પછી સહાધ્યાયી સાથે અરસપરસ તમને પડેલી મુશ્કેલીઓને તમે કઈ રીતે પાર કરી એની આ રીતે પૂર્તિ કરો. મિત્રની મુશ્કેલી જાણો અને આ રીતે એનો ઉકેલ સૂચવો.

ક્રમ	સમસ્યા	ઉકેલ	અભિવ્યક્તિ
1.	મિત્ર સાથે અબોલા થવા	રમતાં રમતાં દોસ્તી	અમે મિત્રો સાથે કદી ભલે રિસાઈ જવાના રમત-રમતમાં હાથ પકડી બુચ્ચા કરી જવાના
2.	પરીક્ષામાં નિષ્ફળતા	વધુ મહેનત	ક્યારેક અમે ભલે પાછળ પડી જવાના પણ હિંમતથી નવા ડગ ભરી આગળ વધી જવાના

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કવિએ મરી, તરી, ભરી, કરી, પાથરી, ખરી, ઠરી જેવા પ્રાસસભર શબ્દો આ ગઝલમાં વાપર્યા છે જે ગઝલમાં રદીફ તરીકે ઓળખાય છે. અહીં શરૂઆતની આઠ પંક્તિઓમાં 'જવાના' શબ્દ વપરાયો છે; જે ગઝલમાં કાફિયા કહેવાય છે તે સમજો.
- કવિએ અહીં બિંદુ-સિંધુ, ડૂબી-તરી (જવાના), ખાલી હાથે-ભરી જવાના જેવા વિરુદ્ધાર્થી શબ્દોથી રજૂઆત અસરકારક બનાવી છે.
- ગઝલની બે પંક્તિનો એક 'શેર' રચાય છે. દરેક 'શેર' એક સ્વતંત્ર વિચાર રજૂ કરે છે. અહીં જુઓ... એક 'શેર'માં કવિ વિચારદીપકથી આંધીમાં પણ પ્રકાશ પાથરવાની વાત લઈને આવ્યા છે, તો ત્યાર પછીના 'શેર'માં આત્મબળને દુઃખની દવા કહીને કવિ નજરથી ટાંકા ભરવાની, મદદ કરવાની વાત કહે છે. આમ બંને શેરમાં અલગ વિચારો રજૂ થયા છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

કાળા માથાનો માનવી જે ધારે તે કરી શકે એ વાતની પ્રતીતિ કરાવતું આ કાવ્ય ખુમારીથી કેમ જિવાય તે શીખવે છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને જણાવવી.

મનુષ્યજીવન અન્ય કરતાં વિશેષ એ રીતે છે કે તેને ઈશ્વરે વિશેષ શક્તિઓ આપી છે. તે શક્તિઓનો ઉપયોગ કરી જીવનને ઉન્નત બનાવવું. જેથી પોતાનો, ગામનો, દેશનો વધુ સારો વિકાસ કરવામાં તમારો બહુમૂલ્ય ફાળો આપી શકો તે વાતથી વિદ્યાર્થીઓને સતર્ક કરવા.

માનવમાંથી મહાન બનનાર વ્યક્તિઓનાં જીવનચરિત્રો રજૂ કરી વિદ્યાર્થીઓમાં ખુમારી, આત્મવિશ્વાસ, મુશ્કેલીઓ સામે ઝઝૂમી તેમાંથી માર્ગ શોધવાની સૂઝ વિકસે તેવો પ્રયત્ન કરવો અને સમાજને કંઈક વિશેષ પ્રદાન કરવા પ્રોત્સાહિત કરવા.

ઈસ્માઈલભાઈ નાગોરી

(જન્મ : 4-11-1904, અવસાન : 14-1-1983)

રાજકોટ જિલ્લાનું વાંકાનેર તેમનું વતન હતું. તેઓ ફારસી-અરબી ભાષાના સ્નાતક હતા. પછી પૂનાની ખેતીવાડી કોલેજમાંથી કૃષિ સ્નાતક થયા હતા. સ્વરાજની લડતના સૈનિક હતા. તેમણે ઉત્તમ ગ્રામસેવા કરી હતી. લોકભારતી ગ્રામ વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કર્યું હતું. ‘વનસ્પતિ જીવનદર્શન’માં વનસ્પતિ જીવન વિશે સુંદર આલેખન છે. તો ‘વાડી પરનાં વહાલાં’માં વાડીનાં મનુષ્ય અને પ્રાણીઓનો હૃદયસ્પર્શી પરિચય છે. ‘મુસ્લિમોનો ધર્મ’ અને ‘આંગણાનો બગીચો’ તેમની પરિચય પુસ્તિકાઓ છે.

વાડી (ખેતર) પર નભનારા માણસોના જીવનમાં વાડી કેવી રીતે ઓતપ્રોત થયેલી હોય છે, તેમજ વાડી પર નભનારાં પશુ-પંખી-જનાવરોની સૃષ્ટિ પણ કેવી આત્મીય હોય છે એ આ પાઠમાં આલેખાયું છે. ઋતુ-ઋતુનાં અનાજ, ફળ અને એની સાથે જોડાયેલી આખી સૃષ્ટિ આ નિબંધમાં સર્જનાત્મક રીતે પ્રગટ થઈ છે. વાડીની દુનિયા કેવી ભરીભરી અને વૈવિધ્યપૂર્ણ હોય છે તેનું ચિત્ર રસિક રીતે આલેખાયું છે.

વાડીની લીલી દુનિયા વચ્ચે કેટકેટલાં જગત હોય છે ? જાણે નાના મોટા જીવોનું સંગ્રહસ્થાન. ઊધઈનું બાંધકામ ને કીડીની કરામતો, કાંકીડાની લડાઈ ને સાપનાં યુદ્ધો, ધોયરાનું વિચિત્ર ગાન, મંકોડાની છાવણીઓ, ‘ભરવાડી’ના કાફલા, ગોકળગાયના ભપકા ને વીંછીનો ચિરસ્મરણીય ચરણસ્પર્શ. બધું દિનરાત ચારે કોર ચાલતું હોય છે. કોઈવાર આવું આવું નજરે ચડે ને એનું ધ્યાન ખેંચાય, પણ મોટે ભાગે માણસ એના કામમાં જ હોય !

વાડીમાં રહીએ તો દેડકાં તો ઘરમાં જ વસવાટ શોધતાં નજરે પડે. વાડમાં સર્પ-નોળિયા જ નહિ પણ કાળોતરા ને માંજરના જીવનમરણના સંગ્રામો ખેલાતા હોય છે. હાથ હાથનાં કણાં ચાંચેથી પૂરા કરતાં લલેડાં, અળસિયાંનો ગોળો કરી આરોગતાં દેડકાં, નાનાં સસલાંથી ફાટફાટાં પેટ ભરી પગદંડી પર સૂતા સર્પો, કાગડાઓ વચ્ચેથી માર્ગો કાઢતા ધુવડ, શેરડીનાં શોખીન શિયાળ, ઈંડાં શોધતા ખેરખટ્ટા, મરઘીનાં બચ્ચાંને ચોરીને ઘરભેગા - દરભેગા કરતા ઉંદર જેમ જોવા મળે તેમ પશુઓને વળગતી જીવાતો વીણતા બગલા, પાકને બગાડતી ઈયળો સાફ કરતાં પક્ષીઓ, ઉંદરની વસ્તી પર અંકુશ રાખતા રાની માંજરો વગેરે પણ ત્યાં જ રહેતા હોય છે.

દિવસના કોલાહલમાં જંતુ-જગતની ખબર ઓછી પડે, પણ રાતના શાંત નીરવ સમયે તો કંસારીથી લઈને તમરાંના અવાજથી વાતાવરણ ભરાઈ જાય છે. શેઢાડી ને શેળા, વણિયલ ને જબાદિયાં, ઘોરખોદિયાં ને ભૂંડડાં, હરણાં ને રોઝડાં તો દેખાવ દે, પણ ક્યારેક ને ક્યાંક તો દીપડા ને સિંહ, પણ દર્શન દઈ જતા હોય છે.

વાડીમાં રહેનારાં ને આવનારાંઓ આ રીતે ભાતભાતનાં હોય. ખેડૂતનું ખાસ ધ્યાન તો વધુ રંજાડે, વધુ કંઈ બગાડે એ તરફ હોય, બાકી આ જીવતી વાડીના જીવમાત્રને જોનાર બાળકો તો, ઢેલે કેટલાં ઈંડાં મૂક્યાં છે, તેતર માદા કેટલાં બચલાં સાથે ફરે છે, બુલબુલે ક્યાં ને કેવો માળો કર્યો છે, ચીબરી ક્યાં ભરાઈને બેઠી છે, કાકીડાએ કેવા રંગો ધારણ કર્યો છે, સાપે કાંચળી ક્યાં, કેવડી મોટી કાઢી છે ને કૂતરાએ બખોલ ક્યાં ગાળી રાખી છે એ બધું એમની નજરમાં આવી જાય છે. ખરું જોતાં જીવનનો જે ખજાનો વાડીમાં ભર્યો હોય છે તેનાં એ પોતે પણ અગત્યના ભાગ જેવા જ છે.

દરેક ઋતુ પોતાના પ્રત્યક્ષ પદાર્થપાઠ લઈને આવે છે. કુદરતનો એક કારવાન - કાફલો આવે છે ને જાય છે, ને એ બધાં પોતાનાં હોય તેમ વાડી તેમને સૌને આશ્રય, આવાસ ને આકાર - આલ્લાદ આપે છે.

સવારથી સાંજ સુધી વાડી પર કામ, કામ ને કામ ચાલતું જ હોય છે. રાતે પણ ઢોરને માટે ચીવટવાળા હોય તે સૂએ તો બાળકવાળી માતાની માફક જ ! એમની નિદ્રાએ જાગ્રત!

ને તોય વાડીમાં ‘ડાયરા’ જામતા હોય છે ને ‘જલસા’ થતા હોય છે. મોસમે મોસમની મોજ લોકો માણી જાય છે. મકાઈના ડોડાની મિજબાનીઓ ચાલતી હોય, આજુબાજુની વાડીના અડોશીપડોશી મિત્રો ભેગા થઈ જાય ને આમંત્રિતો પણ કુંડાળામાં ભળી જાય. દૂબળાં લાકડાંની ને પાંખી કાથીની ખાટલીઓ ઉપર માનવંતા મહેમાનોને

બેસાડાય ને સ્વયંસેવકો (?) કાંટા ભેગા કરી લાવે. કોઈ બે સળી બાકસની અર્પણ કરે ને પછી તો ભુટ્ટા - પીળા ને પોણા કાળા - વહેંચવા માંડે !

પોંકનું ટાણું આવે ને એનો ય આનંદ લેવા કોઈ ચૂકે નહિ. માંડવીના ઓળા તો છેક સૂકી માંડવીમાંથી શેકેલ માંડવી મળે ત્યાં સુધી રાત્રે, મોડી રાત્રે ને વહેલી સવારે ચાલુ રહે. એ કોલસી ને રાખના ઢગલાને ય જતા-આવતા રસિયાઓ સાંઠીકડેથી ફંફોળતા જાય ને એક દાણો બચી ગયેલો મળી જાય તોય સંતોષ માને !

શંકાભર્યા મોલની પણ માંડવીઓ અસામાન્ય તો નહિ જ ! યણા, પપૈયાં, જામફળ એ બધાંની પાર્ટીઓ નાની ને ખાનગી હોય ! ઘણે ભાગે એકાદ સાહસિકની સફરનાં ફળ જ એ હોય. ચીજ લઈને પછીથી વાતવાતમાં કહી દઈએ તો દોષમુક્તિ થઈ જાય છે એ માન્યતા પણ સાવ ગઈ નથી.

ખાવાપીવાને જ માણસો મળે છે એવુંય નથી. વંઝી બાંધવા, નળિયાં ચડાવવા, ઘઉંના પાળા બાંધવા ને કોઈવાર તો સાંતીનું કામ, ઝાઝા હાથ માગતું કામ ને તાત્કાલિક ને ઝડપથી પતાવવાનાં કાર્યો કરી દેવાને લોકો એકબીજાને ત્યાં જાય છે ને ત્યારે કામ સાથે કિલ્લોલ થતો હોય છે.

ચિચોડો ચાલુ થાય ત્યારે ઘણે ભાગે સગાંવહાલાંઓ મદદે આવી જતાં હોય, એટલું જ નહિ અરસપરસની ઢાલવાળા ને મેળવાળા ખેડૂતોય શામેલ થાય. અને એ પ્રસંગને ઉકેલે છે.

જેમ કામની દોઢના દિવસો હોય છે તેમ નવરાશના ગાળાના દિવસો પણ ખાસ કરીને ચોમાસામાં આવી જાય છે. ત્યારે કદી નવરાશ ન ભાળનારા જુવાનો પણ ચોપાટ ઉપર જામતા હોય છે અને મોડી રાત સુધી હર્ષનાદો થતા સંભળાય છે.

ભજનની રાતો, ઠાકોરથાળી ને દાંડિયા રાસની રાતો પણ સમૂહઆનંદની રાતો જ બની જાય છે, ગામ કરતાંય વાડી પર આ પ્રસંગો વધુ દીપી ઊઠે છે.

આ તો થયા ખાસ પ્રસંગો, પણ રોજિદાં કામોમાંય જ્યાં પાંચ માણસો ભેગાં કામ કરતાં હોય છે ત્યાં એકાદ આનંદી જીવડો સૌને ટોળ-ટીખળ-ચાળા-ગપસપ ને રમૂજથી મજા પીરસતો હોય છે. આ બધો આનંદ ન હોત તો અનેક એકધારાં ખેતીનાં અનિવાર્ય કામો ઢસરડો બની જાય !

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી

કાફલો સંઘ, ગતિ કરતો સમૂહ ચિરસ્મરણીય હંમેશાં યાદ રહે તેવું સંગ્રામ યુદ્ધ રંજાડવું હેરાન કરવું પદાર્થપાઠ પ્રત્યક્ષ પદાર્થ દ્વારા બોધ આવાસ રહેઠાણ ટિખળ મજાક આહ્લાદ આનંદ, હર્ષ સાંતી હળ વંઝી બાંધવી ખપટિયાં બાંધવા વણિયલ બિલાડી જેવું પ્રાણી

વિરુદ્ધાર્થી

લીલી સૂકી ભપકો સાદગી ધ્યાન બેધ્યાન અંકુશ નિરંકુશ પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ આકાર નિરાકાર કોલાહલ નિરવ તળપદા શબ્દો

બચલાં બચ્યાં કાળોતરો ફણીધર નાગ માંજર બિલાડો ઢાલ સામસામે મદદ કરવાની રીત સાંઠીકડું સાંઠીનો નાનોકડો કકડો કામની દોઢ ખૂબ ઝાઝું કામ

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) બાળકોની નજરમાં શું આવી જાય છે ?

(A) ઢેલે કેટલાં ઈંડાં મૂક્યા છે તે (B) બુલબુલે ક્યાં ને કેવો માળો કર્યો છે તે

(C) કાકીડાએ કેવા રંગો ધારણ કર્યા છે તે (D) ઉપરના (A) (B) (C) ત્રણેય

- (2) જંતુ-જગતનાં દર્શન માટે કયો સમય વધારે યોગ્ય છે ?
- (A) બપોરનો (B) બપોર પછીનો
(C) દિવસના કોલાહલનો (D) રાતનો શાંત નીરવ સમય
- (3) કુદરતના કારવાન-કાફલાને વાડી શું આપે છે ?
- (A) આશ્રય અને આવાસ (B) આકાર અને આડ્લાદ
(C) વાડી કશું જ આપતી નથી (D) ઉપરના (A) અને (B) બંને
- (4) વાડીમાં ક્યારેક ક્યારેક ક્યાં પ્રાણીઓનાં દર્શન થઈ જાય છે ?
- (A) શેઢાડી ને શેળાનાં (B) ઘોરખોદિયાં ને ભૂંડાંનાં
(C) દીપડા ને સિંહનાં (D) વણિયલ અને જબાદિયાંનાં

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

- (1) ચોમાસાના નવરાશના દિવસોમાં લોકો કઈ રીતે આનંદ મેળવે છે ?
- (2) ઝડપથી પતાવવાનાં કેવાં કેવાં કામ માટે, લોકો એકબીજાને ત્યાં જાય છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

- (1) વાડીના જલસાને તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
- (2) “વાડીની લીલી દુનિયા વચ્ચે કેટકેટલાં જગત હોય છે !” - આ વાક્યની પાઠના આધારે ચર્ચા કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- પક્ષીઓની માહિતી મેળવો તથા એના આધારે ક્વિઝ ગોઠવો.
- આ પાઠમાં વર્ણવેલાં પ્રાણી-પક્ષીઓની માહિતી મેળવી એનો અંક બનાવો.
- તમારા પરિવાર સાથે ગામ/જંગલમાં જઈ રાત્રિ રોકાણ કરો.
- જયમલ્લ પરમાર, બંસીધર શુક્લ, મીનપિયાસી જેવા લેખકોનાં પક્ષીઓ વિશેનાં પુસ્તકો મેળવી પ્રાણી-પક્ષીઓની માહિતી મેળવો.
- ઘર આંગણાનાં પક્ષીઓ, પાલતુ પ્રાણીઓ, જીવજંતુની યાદી તૈયાર કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- “સવારથી સાંજ સુધી વાડી પર કામ, કામ ને કામ ચાલતું જ હોય છે.”

કામની વ્યસ્તતા બતાવવા અહીં ‘કામ’ શબ્દનું પુનરાવર્તન થયું છે. વળી સમાન કે સમાન કક્ષાના શબ્દો વચ્ચે અલ્પવિરામ મુકાય અને છેલ્લો શબ્દ મુકાય તે અગાઉ ‘અને’ કે ‘ને’ મુકાય છે વળી ‘અને’ કે ‘ને’ મુકાતાં, ત્યાં અલ્પવિરામ મુકાતું નથી તેની પણ નોંધ લો.

- “રાતે ઢોરને માટે ચીવટવાળા હોય તે સૂએ તો બાળકવાળી માતાની માફક જ !”

ખેડૂતો પશુઓની કાળજી રાખનારા હોય છે એ બાબત અહીં ઉપમા અલંકારથી દર્શાવાઈ છે જે ખેડૂતોની પશુ પ્રત્યેની મમતા વર્ણવે છે.

● “...ઘણે ભાગે એકાદ સાહસિકની સફરનાં ફળ જ એ હોય.” વ્યાજસ્તુતિ અલંકારથી અહીં ગ્રામ વાતાવરણ આલેખાયું છે. અરસપરસની વાડીનાં ફળ ચોરીછૂપીથી પાડી લાવી ચૂપચાપ મિજબાની માણે પણ એ માટે હિંમત જોઈએ એમ અહીં વ્યંગ થયો છે.

- વિવિધ પ્રકારના જીવોનું ટૂંકમાં કેવું સરસ શબ્દચિત્ર આલેખાયું છે તે જુઓ...
  - હાથ હાથનાં કણા ચાંચેથી પૂરા કરતાં લલેડાં
  - અળસિયાનો ગોળો કરી આરોગતાં દેડકાં
  - નાના સસલાંથી ફાટફાટાં પેટ ભરી પગદંડી પર સૂતા સર્પો
  - કાગડાઓ વચ્ચેથી માર્ગો કાઢતા ઘુવડ.
  - શેરડીના શોખીન શિયાળ
  - ઈંડા શોધતાં ખેરખટ્ટા.
  - મરઘીનાં બચ્ચાંને ચોરીને ઘરભેગા - દરભેગા કરતા ઉંદર
  - પાકને બગાડતી ઈયળો સાફ કરતાં પક્ષીઓ.

લેખકો શબ્દ દ્વારા ચિત્ર સર્જતા હોય છે. એથી જાણે તે ચિત્ર જેવું પ્રત્યક્ષ ભાસે છે. તે ખૂબીને સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

કોઈ પણ કાર્ય આનંદથી કરવામાં આવે તો તે કામનો બોજ કે તેનું ભારણ નથી લાગતું. તે કામ વેઠ બનવાને બદલે આનંદપર્વ બની જાય છે. જીવનનો સાચો આનંદ કોને કહેવાય ? તે ક્યાંથી મળે ? કેવી રીતે મળે તે પ્રસ્તુત પાઠના પ્રસંગો રજૂ કરી વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું.

જીવ, જંતુ, પશુ, પક્ષી અને પ્રાણીની વિવિધતાસભર, વિશાળ અને આશ્ચર્યજનક દુનિયા વિશે વિદ્યાર્થીઓમાં રસ ઊભો થાય તે રીતે એકમ રજૂ કરવું.

શહેરમાં જ રહેનાર બાળકોને પ્રસ્તુત પાઠમાં ઉલ્લેખાયેલાં કેટલાંય નામો વિશે શક્ય છે કે ખબર ન પણ હોય તેથી શિક્ષકે તે બધા વિશે થોડી માહિતી આપી તેનાથી પરિચિત કરવા.

વાડીમાં રહેવાની મજા અને માધુર્યથી, તેની મૌલિકતા અને આત્મીયતાથી વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરી પ્રકૃતિ સાથેનો વિદ્યાર્થીઓનો નાતો વધુ મજબૂત બને તે માટે પ્રેરવા.

સાદું, સાહજિક અને ગ્રામ જીવન પણ જુદી સમૃદ્ધિથી ભરેલું હોય છે તેનો અહેસાસ કરાવવો.

ગ્રામજીવનમાં સામાજિક અને ખેતીનાં કેટલાંક કામ એવાં હોય છે જેમાં વધુ માણસોની જરૂર પડે છે. તેવા સમયે સૌ ગામજનો એકબીજાનાં કાર્યમાં પૂર્ણ ઉત્સાહથી જોડાય છે અને તેને સારી રીતે, સમયસર પાર પાડે છે. આ ગ્રામ સંસ્કૃતિ છે. શહેરોમાં રહેતા માણસોની માનસિકતા જુદી અનુભવાય છે. ગ્રામ્ય અને શહેરી સંસ્કૃતિનો ભેદ સ્પષ્ટ કરી આત્મીયતા, સહકાર, સહયોગ, મદદ અને ફરજની સાથે માનવતા અત્યંત અનિવાર્ય છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

સમૂહજીવન અને તેમાંથી મળતો આનંદ માણવા માટે તહેવારો, મેળાવડા, પ્રસંગો કે પછી વાડીમાં ગોઠવાતા જલસા, મકાઈ ડોડા, લીલી મગફળીનો ઓળો, જુવારનો પોંક, માટલામાં તૈયાર થતું ઊંધિયું - આ બધી ઉજાણીઓથી વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરવા.

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

(જન્મ : 3-2-1938)

ચંદ્રકાન્ત ત્રિકમલાલ શેઠ ખેડા જિલ્લાના ઠાસરા ગામના વતની છે. ઉત્તમ અધ્યાપક તરીકે નિવૃત્ત થયા પછી ગુજરાતી વિશ્વકોશમાં, બાળવિશ્વકોશમાં સહ સંપાદક તરીકે કાર્ય કરે છે. તેઓ મુખ્યત્વે કવિ, વિવેચક અને નિબંધકાર છે. ‘પવન રૂપેરી’, ‘ઊઘડતી દીવાલો’, ‘પડવાની પેલે પાર’, ‘એક ટહુકો પંડમાં’, ‘ગગન ખોલતી બારી’, ‘શગે એક ઝળહળીએ’ ‘જળ, વાદળ ને વીજ’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘ચાંદલિયાની ગાડી’, ‘હું તો ચાલુ મારી જેમ’, અને ‘ઘોડે ચડીને આવું છું’, એ તેમના બાળગીતોના સંગ્રહો છે. ‘નંદ સામવેદી’ તેમનો લલિત નિબંધોનો સંગ્રહ છે. ‘ધૂળમાંથી પગલીઓ’ સ્મરણકથા છે. તેઓ રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક તથા સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીના એવોર્ડથી સન્માનિત થયેલા છે.

માની મમતાથી ઉપર આ સૃષ્ટિમાં બીજું કશું નથી એ ભાવ આ કાવ્યના કેન્દ્રમાં છે. આ સૃષ્ટિના દુન્યવી રૂપો અને જુદાં જુદાં તત્ત્વો સાથે માના વાત્સલ્યથી જુદી-જુદી સ્થિતિઓનું અહીં નિરૂપણ થયું છે. જીવનમાં બીજું બધું મળશે પણ માની ગોદથી વિશેષ મૂલ્યવાન બીજું કશું નથી. માના સમગ્ર વ્યક્તિત્વમાંથી માત્રને માત્ર પ્રેમ-વાત્સલ્ય અને કરુણા જ દ્રવતી હોય છે. એ આકર્ષક લય-પ્રાસ દ્વારા આ કાવ્યમાં પ્રગટ થયું છે. તુલના દ્વારા માતા માટેનાં ભાવચિત્રો ખૂબ જ સુંદર રીતે ઘૂંટાયાં છે.

છત મળશે ને છત્તર મળશે,
ગોદ માતની ક્યાં ?
શયનખંડ ને શય્યા મળશે,
સોડ માતની ક્યાં ?
રસ્તા મળશે, રાહી મળશે,
રાહત માની ક્યાં ?
ચાંદ, સૂરજ ને તારા મળશે,
આંખો માની ક્યાં ?
પલ્લવ ને પુષ્પો તો મળશે,
પાલવ માનો ક્યાં ?
સૂર, તાલ ને સંગીત મળશે,
ટહુકો માનો ક્યાં ?
હાજર હાથ હજાર હોય, પણ
છાતી માની ક્યાં ?
બારે ઊમટે મેહ, હેતની
હેલી માની ક્યાં ?
ભર્યા ઉનાળે પરબ સરીખી
છાયા માની ક્યાં ?
ભર્યા શિયાળે હૂંફ આપતી
માયા માની ક્યાં ?

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી

ગોદ ખોળો, અહીં માતાનો ખોળો શય્યા પથારી સોડ પાસું, પડખું રાહી મુસાફર, વટેમાર્ગુ પલ્લવ પાંદડું પરબ રસ્તામાં મુસાફરને પાણી પાવાની જગ્યા રાહત અહીં હૂંફ મેહ વરસાદ

વિરુદ્ધાર્થી

હાજર ગેરહાજર હેત ધિક્કાર

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) માતાના ટહુકા પાસે કોની વિસાત નથી ?

(A) સૂર

(B) તાલ

(C) સંગીત

(D) ઉપરના ત્રણેયની

(2) 'હાજર હાથ હજાર હોય' વાક્યનો અર્થ...

(A) કોઈ મદદ કરવા આવતું નથી

(B) એક હજાર હાથની વાત છે.

(C) માતાની મમતા દેખાતી નથી

(D) બધા જ મદદ કરવા તૈયાર હોય

(3) માતાની છાયાને કવિ કોની સાથે સરખાવે છે ?

(A) સૂર, તાલ ને સંગીત સાથે

(B) ઉનાળાના તડકા સાથે

(C) ભર્યા ઉનાળાની પરબ સાથે

(D) શિયાળાની ઠંડી સાથે

(4) કવિને શિયાળામાં હૂંફ કેવી રીતે મળે છે ?

(A) તાપણું કરીને

(B) માતાની લાગણીથી

(C) શય્યામાં સૂવાથી

(D) કડકડતી ઠંડીથી

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

(1) માતાની આંખોથી કવિ શું પ્રાપ્ત કરે છે ?

(2) માતાના હેતની હેલીને કવિ કઈ રીતે સમજાવે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

(1) ગોદ માતાની ક્યાં ? કાવ્યમાં કવિને કઈ કઈ બાબતોમાં અધૂરપ અનુભવાય છે ? શા માટે ?

(2) કવિને માતા પાસેથી શું-શું મળે છે ?

4. નીચેની કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

'હાજર હાથ હજાર હોય, પણ

છાતી માની ક્યાં ?'

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- તમારાં મમ્મી વિશે 15-20 વાક્યોમાં એક નિબંધ લખો.
- મા વિશેનાં અન્ય કાવ્યો મેળવી વર્ગ સમક્ષ રજૂ કરો.
- વિવિધ વસ્તુઓની યાદી તૈયાર કરો અને તપાસો કે માના સ્નેહના બદલામાં એ વસ્તુઓ પૂરતી થાય ?

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘ભર્યા ઉનાળે પરબ સરીખી છાયા માની ક્યાં ?’

માતૃમહિમા ગાતા આ કાવ્યમાં કવિએ ઉપમા અલંકારથી આખો ભાવપ્રગટ કર્યો છે, તો ‘હેતની હેલી’, જેવા શબ્દોથી રૂપક પણ વણાયો છે. અલંકારો દ્વારા ભાવની અભિવ્યક્તિ કેવી સુંદર રીતે થાય છે તે સમજો.

- માના જેવી ગોદ ક્યાં ? એના જેવી સોડ ક્યાં ? રાહત ક્યાં ? જેવા પ્રશ્નો કવિ દરેક પંક્તિમાં પૂછે છે. પ્રશ્નો લયબદ્ધ રીતે છેવટ સુધી ચાલે છે છતાં પ્રશ્નોમાં વાત ઉદ્ગારની છે અને પ્રશ્નોમાં જ ઉત્તરો વણી લેવાયા છે. આ અનોખી શૈલીની વિશેષતા સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

માતાની ગોદ એટલે કોઈ પણ વયના સંતાનનું સ્વર્ગ, તેનું સર્વસ્વ. માતાની કે માતાના પ્રેમની સરખામણી કોઈ સાથે ના થઈ શકે. માતાની ગોદ, સોડ, આંખો, પાલવ, ટહુકો, છાતી, છાયા, માયા વગેરે માટે કવિએ કરેલી સરખામણી દ્વારા થયેલો માતૃમહિમા સ્પષ્ટ બને તેમ સમજણ આપવી.

માતાના મહત્ત્વ વિશે દરેક ભાષામાં અનેક ઉક્તિઓ, પંક્તિઓ અને અવતરણો વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતીમાં માતા વિશે આ જાણીતા પ્રયોગો / ઉક્તિઓ / પંક્તિઓ ઉદાહરણ સાથે સમજાવવી :

- ‘મા તે મા, બીજા વગડાના વા’
- ‘ગોળ વિના મોળો કંસાર,
મા વિના સૂનો સંસાર.’
- ‘જનનીની જોડ સખી નહિ જડે રે લોલ...’

વગેરે દ્વારા માતૃપ્રેમનું મહત્ત્વ અને મહિમા વિદ્યાર્થીઓમાં દૃઢ થાય તે રીતે કાવ્ય શીખવવું.

લાભશંકર જાદવજી ઠાકર 'પુનર્વસુ'નો જન્મ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના સેડલા ગામે થયો હતો. તેમનો વ્યવસાય આયુર્વેદના વૈદ્ય તરીકેનો હતો. 'વહી જતી પાછળ રમ્ય ઘોષા', 'માણસની વાત', 'બૂમ કાગળમાં કોરા', 'મારા નામને દરવાજે', 'લઘરો', 'ટેવ', 'રમત', વગેરે તેમના મહત્વના કાવ્યસંગ્રહો છે. 'એક ઉંદર અને જદુનાથ', 'પીળું ગુલાબ અને હું', તેમના મહત્વનાં નાટકો છે. 'મરી જવાની મજા', 'બાથટબમાં માછલી', તેમના મત્વનાં એકાંકી સંગ્રહો છે. 'મારી બા' અને 'બાપા વિશે' મહત્વનાં નોંધપાત્ર ચરિત્રો છે. 'અકસ્માત', 'કોણ ?', 'ચમક્યાલીસા', 'લીલાસાગર', 'કુહૂકુહૂ બોલે કોયલિયા' તેમની પ્રયોગશીલ નવલકથાઓ છે. નિબંધ, બાળસાહિત્ય અને આયુર્વેદના લેખનમાં પણ તેમનું પ્રદાન છે. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો હતો.

'કુદરતી' એકાંકી લાભશંકર ઠાકરના 'મરી જવાની મજા' એકાંકીસંગ્રહમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. એકાંકીનું મુખ્યપાત્ર બાબુ અચાનક મૃત્યુ પામે છે ને સાંજે પાછો જીવતો થાય છે. ત્યારે આસપાસના સગા-સંબંધીઓને એના એક દિવસના સ્વર્ગગમનના અનુભવો કહે છે. સવારે પેશાબ કરવા જતાં અચાનક જ એનાથી એક કીડી બચાવવાનું પુણ્ય થઈ જાય છે. એથી બાબુ એક દિવસ સ્વર્ગમાં પસાર કરી હજી આયુષ્ય બાકી હોવાથી પૃથ્વીલોક પર પાછો આવે છે. આવીને બધાને સ્વર્ગમાં રહેતા દેવલા અને ઈન્દ્રરાજાની વાતો કરે છે.

એકાંકીમાં લેખકે કુદરતી રીતે (સહજ રીતે) થતા કામનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. એ જ પુણ્યકાર્ય છે એ સૂચવ્યું છે. નાટકનો આ ધ્વનિ હળવાશથી, મર્માળી રીતે, નાટ્યાત્મક રીતે લેખકે પ્રગટ કર્યો છે.

પાત્રો : 1. હરિલાલ, 2. ચંદુ, 3. કૃપાશંકર, 4. કાશી, 5. બાબુ.

(ઠાઠડી પાસે બાબુના શરીરને ગોઠવતાં ગોઠવતાં હરિલાલ છળી મરે છે.)

હરિલાલ : એલા, ઊભા રો. ઊભા રો. સબૂર. આ બાબુડો તો જીવતો છે. આ જુઓ ઈની આંખનાં પોપચાં હલે.

ચંદુ : હરિકાકા ! આ ઈના હોઠ પણ ફફડે છે. જુઓ (મોટેથી) એલા, બાબુ જીવે છે. રોવાનું બંધ કરો...

(બહારથી સંભળાતો બૈરાંનો રોકકળનો અવાજ બંધ થાય છે. વીખરાયેલા વાળ અને સૂજેલી આંખોવાળા બાબુના પિતા કૃપાશંકર આવે છે.)

કૃપાશંકર : મારો બાબુ જીવે છે ? હે ભગવાન !

હરિલાલ : (બાબુની નાડી જુએ છે.) આ જુઓ, ઈની નાડીના ધબકારા હાલે !

(બાજુમાં પડેલી નાડાછડીનો કકડો બાબુના નાક પાસે રાખે છે.)

આ ઈના શ્વાસ હાલે.

(શ્વાસથી નાડાછડીનો છેડો આઘોપાછો થાય છે.)

કૃપાશંકર : (બાબુના માથા પર હાથ મૂકી કહે છે.) બાબુ બેટા ! આ બધું શું થઈ ગિયું !

ચંદુ : હવે રોવાનું બંધ કરો કુઆ. બધા શાંતિ રાખો. ઈનો જીવમાં જીવ આવી રહ્યો છે. કકળાટ કરશો તો એ મૂંઝાઈ જશે.

હરિલાલ : હા મોટા ભૈ, રોવાનું બંધ કરો. અને ચંદુ, જરા પંખો લાવ તો.

(ચંદુ ઊભો થઈ બારણા પાસે જઈ)

અરે કાશી ફઈ ! ક્યાં ગિયાં ! આપણો બાબુ તો જીવે છે.

પંખો લાવો ઝટ. ક્યાં ગિયાં ?

(કાશી પ્રવેશે છે. કાળાં કપડાં પહેર્યાં છે.)

- કાશી : શું કીધું ચંદુ ? બાબુ જીવે છે ? મારો દીકરો...
મારો દીકરો... મારો સાત ખોટનો બાબુડો...
- ચંદુ : હવે રાહું નાખો મા ફઈ. કઉં છું પંખો લાવો ઝટ. જરા હવા નાખીએ તો ઈના જીવને શાંતિ વળે.
(કાશી પંખો શોધીને, પાસે જઈને બાબુને હવા નાખે છે અને હરખનાં આંસુ લૂછે છે.)
- હરિલાલ : (પંખો લઈને) તમે હવે આઘા બેહો અને ચંદુ ! મોટા ભૈ ! આને હવે અંઈથી ઉપાડી ખાટલામાં સુવડો. હાલો.
(ઠાઠડી પરથી ઊંચકીને બાબુને ખાટલામાં સૂવડાવે છે. હરિલાલ પંખો નાખે છે. ઠાઠડી વગેરે વસ્તુઓ બતાવીને.)
એલા, આ બધો ડામચિયો બાર કાઢો. ઘરમાં બધાં એક નંબરના મૂરખ ભેગા થિયાં છો. માણહ મરેલો છે કે જીવતો છે ઈનું પણ કંઈ ભાન નથી.
(ચંદુ તથા બીજા ઠાઠડી, નાળિયેર વગેરે ત્યાંથી ખસેડે છે.)
- કૃપાશંકર : લાવ નાખું હરિભાઈ, તું થાકી જઈશ. (પંખાને લેવા હાથ લંબાવે છે.)
- હરિલાલ : તમે બેહો હવે છાનામાના. તમારામાં તે કંઈ અક્કલ છે ! ઈ તો સારું થિયું કે મારું ધ્યાન ગિયું. નઈ તો તમે બધા ભેગા થઈને આને ફૂંકી જ મારત ને ?
- કૃપાશંકર : અરે, પણ પરસોત્તમ દાક્તરે તપાસ કરીને કીધું કે કાકા, ગંગાજળ લાવો. દાક્તરે જાતે જ બાબુના મોઢામાં ચમચી ભરીને રેડ્યું'તું. પૂછ તારી ભાભીને.
- હરિલાલ : હવે ઈ પશા દાક્તરની વાત જવા દ્યો ને. ઓણ સાલ પેલો ચમન ચક્કી માંદો પડેલો. ઈ બિચારો નવેરીમાં મૂતરવા બેઠેલો. આ દાક્તરે આવતાંવેંત જ ઓસરીમાં ચમનનો ડોહો સૂતેલો તે ઈને ઈન્જેક્શન ફટકારી દીધું. ડોહો તો કંઈ રાહ્યું નાખે રાહ્યું !
(બધાં જરા જરા હસી પડે છે. બાબુ આંખ ખોલે છે.)
- ચંદુ : અરે, બાબુએ આંખ ખોલી, બાબુ ! બાબુ !
- કૃપાશંકર : બાબુ, દીકરા ! કેમ છે તને ?
- કાશી : પાણી આલું ભઈ ?
- હરિલાલ : હવે શાંતિ આપો.
(બાબુ ચક્કવક્કળ આંખો ફેરવે છે. પછી બેઠો થવાનો યત્ન કરે છે.)
ઊભો રે, તને બેઠો કરું. (બધા બાબુને બેઠો કરે છે. કાશી પાછળ તકિયો મૂકી આપે છે.)
- હરિલાલ : કેમ છે બાબુ તને ?
- બાબુ : હરિકાકા !
- હરિલાલ : હા બાબુ, હું હરિકાકા છું. કેમ છે તને ?
- બાબુ : સારું છે હરિકાકા, પણ કેડમાં જરા જરા દુઃખે છે. આ જમીન પર પટકાણો ઈની પછડાટ વાગી ગઈ.
- કૃપાશંકર : જમીન પર પટકાણો ?
- કાશી : બઉ વાગ્યું છે ભઈ ? હળદર-મીઠું ગરમ કરીને લગાડી દઉં ?
- બાબુ : ના બા, ઈની કંઈ જરૂર નથી. મટી જશે ઈ તો.
- હરિલાલ : અરે, તું પટકાણો-ક્યાંથી ? તું તો અંઈ જ હતો. અમે તો તને...
- કૃપાશંકર : તને જરા ઝોબો આવી ગયો'તો. અરે, કઉં છું જરા ગરમ મસાલો નાખીને બાબુ માટે ચા બનાવી લાવો ને.
- બાબુ : હા બા, ચા બનાવી આલ. ટાઢાંબોળ વાદળાંને કારણે જરા શરદી થઈ ગઈ છે ને માથું પકડાયું છે.
(કાશી જાય છે.)
- ચંદુ : વાદળાં ? શીનાં વાદળાં ? બાબુભૈ ! તું શીની વાતું કરે છે ?

- બાબુ : આકાશનાં વાદળાં, ભીનાં ભીનાં ! ઈમાંથી દેવદૂતો પસાર થઈને મને અંઈ પાછો લાવ્યા.
- હરિલાલ : દેવદૂતો ? બાબુ ! તારું ભમી તો નથી ગિયું ને ?
- બાબુ : ભમી જ ગ્યું'તું. અરે, ઈ સ્વર્ગની કંઈ મોજ-મજા હતી.
આહાહા... હરિકાકા ! આપણું તો મગજ કામ નોં કરે.
- ચંદુ : તે તું સ્વર્ગે જઈ આવ્યો બાબુભૈ ?
- બાબુ : તંઈ !
- હરિલાલ : જરા માંડીને વાત તો કર. સ્વર્ગ કેવું હોય છે બાબુ ?
- બાબુ : અરે, શું વાત કરું હરિકાકા ! કઉં છું ને કે આપણું મગજ કામ નોં કરે.
- હરિલાલ : પણ તું ગિયો કેવી રીતે ?
- બાબુ : આ જ સવારની વાત. નવેરીમાં પેશાબ કરીને ઘરમાં આવ્યો. ત્યાં અચાનક મને મૂંઝારો થિયો ને ઢબી પડ્યો. પછી તો રોતાં માબાપ વચ્ચેથી પાંખોવાળા બે દેવદૂતોએ મને ફૂલની જેમ ઊંચકી લીધો ને મંડ્યા આકાશમાં ઊડવા. હું તો ટગર ટગર ડાબા-જમણી દેવદૂતોની સામે જોયા કરું. મેં કીધું અરે ભાઈ, મને આમ આકાશમાં કઈ તરફ લઈ જાવ છો ? એક દેવદૂતે હસીને કીધું કે સ્વર્ગમાં. ટાઢાં બોળ વાદળાંમાંથી સરસર સરસર ઊંચે ને ઊંચે અમે ઊડતા'તા. મને બેચાર છીંકો આવી ગઈ. દેવદૂતોએ મારા હાથ બાવડામાંથી ઝાલેલા. માળું નાક લૂવું શી રીતે ?
- કાશી : (ચા લઈને આવે છે.) લે ભઈ, ચા સૂંક નાખીને બનાવી છે. ગરમ ગરમ પી લે.
(બાબુ કપ લે છે. રકાબીમાં ચા કાઢી જરા ફૂંક મારી બે ઘૂંટડા ભરે છે.)
- ચંદુ : પછી શું થિયું બાબુભૈ ?
- બાબુ : હા, આપણે ક્યાં સુધી આવ્યા'તા ?
- કૃપાશંકર : છીંક આવી.
- કાશી : છીંક આવી ? ગરમ ગરમ ચા પી લે ઝટપટ શરદી મટી જશે.
- કૃપાશંકર : અરે આ અતારની વાત નથી. આ તો સ્વર્ગની વાત છે.
- કાશી : સ્વર્ગની ?
- ચંદુ : તો પછી ? કાશી ફઈ, તમે બેહો. આ આપણો બાબુભૈ તો સ્વર્ગમાં જઈ આવ્યો, દેવદૂતોની હંગાથે. તમે સાંભળો. હા, તો પછી-બાબુભૈ !
- બાબુ : હાં, તો વાદળાંની ઠંડકથી મને છીંકો આવી. મારા હાથ તો છૂટા નોતા. નાક લૂવું કેવી રીતે ? હરિકાકા ! હજી આવું વિચારું છું ત્યાં તો ફટ કરતી ને એક અપસરા ઊડતીકને આવી પોંચી અને ઈના રેશમી લૂગડાથી મારું નાક લૂછ્યું. હું તો મૂંઝાઈ ગિયો. અને જ્યારે એના મોઢા સામું જોયું ત્યારે તો ડિંગ જ થઈ ગિયો. ચંદુભાઈ ! ખબર છે ઈ કોણ હતું ? અરે, ઈ તો આપણો દેવલો હતો.
- ચંદુ : દેવલો ?
- બાબુ : હા દેવલો. ઓલો ખારાગોઢાના મેળામાં બૈરીનાં કપડાં પે'રી, પટિયાં પાડી નાચતો નો'તો ? ઈ... ચોથી ચોપડીમાં મારા ભેગો ભણતો'તો.
- ચંદુ : હા... હા... દેવલો. પેલો નરસીનો છોકરો.
- હરિલાલ : નરસીનો છોકરો તો બે વરહ પેલા મરી ગ્યો તો ?
- કૃપાશંકર : ઈને એરુ આભડ્યો'તો...
- બાબુ : હા... હા ઈ જ દેવલો. સ્વર્ગમાં અપસરા થિયો છે. મેં કીધું દેવલા ! તું અંઈ ક્યાંથી ? તો કે, કે તમારું નાક લૂવા આઈ છું બાબુભૈ. મારું નામ હવે દેવાંશી છે. સ્વર્ગમાં અપસરા છું.

હરિલાલ : અરે, મારો બેટો દેવલો ! કેવું પડે !

ચંદુ : પછી ?

બાબુ : પછી શું ? દેવલો-માળો રૂપ રૂપનો અંબાર લાગે હોં ચંદુભાઈ ! ઈ તો મારું નાક લૂછીને અંતરધાન થઈ ગ્યો. મને તો કંઈ એવો હરખ થાય ! પછી તો દેવદૂતોએ મને સ્વર્ગના બગીચામાં ઉતાર્યો. ભાતભાતનાં ઝાડ, વેલા, ફૂલ ! એક જુઓ ને બીજું ભૂલો. કંઈ પાણીના ફુવારા ઊડે ને મધમઘાટ આવે. અરે, કંઈ મન ડોલી જાય આપણું તો. બગીચામાંથી ચાલતાં ચાલતાં અમે એક મોટા મહેલમાં દાખલ થયા. ઠાઠ દરબાર ભરાયેલો. સિંહાસન પર ઈન્દ્રરાજા બિરાજેલા. નાયગાન ચાલી રિયાં છે. પણ હું દાખલ થિયો કે તરત નાયગાન બંધ.

હરિલાલ : બંધ ? બંધ કેમ કરી દીધાં ?

બાબુ : તમે સાંભળો તો ખરા હરિકાકા.

ચંદુ : નાયગાન બંધ પછી ?

બાબુ : આપણને જોઈને ઈન્દ્રરાજા ફટ ઊભા થઈ ગયા. સામા પગલે હરખભેર આવ્યા. ‘આવો બાબુરાજ’ એમ કઈને બાથમાં લીધો. આંખમાં હરખનાં આંસુ આવી ગ્યાં.

ચંદુ : કોની આંખમાં બાબુ ?

બાબુ : અમારા બંનેની આંખમાં.

હરિલાલ : ઈન્દ્રરાજા રડી પડ્યા ?

બાબુ : હા, અમે બંને રોઈ પડ્યા. બસ એમ જ કુદરતી રડવું આવી ગ્યું. પછી તો મને એમની પાંહે સિંહાસન પર બેસાડ્યો અને આંખના ઈશારે ફરી તાકૂધીનૂ ધીનૂ શરૂ થયાં.

ચંદુ : એ લોકો કેવાં ગાયન ગાય ?

બાબુ : આપણાં જેવા જ વળી. પણ એકદમ સુરીલાં ગાયન. ગાનારો તો પાછો આપણો દેવલો જ હતો ને. એણે કીયું ગાયન ગાયું તું ખબર છે ? મારી વેણીમાં ચાર ચાર ફૂલ, અંબોડલે સોહે સોહામણી ઝૂલ. વાહ ! વાહ ! શું મીઠાશ અને હલક ! અને માળો દેવલો, ચંદુભાઈ ! એવો જ રૂપાળો લાગે. ખારાગોઠાના મેળામાં જેવો લાગતો તો ને એવો જ. કપાળમાં નાની ટીલડી, આંખમાં આંજણ, હોઠ પર લાલી, પટિયાં પારેલાં, આમ પાછળ લટકતા છેડાવાળો રેશમી સાડલો પે’રેલો. વાહ ! શું ઈની અદા, શું ઈના ઈશારા. બીજી બધી અપસરા ઈની પાંહે ઝાંખી લાગે.

હરિલાલ : ઈન્દ્રરાજાએ ખાલી નાયગાન જ દેખાડ્યાં કે ભોજન-બોજન...

બાબુ : જમ્યા વગર તો ઈન્દ્રરાજા જવા દે, શું વાત કરો છો હરિકાકા ? નાયગાન બંધ થયાં એટલે ઈન્દ્રરાજા કે, કે હાલો બાબુરાજ ! જમવા પધારો.

ચંદુ : તે ઈન્દ્રરાજા તને બાબુરાજ કઈને બોલાવે ?

બાબુ : તંઈ ? એ તો સ્વર્ગની એક રસમ કેવાય. તમે જાવ તો તમને ચંદુરાજ કહે. હરિકાકા જાય તો એમને હરિરાજ કહીને બોલાવે, એ રીતે મને બાબુરાજ.

કૃપાશંકર : જમવામાં શું રસોઈ હતી બાબુ ?

બાબુ : છૂટું ચૂરમું વળી. ઉપર ધાર ચોખ્ખા ઘીની અને પીરસનારો આપણો દેવલો, સમ દઈ દઈને ખવડાવે.

કૃપાશંકર : અરે, પણ ઈના હાથનું આપણા બામણથી ખવાય ?

બાબુ : ઈ ભેદભાવ સ્વર્ગમાં નોં હોય બાબા. અને દેવલો ઈ તો હું એને ઓળખતો એટલે કઉં છું. બાકી ઈનું નામ તો દેવાંશી હતું. સ્વર્ગમાં ઈનું કેટલું બધું માન ! ઈન્દ્રરાજાના ઈના ઉપર ચાર હાથ. દેવાંશી શું કે’શે ને શું કરશે. ઈ દેવાંશી આમ બીજા કોઈને તો જમાડે પણ નઈ.

હરિ : બાબુ જમવામાં ફરસાણ શું હતું ?

- બાબુ** : અરે, હરિકાકા વાલ, ફર્સ્ટ ક્લાસ ! આપણા મણિયા કરજગના હાથની જ રસોઈ જોઈ લો. આ આંગળિયુંમાં હજી ઈની સોડમ આવે છે. (બે વખત આંગળીઓ સૂંઘે છે.) ઊડી ગઈ છે. ઈ સ્વર્ગલોકની સોડમ કંઈ અંઈ ધૂળલોકમાં આવે ?
- હરિલાલ** : (નિઃશ્વાસ સાથે) મણિયા કરજગ જેવા અવલ નંબરના રસોયાય ગિયા અને ઈ ખાવાપીવાનાય ગિયા.
- કૃપાશંકર** : ઉપર ધારનાં તો સપનાં રઈ ગ્યાં. બાકી આ ચંદુના દાદા ગુજરી ગિયા ત્યારે ઈની પાછળ ચોવીશ ગામની નાત થયેલી. શું ઘી ખાધાં છે ઈ વખતે ! ઓહો !
- હરિલાલ** : ઘીની ક્યાં વાત કરો છો મોટા ભૈ. તેલ પણ ચાં મળે છે ખાવા.
- કાશી** : તીંમાં તો મારો બાબુ રોજ કકળાટ કરે છે. મોર્ય સારી પઠે તેલવાળાં શાક ખાધેલાંને તે ખાણબાફણાં જેવાં શાક ચાંથી ભાવે ?
- બાબુ** : આ એટલે તો મારે પાછા નો'તું આવવું, બા.
- ચંદુ** : તો પછી પાછો કેમ આવ્યો બાબુભૈ ?
- બાબુ** : આવરદા બાકી હશે બીજું શું. જમી લીધા પછી ઈન્દ્રરાજાએ બંગલા પાન એક પોતે ખાધું ને એક મને આપ્યું.
- ચંદુ** : ઈન્દ્રરાજા પાન ખાય ?
- બાબુ** : શું કામ નો ખાય ? ઈમને શી ખોટ છે ? હા, સાંભળ ચંદુભાઈ. પાન ખાઈને થોડી વાર અમે વાતું કરી, પછી ઈન્દ્રરાજાએ કીધું કે જાવ બાબુરાજ, દેવાંશી હારે થોડો આરામ કરો. પછી દેવદૂતો તમને મૂકી જશે. મેં કીધું કે ક્યાં મૂકી જશે ? તો કે, કે પૃથ્વીલોકમાં. મેં કીધું કે ત્યાં હવે કશ રિયો નથી. આપની મેરબાની હોય તો અંઈ જ કંઈ નાનુંમોટું કામ આલો. આ દેવો મારો નાનપણનો ભાઈબંધ છે. અમે સાથે ભણતા, સાથે રમતા, અમારાં દિલ-ઈન્દ્રરાજાએ હસીને કીધું કે મારાથી કશું અજાણ્યું નથી બાબુરાજ. આ દેવાંશીની મનોકામના પૂર્ણ કરવા તો તમને અંઈ મેમાનગતિએ તેડ્યા છે.
- ચંદુ** : દેવાંશીની મનોકામના ?
- બાબુ** : હા. એક વાર દેવાંશીનાં નાચગાનથી ઈન્દ્રરાજા પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગિયા. બોલ દેવાંશી ! જોઈએ તે માગી લે. દેવાંશીએ તો કીધું કે મારો બાળપણનો જિગરજાન દોસ્ત છે, બાબુ, ઈની બઉ યાદ આવે છે. ઈને તેડાવો, બસ.
- ચંદુ** : આનું નામ દોસ્ત કે'વાય.
- બાબુ** : દોસ્ત એટલે ? વિદાય વેળા અરધા આકાશ સુધી મૂકવા આવ્યો. આંખમાંથી આંસુ માંચ નઈ. બથમાંથી છૂટો જ નોં થાય. મેં કીધું, હું જરૂરથી પાછો આવીશ દેવા, તું છાનો રે. પણ એ હીબકાં ભરીભરીને રોવા મંડી પડ્યો. મને તો ગળે ડૂમો જ બાઝી ગિયો. દેવદૂત જેવા દેવદૂતોની આંખો ભીની થઈ ગઈ. દેવદૂતોએ ફોસલાવીને છૂટો પાડ્યો. જતાં જતાં મારી સામે ટગર ટગર જોઈ રિયો. પછી દોડીને મારી પાંહે આવ્યો. બોલ્યો. બાબુ પૂન કરજે. જેથી ફરી મળી હકાય. હું તારી વાટ જોઈશ.
- કાશી** : સાચું છે. પૂન કર્યા વિના કંઈ સ્વર્ગે જવાય ?
- કૃપાશંકર** : આ આપણે આખો જનમારો સંસારમાં કીડાની જેમ જીવ્યા કરીએ છીએ. સ્વર્ગનાં સુખ આપણા ભાગમાં ચાંથી આવે ?
- હરિલાલ** : અરે, પણ માળો દેવલો ઈને તે શાં પૂન કર્યા હશે કે સ્વર્ગ મળી ગિયું ? આ હું ચાલી વરહથી ગાયત્રીની ઉપાસના કરું છું. ત્રિકાલ સંધ્યા કરું છું. તાવમાં સસડતો હઉં તોય સ્નાન-સંધ્યા છોડ્યાં નથી. પૂછો મોટા ભૈને.
- કૃપાશંકર** : મારાથી ક્યાં અજાણ્યું છે.
- કાશી** : હરિભઈ ધરમ-કરમમાં પેલેથી જ કડક નીમવાળા.
- હરિલાલ** : આ આટલું બધું પૂન કરીએ છીએ તોય...

- બાબુ : ઈ ખરું હરિકાકા, પણ આ પૂનની વાત તો બીજી જ છે.
- ચંદુ : એટલે ધરમ-કરમ એ પૂન્ય ના કે'વાય ?
- બાબુ : કે'વાય એક રીતે જોઈએ તો. પણ હું કહું છું ઈ એક જુદી જ બાબત છે. આપણને તો ખબરેય નો પડે ને મોટું પૂન આપણા હાથે થઈ જાય.
- ચંદુ : પણ ખબર પડ્યા વિના તો પૂન ચેવી રીતે થાય ?
- બાબુ : તારે એ જ એક મોટો ભેદ છે ને. તમે પૂન કરો છો એવી ખબરે નો હોય ને પૂન થઈ જાય.
- હરિલાલ : માળું કંઈ સમજાતું નથી.
- બાબુ : જુઓ, તમને મારો જ દાખલો આપું. સ્વર્ગમાં ભોજન પછી આરામ કરતો'તો ત્યારે દેવલાએ મને ફોડ પાડીને વાત કરેલી. ઈન્દ્રરાજાએ દેવલાને વચન આપેલું કે એક વાર મને સ્વર્ગમાં લાવશે. પણ હવે સ્વર્ગમાં ઈમ ને ઈમ પૂન કર્યા વિના તો કોઈને કેવી રીતે લવાય ?
- ચંદુ : સાચી વાત.
- બાબુ : હવે વસ્તુ એમ બની ગઈ ચંદુભાઈ કે હું આજે સવારે નવેરીમાં પેશાબ કરવા ગિયો. પેશાબ કરતાં અચાનક મારું ધ્યાન ગિયું ને ચમકીને બે ડગ ખસી ગ્યો. બચારી એક કીડી પલળીને મરી જાત. હવે આ તો એક પૂન થતાં થઈ ગિયું ને કીડી બચી ગઈ.
- કૃપાશંકર : ઈનોય બચારીનો જીવ છે ને !
- બાબુ : આ પછી હું ઘરમાં આવ્યો. ખાટલામાં બેહવા જઈ છું ત્યાં ઢબી પડ્યો. (જરા અટકીને) દેવલાએ મને કીધું કે બાબુ, તારા હાથે આ જે પૂનનું કામ થતાં થઈ ગયું એને કારણે જ તું સ્વર્ગમાં એક દાડાનો લાવો લઈ શક્યો અને આપણી મળી શક્યા. માટે પૂન કરજે, પણ જોજે કરવા ખાતર નો કરીશ, એનો વિચાર નઈ કરવાનો. ઈમ જ થાવું જોઈએ, કુદરતી.
- હરિલાલ : મારું બેટું આ તો ભારે અઘરું કે'વાય.
- ચંદુ : પૂન આપણે કરવાનું નઈ.
- કૃપાશંકર : ઈની મેળાયે થઈ જવું જોઈએ.
- હરિલાલ : કુદરતી !
- બાબુ : આ દેવલો કુદરતી ગાતો નાયતો, ઈમાં ઈને મજા પડતી. કુદરતી જ ઈને એવું હતું. ભણતો ત્યારેય શું ? ગાવાનો ઈને ભારે શોખ. પણ કુદરતી. આ ઈમાં ઈને સ્વર્ગનો મોભો મળી ગિયો.
- હરિલાલ : એલા બાબુડા ! તું શી વાત કરેશ ? માણહ નાયગાન કરે ઈમાંય સ્વર્ગ મળી જાય ?
- બાબુ : હા, પણ ઈ કુદરતી હોવું જોઈએ, હરિકાકા.
- હરિલાલ : (ઊભો થાય છે.) આપણે તો આમાં કાંઈ નો હમજીએ. હું જઈ ત્યારે મોટાભાઈ અને હવે બાબુને આરામ કરવા દો. (જતાં જતાં બબડે છે.) પૂન ઈમ ને ઈમ થાવું જોઈએ, કુદરતી. મારું વાલું ઈ તો કેવી રીતે થાય ?
- ચંદુ : ચાલો, હુંય ઊપડું ફઈબા. બાબુભૈ ! આવજે.
- બાબુ : હા, આવજે ચંદુભાઈ.
- કૃપાશંકર : બાબુ, તું આરામ કર થાક્યોપાક્યો.
(જાય છે.)
- કાશી : હાલો, હુંય લાપસીનું આંધણ મૂકું. (જાય છે.)
- બાબુ : (આંટા મારે છે. પછી કાને જનોઈ ચઢાવે છે.) પૂન કરવાનું પણ ઈનો વિચાર નઈ કરવાનો. થઈ જવું જોઈએ, કુદરતી.

(વિચારમાં ને વિચારમાં જાય છે.)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી

સબૂર ધીરજ; થોભો એ અર્થનો ઉચ્ચાર અંતરધાન અદૃશ્ય મોર્ય પૂર્વે; પહેલાં; આગળ સોડમ સુગંધ રસમ રીત; રિવાજ આવરદા ઉમર; આયુષ્ય નવેરી બે ઘરની પાછળના ભાગે છોડેલી જગ્યા ઝોભો બેભાન થઈ જવું

વિરુદ્ધાર્થી

હર્ષ શોક સુરીલું બેસૂરું મીઠાશ કડવાશ સ્વર્ગ નરક, નર્ક પાપ પુણ્ય

તળપદા શબ્દો

ઓણ આ ભૈ ભાઈ બેહો બેસો નીમ નિયમ પૂણ પુણ્ય રાડ્યું રાડો; બૂમો બઉ બહુ શીનાં શેના પાંહે પાસે તંઈ ત્યારે થઈ ગિયું થઈ ગયું એરુ આભડ્યો સાપ કરડવો

રૂઢિપ્રયોગો

ડિંગ થઈ જવું આશ્ચર્યચકિત થઈ જવું, આત્મા બની જવું ગળે ડૂમો બાઝી જવો ગળગળા થઈ જવું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) બાબુનો મિત્ર દેવલો સ્વર્ગમાં શું બની ગયો હતો ?

- (A) ઈન્દ્રરાજા (B) ગંધર્વ
(C) દેવાંશી અપ્સરા (D) રસોયો

(2) “મારો બાળપણનો જિગરજાન દોસ્ત છે, બાબુ. ઈની બઉ યાદ આવે છે... ઈને તેડાવો...” આ વાક્ય કોણ બોલે છે ? કોને કહે છે ?

- (A) બાબુ ઈન્દ્રરાજાને કહે છે. (B) ઈન્દ્રરાજા ગંધર્વને કહે છે
(C) ઈન્દ્રરાજા બોલે છે અને દેવલાને કહે છે. (D) દેવલો બોલે છે અને ઈન્દ્રરાજાને કહે છે.

(3) સ્વર્ગના નિયમ મુજબ કયું કાર્ય પુણ્ય ગણાય ?

- (A) કડક નિયમવાળા ધરમ-કરમ (B) કર્મકાંડ, સ્નાન-સંધ્યા
(C) કુદરતી રીતે, સહજતાથી થયેલું સદ્કાર્ય (D) ઈરાદાપૂર્વક અને ગણતરીપૂર્વકનું કાર્ય

(4) બાબુનું કયું પુણ્યકર્મ તેને સ્વર્ગમાં લઈ ગયું ?

- (A) પેશાબ કરતાં બે ડગ ખસીને એક કીડીને મરતાં બચાવી.
(B) ચાલીસ વર્ષથી ઉપાસના કરતો હતો
(C) કર્મકાંડ, સ્નાન-સંધ્યા
(D) ઈરાદાપૂર્વકનું પુણ્યકર્મ

2. નીચેના પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

(1) દેવલાએ બાબુ સાથેની દોસ્તીને કેવી રીતે નિભાવી તે તમારા શબ્દોમાં લખો.

3. નીચેના પ્રશ્નનો સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

(1) બાબુના સ્વર્ગના અનુભવને તમારા શબ્દોમાં આલેખો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- આ એકાંકી વર્ગમાં ભજવો.
- તમારા મિત્ર સાથે જોડીમાં બેસી અનાયાસે થયેલાં સત્કાર્યોના પ્રસંગોની આપ-લે કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- બોલીનો વિશેષ પ્રયોગ અહીં થયો છે, તેની નોંધ લો. જેમ કે...
  - ઈના હોઠ ફફડે છે. - હવે આઘા બેહો
  - રાડું નાખો મા - ડોહો તો કંઈ રાડ્યું નાખે રાડ્યું !
  - સ્વર્ગમાં અપસરા થિયો છે.
- તળપદી ભાષાનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ અહીં થયો છે. ભાષાનું જાનપદી સ્વરૂપ કેટલાય તળપદા શબ્દોથી વ્યક્ત થયું છે જેમ કે -
ગિયા, તંઈ, રાડું, ઓણ સાલ, ડોહો, પટકાણો, ગિયો, લૂગડું, વરહ, અપસરા, ઈનું, મોર્ય, વાતું, આલો, તેડ્યા, પૂન, નવેરી, નઈ, હમજીએ, કે'વાય.
- અસરકારક રજૂઆત માટે કેટલાક શબ્દો અહીં બદલાઈને આવ્યા છે. આ શબ્દોની ફેરબદલીથી શો ફેર પડ્યો છે તે જુઓ.
  - હા, એ જ દેવલો સ્વર્ગમાં અપસરા થયો છે.
હા, ઈ જ દેવલો સ્વર્ગમાં અપસરા થિયો છે.
  - અહીં જ કંઈ નાનું મોટું કામ આપો.
અંઈ જ કંઈ નાનું મોટું કામ આલો.
  - પુણ્ય એવી રીતે થાય ?
પૂન એવી રીતે થાય ?
- ઉચ્ચાર વખતે જે-તે શબ્દો પર મૂકાતો ભાર અર્થને વધુ સઘન બનાવે છે તે પણ જાણો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

સમાજમાં ધર્મ વિશે ફેલાયેલી ગેરસમજો, દૈનિક પૂજાવિધિ કે કર્મકાંડને જ ધર્મ સમજવાની ભૂલ, સ્વર્ગ વિશેના કાલ્પનિક ખ્યાલો વગેરે વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

લોકોને બતાવવા માટે, કીર્તિ માટે કે સ્વર્ગની-મોક્ષની અપેક્ષા સાથે સારું કાર્ય કરવામાં આવે છે ત્યારે તેનો સાચો હેતુ જળવાતો નથી. સારાં કાર્યો ફળની અપેક્ષા વગર થાય તે આવકાર્ય ગણાય તે વિદ્યાર્થીને સમજાવવું.

નિખાલસતા, સમાનતા, માનવતા, બીજાની કાળજી લેવી જેવા ગુણો જીવનમાં ખૂબ જરૂરી છે તેનાથી વિદ્યાર્થીઓને જાત કરવા. આ પાઠમાં રજૂ થયેલ વિચાર - નાનું સરખું સત્કાર્ય ઉત્તમ પ્રાપ્તિ કરાવી શકે - તેને સ્પષ્ટ કરવો.

વ્યાકરણ એકમ-4 : સમાસ

સમાસ :

મિત્રો, તમે ઘરેથી સ્કૂલે સાર્થકલ પર જતા હોવ તો સીધો પણ લાંબો રસ્તો પસંદ કરો કે વાંકોચૂંકો પણ ટૂંકો રસ્તો પસંદ કરો ? ટૂંકો રસ્તો, બરાબર ? આપણે બધા જ આમ કરતાં હોઈએ છીએ. કોઈ કામ કરવા માટે ટૂંકો રસ્તો મળતો હોય તો તે પસંદ કરીએ છીએ. તમને ખબર છે કે આપણે બોલવામાં પણ આવું જ કરતા હોઈએ છીએ ? ચાલો, ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે.

આજે મામા જમવા આવવાના છે. તેમના માટે બહાર થાળી મૂક. તેમના માટે બહાર વાટકા મૂક. તેમના માટે બહાર ગ્લાસ મૂક. તેમના માટે બહાર ચમચી મૂક...

તમને આ વાંચવાનો કંટાળો આવ્યો ? આવે જ ને ! કેટલી વાર 'તેમના માટે બહાર... મૂક' સાંભળવાનું ? તેના બદલે એમ કહીએ કે - 'તેમના માટે બહાર થાળી, વાટકા, ચમચી, ગ્લાસ મૂક.' તો ન ચાલે ? અને વળી 'થાળીવાટકા' કહીએ તો ય ચમચી, ગ્લાસ પણ મૂકવાના હોય, એવી તો ખબર પડે જ ને ! સાચી વાત છે ?

તો તમે અહીં શું કર્યું ? જે વાત વારંવાર ન કહીએ તો ચાલે એવું હતું 'તેમના માટે બહાર...મૂક' ચારમાંથી એક જ વખત બોલ્યા, અન્ય ત્રણ વિગતને પહેલી વિગત સાથે જોડી દીધી. તો બિનજરૂરી પુનરાવર્તનને ટાળવા માટે આપણે જે ટૂંકો રસ્તો શોધ્યો તે 'સમાસ'.

નીચેનું વાક્ય વાંચો :

આ તુલસીશ્યામ જવા આવવાનો ધોરી માર્ગ છે.

તમે આ વાક્યનો શો અર્થ સમજ્યા ? આમાં બે વાક્ય સમજ્યા ?

- આ તુલસીશ્યામ જવાનો ધોરીમાર્ગ છે.

- આ તુલસીશ્યામથી આવવાનો ધોરીમાર્ગ છે.

આમાં કેટલી વિગતોનું પુનરાવર્તન છે ? 'આ, તુલસીશ્યામ, - નો, ધોરીમાર્ગ, છે' - બરાબર ? તમે આ પુનરાવર્તન પામતી વિગતોને કોઈ એક વાક્યમાંથી કાઢી નાખી અને બે જુદા પડતા શબ્દો 'જવાનો' અને 'આવવાનો' ભેગા કરીને 'જવાઆવવાનો' પ્રયોગ કર્યો. આ 'જવુંઆવવું' તે સમાસ.

એટલે કોઈ પણ સમાસને જ્યારે સમજવો હોય, ઓળખવો હોય ત્યારે પહેલાં તેની 'ટાળેલી' વિગતોને ઉમેરવી પડે. આપણે નીચે આપેલા કેટલાક સમાસની આ વિગતો ઉમેરવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

મોરમુગટ, જાળાંઝાંખરા, જીવનજંગ.

'મોરમુગટ' એટલે ? તમારા મનમાં શું દેખાયું ? તમારે 'મોરમુગટ' જોઈએ છે તો તમે શું માંગશો ? 'મોર અને મુગટ', 'મોરે પહેરેલો મુગટ' ? કે 'મોરનું પીંછુ લગાવેલો મુગટ' ?

'જાળાંઝાંખરા' એટલે ? 'જાળાંમાં વધેલા ઝાંખરા' ? જાળાં જેવા ઝાંખરાં ? 'જાળાં અને ઝાંખરાં' ?

'જીવનજંગ' એટલે ? 'જીવન અને જંગ', 'જીવનનો જંગ' ? જીવનમાં ચાલતો જંગ' ? કે 'જીવન રૂપી જંગ' ?

તમે જોઈ શકો છો કે માત્ર જો વિગત ઉમેરવાની હોય તો કદાચ આમાંની બધી વિગત તમે ઉમેરી શકો છો. પણ એ સમાસ બોલાય ત્યારે તમારા મનમાં કયો અર્થ ઝબકે છે, તે જોવું જોઈએ. જેમકે,

મોરમુગટ - મોરનું પીંછુ લગાવેલો મુગટ

જાળાંઝાંખરાં - જાળાં અને ઝાંખરા

જીવનજંગ - જીવન રૂપી જંગ

આ અર્થ સમજવાની, નહીં મૂકેલી મૂળ વિગતોને ઉમેરવાની પ્રક્રિયાને 'સમાસવિગ્રહ' કહીએ છીએ. પણ સમાસવિગ્રહ કરતાં પહેલાં જરૂરી છે કે એ શબ્દોને ઓળખી શકાય. જેમકે, 'જીવનજંગ' સમાસ છે, એવી ત્યારે ખબર પડે કે જ્યારે 'જીવન' અને 'જંગ' એવા બે શબ્દો ઓળખી શકાય. નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. એમાંથી તમે સમાસ ઓળખી શકો ?

- (1) મહારવ તણી દિશા પર ઠરી બધી ચાહના
- (2) કહીંથી વળગી વિનાશકર આંધળી આ બલા
- (3) પરંતુ દઢનિશ્ચયી નહિ જ એમ વાર્યા વર્યા.
- (4) પ્રકૃતિને હરહંમેશ સંસ્કૃતિનું રૂપ આપતા રહેવું.
- (5) અખૂટ મણિમોતીકોષ, લઈ બહાર એ આવિયા.

ઉપરનાં વાક્યોમાં કયા શબ્દો સમાસ છે ? વાક્ય-1. મહારવ, વાક્ય-2. વિનાશકર, વાક્ય-3. દઢનિશ્ચયી, વાક્ય-4. હરહંમેશ, વાક્ય-5. મણિમોતીકોષ. બરાબર ? અને હા, તમે પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ, અખૂટ વગેરેને સમાસ તરીકે નથી તારવ્યા ને ! યાદ રાખજો, સામાસિક શબ્દો અને અંગસાધક પ્રત્યયથી બનેલા શબ્દો અલગ હોય છે. 'પ્ર, સં - સમ્, અ' વગેરે શબ્દો નથી. તે અંગસાધક પ્રત્યય છે. તેથી તેની સાથે જોડાઈને જે નવા શબ્દો બને તે સમાસ ન કહેવાય.

હવે, તમે એ સમાસના બન્ને શબ્દોને ઓળખી શકો છો ?

મહારવ	-	મહા, રવ
વિનાશકર	-	વિનાશ, કર(નાર)
દઢનિશ્ચયી	-	દઢ, નિશ્ચયી
હરહંમેશ	-	હર, હંમેશ
મણિમોતીકોષ	-	મણિ, મોતી, કોષ

કારણ કે તમે સમાસના શબ્દોને ઓળખી શકશો તો તેનો અર્થ સમજી શકશો. બરાબર ને ? કેટલીક વાર સમાસના આ પદો સંધિથી જોડાયેલા પણ હોઈ શકે. તો તમારે સંધિ છૂટી પાડવી પડે, પછી બે શબ્દો ઓળખાય. જેમકે,

મહોદધિ, વાતાવરણ, સપ્તર્ષિ, કર્માધીન, વનૌષધિ, હિમાલય.

તમે આ સંધિ છૂટી પાડો તો તમને સમાસના શબ્દો મળશે. આ સંધિ તો છૂટી પાડી શકો ને ! ચાલો, સાથે મળીને છૂટી પાડીએ.

મહોદધિ	-	મહા + ઉદધિ
વાતાવરણ	-	વાત + આવરણ
સપ્તર્ષિ	-	સપ્ત + ઋષિ
કર્માધીન	-	કર્મ + અધીન
વનૌષધિ	-	વન + ઔષધિ
હિમાલય	-	હિમ + આલય
અચ્છેર	-	અર્ધ + શેર

આ સંધિ યોગ્ય રીતે છૂટી પાડતા આવડે એ જરૂરી છે. નહીં તો 'કર્માધીન'નું 'કર્મ-અધીન'ને બદલે 'કર્મા-ધીન' કરો તો ન 'કર્મા'નો અર્થ મળશે ન 'ધીન'નો. 'અચ્છેર'ની સંધિ છોડતા નહીં આવડે તો સમાસ જ ખબર નહીં પડે.

હવે, આ શબ્દોના અર્થ ખબર હોવા જરૂરી છે. જેમકે, ‘આલય’ એટલે ‘ઘર, સ્થાન.’ આ અર્થ ખબર હોય તો ‘હિમાલય’નો અર્થ ‘હિમ ધરાવતું સ્થાન’ ખબર પડે. અને આ શબ્દનો અર્થ ખબર પડે એટલે ‘દેવાલય (દેવનું સ્થાન), વિદ્યાલય’ (વિદ્યા મેળવવાનું સ્થાન) જેવા અન્ય સમાસ પણ સમજાઈ જાય. ગુજરાતીમાં અનેક સમાસ એવા છે, જેમાં સંસ્કૃત શબ્દો આવે છે. આવા શબ્દોના અર્થ ધ્યાનમાં રાખવા જરૂરી છે. જેમકે,

અહર્નિશ, મધ્યાહ્ન, કલાનિકેતન, કવિવર, ઘનશ્યામ, દીપાવલિ, રત્નાકર

અહર્નિશ - અહ: + નિશ → અહ - દિવસ, નિશ - નિશા, રાત્રિ

મધ્યાહ્ન - મધ્ય + અહ્ન → અહ્ન - દિવસ

કલાનિકેતન - કલા-નિકેતન → નિકેતન - ઘર, સ્થાન (‘શાંતિનેકતન’ સમજાઈ જાય ?)

ઘનશ્યામ - ઘન-શ્યામ → ઘન - વાદળ

દીપાવલિ - દીપ + આવલિ → આવલિ - હાર, પંક્તિ, (લાઈન)

રત્નાકર - રત્ન + આકર → આકર - સમૂહ, જથ્થો

ક્યારેક એવું બને કે બે સરખા લાગતા શબ્દો હોય, પણ બન્નેના અર્થ જુદા હોય. પણ આપણને કોઈ એક જ અર્થ ખબર હોય તો ? જેમકે, ‘વરમાળા’ અને ‘કવિવર’.

વરમાળા - વરને પહેરાવવાની માળા.

અહીં ‘વર’ એટલે ‘લગ્ન કરવા નીકળેલ પુરુષ’ (વરરાજા, પતિ) એવો થાય. પણ શું એ જ અર્થ ‘કવિવર’માં થાય ? ‘કવિનો વર’? ના. અહીં ‘વર’નો અર્થ છે. ‘શ્રેષ્ઠ’. એટલે, ‘કવિવર’ અર્થાત્ ‘શ્રેષ્ઠ કવિ’. એ જ રીતે ‘પંડિતવર’.

તો હવે આપણે કેટલાક સમાસનો વિગ્રહ કરીએ ?

પરાધીન - પરને અધીન (‘અધીન’ અને ‘આધીન’ બન્ને ચાલે. કારણ કે વૈકલ્પિક જોડણી છે.)

સ્વેચ્છા - સ્વ-પોતાની ઈચ્છા

લાગણીભર્યું - લાગણીથી ભરેલું

હરવખત - દર વખતે

ભૂતળ - ભૂ-જમીનની સપાટી

હવે તમે વાક્યમાં સમાસ શોધી શકો ? નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાં સમાસ શોધીને તેને વર્તુળ કરો.

(1) બાબુને બેચાર છોકો આવી ગઈ.

(2) જાણે નાનાંમોટાં જીવોનું સંગ્રહસ્થાન

(3) આપણી કીડીબેનો બિચારી કેટલુંય ચાલીને છેક ક્યારાપેટી સુધી ક્યાં જાય ?

(4) બીજાના ઘેર હોય તો ભૂખીતરસી ક્યારની મરી ગઈ હોય.

(5) ગુર્જરીના ગૃહકુંજે અમારું જીવન ગુંજે, ગુંજે.

સમાસ મળ્યા ? વાક્ય-1. બેચાર, વાક્ય-2. નાનાંમોટાં, સંગ્રહસ્થાન, વાક્ય-3. ક્યારાપેટી, વાક્ય-4. ભૂખીતરસી, વાક્ય-5. ગૃહકુંજે. જવાબ સાચા જ હશે.

હવે, નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાં સમાસ નીચે રેખા દોરેલી જ છે. તમારે એ સમાસનાં પદ છૂટાં પાડવાનાં છે, તેમનો વિગ્રહ કરવાનો છે.

(1) દરરોજ તો ના બને, પણ બીજેત્રીજે દહાડે એને દહીં આપજો.

(2) હું દાખલ થિયો કે તરત નાચગાન બંધ.

(3) આપની મેરબાની હોય તો અંઈ જ કંઈ નાનુંમોટું કામ આલો.

(4) બહારથી સંભળાતો રોકકળનો અવાજ બંધ થાય છે.

(5) શિકારીઓ જાળાંઝાંખરાંમાંથી નીચે જતી કેડીએ સાવચેતીથી ઉતરતા હતા.

તમારે અધોરેખિત સમાસનો પહેલા અર્થ સમજવાનો અને પછી તેને આધારે વિગ્રહ કરવાનો છે. તમે આવો કોઈ અર્થ સમજો છો ?-

(1) દરરોજ તો ના બને, પણ બીજા દહાડે કે ત્રીજા દહાડે એને દહીં આપજો.

(2) હું દાખલ થિયો કે તરત નાચ બંધ અને ગાન પણ બંધ.

(3) આપની મેરબાની હોય તો અંઈ જ કંઈ નાનું કામ કે મોટું કામ આલો.

(4) બહારથી સંભળાતો રોવાનો અને કકળવાનો અવાજ બંધ થાય છે.

(5) શિકારીઓ જાળાંમાંથી અને ઝાંખરાંમાંથી નીચે જતી કેડીએ સાવચેતીથી ઉતરતા હતા.

આપણે શું કર્યું ? વાક્ય વાંચતી વખતે સમાસ એક શબ્દ તરીકે વાંચ્યો પણ અર્થ સમજતી વખતે વધારે શબ્દો કે પદ સમજાયાં. આ સમજણને આધારે સમાસનો વિગ્રહ થાય. ઉપર આપેલા અર્થઘટન અનુસાર સમાસનો વિગ્રહ કરીએ.

સમાસ	અર્થઘટન	વિગ્રહ
બીજેત્રીજે	(બીજા દહાડે કે ત્રીજા દહાડે)	બીજે કે ત્રીજે
નાચગાન	(નાચ બંધ અને ગાન બંધ)	નાચ અને ગાન
નાનુંમોટું	(નાનું કામ કે મોટું કામ)	નાનું કે મોટું
રોકકળ	(રોવાનો અને કકળવાનો)	રો અને કકળ
જાળાંઝાંખરાં	(જાળાંમાંથી અને ઝાંખરાંમાંથી)	જાળાં અને ઝાંખરાં

વિગ્રહ કર્યો તો સમાસનો પ્રકાર ખબર પડી ? તમે તો સમાસ અગાઉ ભણી ગયા છો. તો જ્યારે સમાન વ્યાકરણી મોભો ધરાવતા બે પદ જોડાય અને તેનો ‘અને’, ‘કે’, ‘અથવા’થી વિગ્રહ થાય ત્યારે તેને ‘દ્વન્દ્વ’ સમાસ કહે છે. અહીં ‘બીજે-ત્રીજે’ બન્ને સંખ્યાવાચક વિશેષણ છે. ‘નાચ-ગાન’ તથા ‘રો-કકળ’ બન્ને ક્રિયાવાચી નામ છે, ‘નાનું-મોટું’ બન્ને વિશેષણ છે. અને ‘જાળું-ઝાંખરાં’ બન્ને સંજ્ઞા છે. તેમનો વિગ્રહ ‘કે’, ‘અને’થી થયો છે. તેથી આ દ્વન્દ્વ સમાસ છે.

હવે, નીચેનાં વાક્યો વાંચો. તેમાં સમાસ નીચે રેખા દોરેલી જ છે. તમારે એ સમાસનો વિગ્રહ કરવાનો છે.

(1) ગોકળગાયના ભપકા ને વીંછીનો ચરણસ્પર્શ.

(2) ભગંદરના દર્દને કારણે તેઓ ખાટલાવશ હતા.

(3) શયનખંડ ને શય્યા મળશે, ગોદ માતની ક્યાં ?

(4) જો કે આ પુણ્યવંતી પ્રવૃત્તિ છે - એમાં જીવદયા સમાઈ છે.

(5) ઈમાંથી દેવદૂતો પસાર થઈને મને આંઈ પાછો લાવ્યા.

(6) દેવાંશીની મનોકામના પૂર્ણ કરવા તો તમને અંઈ તેડ્યા છે.

સમાસ ધ્યાનથી વાંચ્યા ? અર્થઘટન કર્યું ? તો વિગ્રહ ચકાસીએ ?

ચરણસ્પર્શ - ચરણને સ્પર્શ

ખાટલાવશ - ખાટલાને વશ

શયનખંડ - શયન (સૂવા) માટેનો ખંડ

જીવદયા - જીવો માટેની દયા

દેવદૂત - દેવના દૂત

મનોકામના - મનની કામના (સંધિ છૂટી પાડી ?)

અહીં આપણે વિગ્રહ કરતી વખતે ‘-ને, માટે, -ની, -ના’ - વગેરે વિભક્તિપ્રત્યય ઉમેર્યાં. જે સમાસનું પૂર્વપદ ઉત્તરપદ સાથે વિભક્તિથી જોડાયેલું હોય તેને તત્પુરુષ સમાસ કહે છે. સામાન્ય રીતે તેનું ઉત્તરપદ મુખ્ય અને પૂર્વપદ ગૌણ હોય છે. આ પદનો વિગ્રહ કરતી વખતે વિભક્તિપ્રત્યયો અથવા નામયોગી ઉમેરાય છે. એટલે કે આ સમાસને સમજવા માટે વિભક્તિપ્રત્યયોની ખબર હોવી જરૂરી છે. આમ તો તમે વિભક્તિપ્રત્યય જાણો જ છો. પણ નીચેના કોઠા પર નજર નાખીને એકવાર ઝડપથી યાદ કરી લઈએ.

વિભક્તિ	સંબંધ	વિભક્તિપ્રત્યય	ઉદાહરણ
દ્વિતીયા	કર્મ	શૂન્ય, -ને	કર્માધીન, આદરયોગ્ય, મનગમતું, સજાપાત્ર, પ્રેમવશ
તૃતીયા	કરણ (સાધન)	-થી, વડે	ચિંતાગ્રસ્ત, રસભીનું, શોકાતુર કષ્ટસાધ્ય, તર્કબદ્ધ,
ચતુર્થી	તાદર્થ્ય (તે માટે)	માટે	પ્રયોગશાળા, ભોજનગૃહ, સત્યાગ્રહ, દેશપ્રેમ, ગૌશાળા
પંચમી	અપાદાન (છૂટા પડવું)	-થી, થકી, -એ	ઋણમુક્ત, દેશનિકાલ, પથભ્રષ્ટ, પદચ્યુત,
ષષ્ઠી	સંબંધ	-ન- (ઓ, ઈ, ઉ, આ...)	ધરધણી, જીવનસાધના, પિતાપ્રેમ, ગંગાજળ, રાજકુમાર
સપ્તમી	અધિકરણ (સ્થાન)	-માં, -એ, પર	કાર્યકુશળ, જળકીડા, કલાપ્રવીણ, લોકપ્રિય, ગૃહપ્રવેશ,

(*નોંધ : સામાન્ય રીતે ‘આતુર’નો અર્થ ‘ખૂબ ઉત્સુક, ઉત્કંઠિત’ થતો હોય છે. પરંતુ ‘આતુર’ શબ્દના ‘અધીરું’, ‘તૈયાર’, ‘બિમાર’ જેવા અન્ય અર્થો પણ થાય છે. તેમાં ‘પીડાતું, દુઃખી’ અર્થનો પણ સમાવેશ થાય છે. ‘ચિંતાતુર, શોકાતુર’ આદિ સમાસમાં ‘આતુર’માં આ ‘પીડાતું, દુઃખી’ના અર્થમાં પ્રયોજાય છે.)

આ કોઠામાં ઉપરાંત કેટલાંક ઉદાહરણ પણ આપ્યાં છે, જેથી આ સમાસ વધુ સ્પષ્ટ થાય.

હવે નીચેનાં વાક્ય વાંચો. તમને ખબર છે ને કે શું કરવાનું છે ? અધોરેખિત સમાસનો વિગ્રહ કરો.

- (1) આપણે ધાર્મિક ભાવનાવાળાં હોવાથી પરમેશ્વરની આપણા પર અદબક કૃપા છે.
- (2) એ ગીત તો ગૌરવપૂર્વક આપણે ગાઈ શકીએ તેમ છીએ - શૈશવથી વૃદ્ધાવસ્થા સુધી.
- (3) આઘેડ ઉંમરની, બાળવયમાં વિધવા થતાં આ ક્ષેત્રમાં પડેલી મેટ્રને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું.

આ સમાસનો વિગ્રહ કરીએ ?

પરમેશ્વર - પરમ ઈશ્વર

વૃદ્ધાવસ્થા - વૃદ્ધ અવસ્થા

બાળવય - બાળ વય.

તમે જોઈ શકો છો કે અહીં વિગ્રહમાં આપણે કશું જ ઉમેર્યું નથી. માત્ર બે શબ્દોને જુદા જ કર્યાં છે. થોડું ધ્યાનથી વાંચશો તો ખ્યાલ આવશે કે અહીં પહેલું પદ વિશેષણ છે અને બીજું પદ વિશેષ્ય (સંજ્ઞા) છે. આ સમાસને ‘કર્મધારય’ સમાસ કહેવાય છે.

વિશેષણ-વિશેષ્યનો સંબંધ ધરાવતા કર્મધારય સમાસનાં અન્ય કેટલાંક ઉદાહરણ જોઈએ.

મહાત્મા, મહર્ષિ, પીતાંબર, મિષ્ટાન્ન, સ્વદેશ, નવવધૂ, ગોળાકાર, લંબચોરસ, પરગામ, નીલકમળ, સન્માર્ગ, સિદ્ધપુરુષ, હીનકર્મ, સદાચાર, પરદેશ, મહારાજ, શ્યામવર્ણ, ઉચ્ચાભિલાષ, પૂર્વજ્ઞાન વગેરે.

હવે નીચેનાં વાક્ય વાંચો.

- (4) એની આયુધારા હજી વહે છે.
- (5) વિશ્વવાડી ને સુફલિત કરવા નસનસથી રસ અર્પ્યાં.
- (6) પછી દારિદ્ર ખોવા દાસનું, સોમદૃષ્ટિ શ્યામે કરી.

આ સમાસનો વિગ્રહ કરીએ ?

આયુધારા - આયુષ્ય રૂપી ધારા

વિશ્વવાડી - વિશ્વરૂપી વાડી

સોમદષ્ટિ - સોમ-ચંદ્ર જેવી (શીતળ) દષ્ટિ

અહીં તમે જોયું કે આપણે બે શબ્દોની તુલના કરી છે અથવા એક બાબતને અન્ય રૂપે રજૂ કરી છે. જેમકે, 'આયુષ્ય'ને 'નદીની ધારા' રૂપે મૂકીને, એટલે કે 'આયુ' અને 'ધારા' જાણે એક જ છે તે 'હજી વહે છે' એમ જણાવ્યું છે. અર્થાત્ 'એ હજી જીવે છે.' 'વિશ્વ'ની વાત કરવી છે પણ પોતે તેના વિકાસમાં સકારાત્મક કામ કરે છે, તેને 'ખીલવવાની' વાત કરે છે, તેથી જાણે 'વિશ્વ' એ જ 'વાડી' હોય તેમ રજૂ કરે છે. તો સુદામાના દુઃખોની ગરમીને હરી લે તેવી દષ્ટિની સરખામણી 'સોમ' - ચંદ્ર જેવી શીતળતા સાથે કરી છે.

જ્યારે સમાસના બે પદ વચ્ચે આ પ્રકારના સરખામણીનો કે અભેદત્વનો સંબંધ હોય (ઉપમેય-ઉપમાનો સંબંધ હોય) ત્યારે પણ તેને 'કર્મધારય' સમાસ કહે છે. આ પ્રકારનાં અન્ય ઉદાહરણ જોતાં વધુ સ્પષ્ટતા થશે.

ઘનશ્યામ - ઘન (વાદળ) જેવો શ્યામ હૈયાસગડી - હૈયા રૂપી સગડી

મધમીઠું - મધ જેવું મીઠું સંસારસાગર - સંસાર રૂપી સાગર

પવનવેગ - પવન જેવો વેગ જ્ઞાનદીપ - જ્ઞાન રૂપી દીપ

વજ્રલેપ - વજ્ર જેવો લેપ કૂલડાંકંટોરી - કૂલડાં રૂપી કંટોરી

ચરણકમળ - કમળ જેવું ચરણ જીવનવન - જીવન રૂપી વન

નરસિંહ - સિંહ જેવો નર વદનકમળ - વદન રૂપી કમળ

હવે નીચેનાં વાક્યો વાંચો. અધોરેખિત સમાસને સમજો.

(1) સદ્ગુણી બાળક ફક્ત સોળ જ વરસ ભલે જીવે, એ જ કુલોદ્ધારક થશે.

(2) શ્રીમંત સયાજીરાવ આવા એક કોતરની ભેખડ ઉપર અંગરક્ષક સાથે ઊભા હતા.

(3) બીડી પીવાની ટેવ જંગલી, ગંદી અને હાનિકારક છે, એમ મેં સદાય માન્યું છે.

આ સમાસોનો વિગ્રહ કરીએ :

કુલોદ્ધારક - કુળનો ઉદ્ધાર કરનાર

અંગરક્ષક - અંગની રક્ષા કરનાર

હાનિકારક - હાનિ કરનાર

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે સમાસનું છેલ્લું પદ કોઈ ક્રિયાસૂચક નામ છે. જે સમાસનું ઉત્તરપદ ક્રિયાવાચી નામ હોય તેને ઉપપદ સમાસ કહે છે. આવા સમાસના અન્ય ઉદાહરણ જોઈએ.

તકસાધુ - તક સાધનાર ધાડપાડુ - ધાડ પાડનાર

પાણીકળો - પાણી કળનાર વહીવંચો - વહી (નોંધ) વાંચનાર

ભીખમંગો - ભીખ માંગનાર ગળેપડુ - ગળે પડનાર

પગરખું - પગ રાખનાર અંગરખું - અંગ રાખનાર

ગુજરાતીમાં કેટલાક સંસ્કૃત સમાસ પણ પ્રયોજાય છે. તેમાં ઉપપદ સમાસનો પણ સમાવેશ થાય છે. એટલે આ તત્સમ સમાસનું ઉત્તરપદ પણ સંસ્કૃત ક્રિયાવાચી નામ હોય તે સ્વાભાવિક છે. આવા કેટલાંક સંસ્કૃત ક્રિયાવાચી નામનો પરિચય નીચેના કોઠામાં સોદાહરણ જોઈ શકાશે.

સંસ્કૃત ક્રિયારૂપ	અર્થ	ઉદાહરણ
જ્ઞ	જાણનાર	મર્મજ્ઞ, સર્વજ્ઞ, સુજ્ઞ, તજ્ઞ, કૃતજ્ઞ
ઘ્ન	હણનાર	કૃતઘ્ન
જ	જન્મનાર	અનુજ, સરોજ, પંકજ, ક્ષિતિજ
જા	જન્મનાર	ગિરિજા, શૈલજા, હિમજા, તનુજા
દ	દેનાર	દુઃખદ, સુખદ, નીરદ, વરદ
દા	દેનાર	કીર્તિદા, યશોદા, પ્રેમદા, મોક્ષદા, અભયદા
ક	કરનાર	સહાયક, ઉદ્ધારક, સંચાલક, પ્રેક્ષક, મોહક
કર	કરનાર	ભયંકર, દિવાકર, સુધાકર, શાંતિકર
કાર	કરનાર	ગ્રંથકાર, કુંભકાર, કૃષિકાર, સુવર્ણકાર
પાલ	પાળનાર	ગોપાલ, મહિપાલ, રાજ્યપાલ, ગ્રંથપાલ
સ્થ	રહેનાર	ગૃહસ્થ, સ્વસ્થ, કંઠસ્થ, તટસ્થ, મંચસ્થ
ધર	ધારનાર	ફણીધર, મુરલીધર, ગદાધર, ધુરંધર
ધરા	ધારનાર	વસુંધરા, યશોધરા
સર	સરનાર	અગ્રેસર, અપ્સરા
ચર	ફરનાર	નિશાચર, અનુચર, ખેચર, વનચર
હર	હરનાર	મનોહર, ચિત્તહર,

મિત્રો, આપણે આ પ્રકરણમાં દ્વન્દ્વ, તત્પુરુષ, કર્મધારય તથા ઉપપદ સમાસ વિશે અભ્યાસ કર્યો છે. તો હવે નીચેનાં વાક્યોમાં અધોરેખિત સમાસનો પ્રકાર જણાવશો ?

(1) તે વેળા તો મેં એમાં પિતાપ્રેમ ઉપરાંત બીજું ન જોયું.

(ક) દ્વન્દ્વ (ખ) તત્પુરુષ (ગ) કર્મધારય (ઘ) ઉપપદ

(2) પછી રોતાં માબાપ વચ્ચેથી મને ફૂલની જેમ ઊંચકી લીધો.

(ક) દ્વન્દ્વ (ખ) તત્પુરુષ (ગ) કર્મધારય (ઘ) ઉપપદ

(3) જો હું કોઈ બીજા દેશમાં જન્મ્યો હોત તો પણ તટસ્થતાથી ભારત વિશે આવું જ કહેત કે ભારતનો વિચારવૈભવ ખરેખર અદ્વિતીય છે.

(ક) દ્વન્દ્વ (ખ) તત્પુરુષ (ગ) કર્મધારય (ઘ) ઉપપદ

(4) કહીંથી વળગી વિનાશકર આંધળી આ બલા

(ક) દ્વન્દ્વ (ખ) તત્પુરુષ (ગ) કર્મધારય (ઘ) ઉપપદ

(5) પહેર્યાં પીતામ્બર, ફૂલની પછેડી, ચુઆ-ચંદન મહેકે.

(ક) દ્વન્દ્વ (ખ) તત્પુરુષ (ગ) કર્મધારય (ઘ) ઉપપદ

ઉત્તર : 1. (ખ) તત્પુરુષ 2. (ક) દ્વન્દ્વ 3. (ગ) કર્મધારય 4. (ઘ) ઉપપદ 5. (ગ) કર્મધારય

તમારા અભ્યાસક્રમની કૃતિઓ ધ્યાનથી વાંચશો તો કેટલાક રસપ્રદ સમાસનો પણ પરિચય થશે. જેમકે, ‘છાલ, છોતરાં, ગોટલાં’ પાઠમાં લેખકે નવા સમાસ બનાવ્યા છે. જેમકે,

- કેળાં છાલફેંકની સ્પર્ધા રાખે તો ભારતીય ખેલાડીને જ સુવર્ણચંદ્રક મળે.
- ફોફાંના ફોતરાંમાં જો શિંગફોતરાં પણ હોય તો એના પર કીડીઓ આવે છે.

એટલે કે, તમારી સર્જનશક્તિ દ્વારા તમે પણ નવા સમાસ રચીને તમારી અભિવ્યક્તિને વધુ સચોટ બનાવી શકો. વળી, બકુલ ત્રિપાઠીએ આ જ લલિતનિબંધમાં અંગ્રેજી ભાષાના સમાસ પણ પ્રયોજ્યા છે, તેની પણ તમારે નોંધ લેવી જોઈએ.

- આપણે દયા આણીને એને ફોતરાંની હોમડિલિવરી આપીએ છીએ.
- બીજા દેશના લોકો તો કેળાં ખાઈને છાલ પ્લાસ્ટિકની બેગમાં મૂકીને ડસ્ટબીન પાસે જઈને અંદર મૂકી આવે છે.

તમારા અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત અન્ય અખબાર, સામયિક કે પુસ્તક વાંચતી વખતે તમે જોઈ શકશો કે ‘સમાસ’ દ્વારા કેવી સચોટ અને સહજ અભિવ્યક્તિ થઈ શકે છે !

રમેશ પારેખ

(જન્મ : 27-11-1940, અવસાન : 17-05-2006)

રમેશ મોહનલાલ પારેખનો જન્મ અમરેલીમાં થયો હતો. તેઓ વ્યવસાયે જિલ્લા પંચાયતમાં ક્લાર્ક હતા. 'ક્યાં, 'ત્વ', 'ખડિંગ', 'સનનન', 'ખમ્મા આલા બાપુને', 'મીરાં સામે પાર', 'વિતાન સુદ બીજ', 'છાતીમાં બારસાખ', 'સ્વગત પર્વ', 'ચશ્માના કાચ પર', એ એમના મહત્વના કાવ્યસંગ્રહો છે. 'કાળ સાચવે પગલાં', અને 'મન પાંચમના મેળામાં' એમના મરણોત્તર સંપાદનો છે. 'છ અક્ષરનું નામ'માં એમની સમગ્ર કવિતા ગ્રંથસ્થ થઈ છે. 'હાઉક ચીં', 'દે તાલ્લી', 'હફરક લફરક', 'અજબ ગજબનો ખજનો', તેમના બાળસાહિત્યના સંગ્રહો છે. 'સગપણ એક ઉખાણું', 'સૂરજને પડછાયો હોય' એ એમનાં નાટકો છે. રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનાં પારિતોષિકથી તેઓ સન્માનિત થયા છે.

'મારા સપનામાં આવ્યા હરિ' રચના રમેશ પારેખના 'છ અક્ષરનું નામ' સંગ્રહમાંથી પસંદ કરવામાં આવી છે. આ ઊર્મિગીતમાં પ્રભુપ્રેમમાં બહાવરી બનેલી ગોપીના મનોભાવો રજૂ થયા છે. ગોપીને ભાસ થાય છે કે એના સપનામાં આવેલા હરિએ એને બોલાવી, ઝુલાવી, વહાલી કરી. એના તરફ પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો. કૃષ્ણ જેમ દ્વારિકાના રાજા હતા એમ ગોપીના મનની દુવારિકાના પણ રાજા છે. ગોપીની કૃષ્ણ પ્રીતિની તીવ્રતા ત્યાં સુધી પહોંચે છે કે કંસાર કરવા મૂકેલા આંધણમાં 'ઓરી દીધો મેં સંસાર'નો એકાત્મભાવ રચાય છે. કાવ્યના અંતે આવતો હરિનો ઉદ્ગાર 'અરે બહાવરી...!'માં જાણે કે પૂર્ણ આત્મીયતા પામેલી નાયિકાને હરિનો ઉત્તર મળી જાય છે. સપનાનું મિલન જાણે કે જાગ્રત અવસ્થાનું પણ મિલન હોય એવી ભાવદશા આ કાવ્યને નવી ઊંચાઈ આપે છે.

મારા સપનામાં આવ્યા હરિ
મને બોલાવી, ઝુલાવી, વહાલી કરી.

સામે મરકત મરકત ઊભા
મારા મનની, દુવારિકાના સૂબા
મારા આંસુને લૂછ્યાં જરી.

આંધણ મેલ્યાં'તાં કરવા કંસાર
એમાં ઓરી દીધો મેં સંસાર
હરિ બોલ્યા : 'અરે, બહાવરી...!'

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી

મરકત મરકત મંદ મંદ હાસ્ય આંધણ રસોઈ તૈયાર કરવા માટે મૂકેલું ગરમ પાણી કંસાર મિષ્ટાન્ન સૂબા પ્રાંતનો વડો (અહીં કૃષ્ણ)

તળપદા શબ્દો

મેલ્યાં મૂક્યાં બહાવરી બેબાકળી, વ્યાકુળ, બાવરી

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) નીચેનામાંથી કયું વાક્ય કાવ્યનાયિકાને લાગુ પડતું નથી ?

(A) ભગવાન હસતા-હસતા સામે ઊભા રહ્યા.

(B) ભગવાને આંસુ લૂછી આપ્યા.

(C) હરિ સપનામાં આવ્યા હતા.

(D) હરિએ અબોલા લીધા હતા.

(2) 'મારા મનની દુવારિકાના સૂબા' એટલે....

(A) કાવ્યનાયિકાની મનઃસ્થિતિનું આલેખન

(B) દ્વારિકાનગરીના રાજા શ્રી કૃષ્ણના મનની વાત

(C) બીજાના મનમાં ઊભા થતા તરંગો

(D) દરિયામાં ડૂબી ગયેલી સોનાની દ્વારિકા

(3) 'મનની દ્વારિકાના સૂબા' - વાક્યમાં કાવ્યનાયિકાનો ભાવ

(A) તિરસ્કાર

(B) સમર્પણ ભાવ

(C) ક્રોધ

(D) ગુલામી

(4) કાવ્યનાયિકા શા માટે બહાવરી બની ?

(A) શ્રી કૃષ્ણને પામવા માટે

(B) સંસાર ભોગવવા માટે

(C) કંસાર બનાવવા માટે

(D) આંધણ મેલવા માટે

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

(1) ભગવાને કાવ્યનાયિકાનાં આંસુ કેવી રીતે લૂછ્યાં ?

(2) ભગવાને સ્વપ્નમાં આવીને શું કર્યું ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

(1) હરિમિલનને તમારા શબ્દોમાં આલેખો.

4. કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

'આંધણ મેલ્યાં'તાં કરવા કંસાર

એમાં ઓરી દીધો મેં સંસાર

હરિ બોલ્યા : 'અરે, બહાવરી..'

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

● આ ગીત મેળવીને એનું સમૂહગાન કરો.

● વિવિધ કવિઓનાં કૃષ્ણકાવ્યો મેળવીને એનો હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.

● કૃષ્ણપ્રેમનાં કાવ્યો એકઠાં કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘મારા મનની દુવારિકાના સૂબા’

કૃષ્ણ દ્વારિકાના રાજા તો ખરા જ પણ એટલું જ કહેવાય તો કવિકર્મ ક્યાં ? કવિએ તો કૃષ્ણને મનના સૂબા નીમી દીધા છે. મનનું રાજ્ય અને ધરાનું રાજ્ય એમ બે રાજ્યોની તુલના પણ અહીં છે. મનની દ્વારિકાના રૂપકથી કવિએ મનના માલિક તરીકે કૃષ્ણનો સ્વીકાર કરી લીધો છે.

- “આંધણ મેલ્યાં’તા... સંસાર.”

ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં ઝાઝું કેમ કહેવાય એ અભિવ્યક્તિની ખૂબી અહીં દેખાય છે. તળપદી છાંટવાળી પંક્તિઓમાં કવિ કૃષ્ણને પોતાની વાત કહે છે પણ કેવી રીતે...? કંસાર ને બદલે સંસાર ! માત્ર બે જ શબ્દોની છાંટી અને આખું ચિત્ર તૈયાર ! આ જ કવિની કમાલ.

- ‘મને બોલાવી, ઝુલાવી, વહાલી કરી’

અહીં એક સાથે ત્રણ ત્રણ ક્રિયાઓથી સંબંધનું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ થયું છે. પ્રાસ લય રૂપે પ્રગટ થયો છે. કવિતામાં કવિ કેવી રીતે ભાવ પ્રગટ કરે તેની વિવિધ રીતો સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

ઈશ્વર તરફની આત્મીયતાની અહીં ખૂબ ઓછા શબ્દોમાં અભિવ્યક્તિ થઈ છે. કવિએ કરેલી ભાવવાહી રજૂઆત, લાઘવ, કાવ્યત્વ અને શબ્દપ્રયોગો દાદ માંગી લે તેવા છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી. ભક્તિનો મહિમા સમજાવવો.

ઈશ્વર તરફનો સાચો, નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ હોય તો તેમના સામીપ્યની અનુભૂતિ પણ કોઈ ને કોઈ રીતે થતી હોવાના અનેક પ્રસંગો નોંધાયા છે તે જણાવવું.

નારી ભાવે પ્રભુની ભક્તિ કરનાર નરસિંહ, દયારામ તથા વર્તમાનકાળના કવિઓનાં-ભક્તોનાં કાવ્યો સાથે આ કવિતાને સરખાવી શકાય.

હરિ સ્વપ્નમાં મળે તો પણ ગોપીને જે ધન્યતા અનુભવાય છે, દ્વારકાના સૂબા કરતાં પોતાના મનની દ્વારકાના સૂબા - સહેજ પણ આંસુ લૂછે ત્યારે લાગણીની તીવ્રતા જે રીતે રજૂ થઈ છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને વિગતે સમજ આપવી.

‘પંગુમ્ લંઘયતે ગિરિમ્’ એક યુવતીના અડગ આત્મવિશ્વાસને વ્યક્ત કરતું આ રેખાચિત્ર છે. અરુણિમા નામની રાષ્ટ્રકક્ષાની વૉલીબૉલ ખેલાડીને લૂંટારાઓ રાત્રે ટ્રેનમાંથી ફેંકી દે છે. એ જ વખતે સામેથી આવતી ટ્રેન નીચે એનો પગ કપાઈ જાય છે. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં હિંમત હાર્યા વગર એ પોતાના પગનું એનેસ્થેસિયા વગર ઓપરેશન કરાવે છે, એટલું જ નહિ એ ક્ષણે એ એવરેસ્ટ સર કરવાનું સ્વપ્ન સેવે છે. એક યુવતીના આત્મવિશ્વાસની આ ચરમસીમા છે. અનેક મુશ્કેલીઓ પછી એ એવરેસ્ટ તો સર કરે જ છે પણ એ સિવાય વિશ્વનાં બીજાં શિખરો પણ સર કરે છે, અને જાણે કે પંગુમ્ લંઘયતે ગિરિમ્ સુભાષિતને સાર્થક કરે છે.

બરેલી ડિસ્ટ્રિક્ટ હોસ્પિટલના સ્ટાફમાં દોડધામ મચી ગઈ હતી. અરુણિમા નામની છોકરીના પગનું ઓપરેશન કરવાનું હતું; પરંતુ ચિંતાજનક બાબત એ હતી કે અહીં ન હતી લોહી માટે વ્યવસ્થા કે ન હતી દર્દીને બેહોશ કરવા એનેસ્થેસિયાની સુવિધા ! અરુણિમાએ અર્ધભાનાવસ્થામાં આ અંગેની ચર્ચા સાંભળી અને ડોક્ટરને હિંમતથી કહ્યું : “સરજી ! મારો પગ કપાયો... હું આખી રાત રેલવે ટ્રેક ઉપર પડી રહી. મેં ભયંકર વેદના સહન કરી... તો હવે તો તમે મારા ભલા માટે મારો પગ કાપશો ને ! હું સહન કરી લઈશ.” એની અડગતા જોઈને ડોક્ટર અને નર્સ આભા બની ગયાં. તેમની માનવતા જાગી ઊઠી. હોસ્પિટલના ડોક્ટર અને ફાર્માસિસ્ટે રક્તદાન કર્યું અને એનેસ્થેસિયા વિના અરુણિમાના પગનું ઓપરેશન થયું !! ભયંકર વેદનાભરી સ્થિતિમાં તેનો પગ અલગ કરાયો. એ પીડાનું સ્મરણ આજે પણ એનાં રૂવાડાં ઊભાં કરી દે છે.

2011ની 11 એપ્રિલે અરુણિમા C.I.S.F. માં જોડાવા માટે ઈન્ટરવ્યૂ આપવા પદમાવત એક્સપ્રેસમાં લખનૌથી દિલ્લી જઈ રહી હતી, ત્યારે કેટલાક બદમાશોએ એની સોનાની ચેઈન ખેંચવા પ્રયાસ કર્યો. ડબામાં મુસાફરોની હાજરીમાં આ ઘટના બની પણ કોઈએ એનો વિરોધ ન કર્યો, કોઈએ એમને અટકાવ્યા નહિ. વૉલીબૉલની રાષ્ટ્રકક્ષાની રમતવીર રહેલી અરુણિમાએ સામી લડત આપી, એ ઝઝૂમી; પરંતુ એકલી અને અસહાય હોવાથી બદમાશોએ તેને ટ્રેન બહાર ફેંકી દીધી. એના દુર્ભાગ્યે એ જ વખતે સામેથી બીજી ટ્રેન પસાર થઈ અને એના ઉજ્જવળ ભાવિને કચડતી ગઈ. અરુણિમાનો ડાબો પગ ટ્રેન નીચે કપાયો. લોહીલુહાણ હાલતમાં આખી રાત એ મદદ માટે બૂમ પાડતી રહી પણ કોઈ એની મદદે આવ્યું નહિ. રાત્રિના અંધકારમાં તે 7 કલાક ટ્રેક ઉપર પડી રહી. ત્યાંથી 49 ટ્રેન પસાર થઈ ગઈ પણ આ કસોટી કાળમાં એની મદદે કોઈ ફરક્યું નહિ. માત્ર એના કપાયેલા પગના માંસની મિજબાની માણવા ઉંદરો આવ્યા !

અરુણિમાનો ડાબો પગ માત્ર ચામડીભેર લટકતો હતો. જમણા પગના હાડકાના ઘણા ટુકડા થઈ ગયા હતા. એની કરોડરજ્જુમાં તિરાડ પડી હતી. તે ચીસો પાડતી, સહન કરતી, રડતી પડી રહી. સવારે તેને બરેલી હોસ્પિટલમાં લઈ જવાઈ અને ત્યાંના તાત્કાલિક ઓપરેશન પછી એને એઈમ્સ દિલ્લીની હોસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવી. ત્યાંની લાંબી સારવાર પછી તેણે થોડી સ્વસ્થતા મેળવી ત્યારે તેણે સમાચારપત્રોમાં સમાચાર વાંચ્યા કે, “અરુણિમા પાસે ટિકિટ ન હતી એટલે... આત્મહત્યા કરવા માટે કૂદી હતી એટલે... આમ બન્યું.” એના પરિવારે તમામ અફવાઓનું ખંડન કર્યું, પણ કોઈએ માન્યું નહિ. સત્ય તો સમયની એરણે જ ઓળખાય છે. હવે એણે પોતાના જીવનની દિશા બદલવાનું નક્કી કર્યું. જ્યાં ચાહ વહાઈ રાહ । એ ન્યાયે તેણે હોસ્પિટલની પથારીમાં જ નક્કી કર્યું કે હું પર્વતારોહણ કરીશ.

લોકોએ એને પાગલ ગણી કારણ કે પગ વગરના માટે પર્વતારોહણ અશક્ય ગણાય. અરુણિમામાં દૃઢ સંકલ્પશક્તિ હતી; પરંતુ પર્વતારોહણ માટે જરૂરી માર્ગદર્શન અને તાલીમ મેળવવાં અને એ માટે આર્થિક સહાય મેળવવી એ બે કપરા પ્રશ્નો તેની સામે હતા. લોકોએ એને એનો સંકલ્પ પડતો મૂકવા સમજાવી અને કહ્યું, ‘તારો એક પગ કપાઈ ચૂક્યો છે. બીજામાં રોડ છે, કરોડરજ્જુમાં તિરાડો છે. તું સાજી થાય પછી કોઈક નોકરી કરજે.’ લોકોને એનું અપંગ શરીર દેખાતું હતું, એનો અડગ આત્મવિશ્વાસ નહિ. અરુણિમાનું અંતર આ દુર્ગમ લક્ષ્ય પામવા પ્રતિબદ્ધ થઈ ચૂક્યું હતું.

અરુણિમાના પરિવારે એને પ્રેમથી સંભાળી અને એના અડગ મનોબળે એને મજબૂત બનાવી. જિંદગીની મુશ્કેલીઓ અને મૂંઝવણો સાથે તે પથારીમાં પડી રહેવા માગતી ન હતી. તે 1985માં એવરેસ્ટ સર કરનાર ભારતીય પ્રથમ મહિલા બચેન્દ્રી પાલ પાસે પહોંચી. તેમણે અરુણિમાના નિશ્ચયની અડગતા જોઈ કહ્યું. “એવરેસ્ટ જેવા દુર્ગમ પર્વતના આરોહણ વિશે વિચારીને તેં અંતરમાં તો એને સર કરી જ લીધો છે. માત્ર હવે જગતને બતાવવા ખાતર ત્યાં જઈ ચઢવાનું બાકી છે !!” બચેન્દ્રી સાથેની મુલાકાતે એનામાં અનેરી હિંમત અને ઉત્સાહ ભરી દીધાં; પરંતુ આ ક્ષેત્રમાં અનેક મુશ્કેલીઓ એની વાટ જોતી બેઠી હતી. બચેન્દ્રી પાલ મેડમે એને સમજાવ્યું હતું. “અરુણિમા, તારા વિચારથી કે તારા શબ્દોથી તેં એવરેસ્ટ સર કરી લીધું છે, પણ તું સાબિત કર કે તું આવા શરીરે એવરેસ્ટ સર કરી શકે છે.” અને એ મંડી પડી.

પર્વતારોહણની તાલીમ દરમિયાન શરૂઆતમાં પર્વત ચઢવા બધા એકસાથે નીકળતા ત્યારે અરુણિમાને સલાહ મળતી, “અરે, તું ધીમે ધીમે આવ...” તે અકળાતી અને વધુ મહેનત કરતી. આઠ મહિના બાદ પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. અરુણિમા હવે સામાન ઉપાડીને સૌની સાથે નીકળતી અને સૌથી પહેલી પહોંચતી ! લોકો એને પૂછતા, “અરુણિમા કહે તો કે - તું ખાય છે શું ?”

તાલીમ બાદ સ્વપ્નને સાકાર કરવાની, લક્ષ્યને પામવાની ઘડી આવી પહોંચી. એ એવરેસ્ટને આંબવા સજ્જ બની પરંતુ વિટંબણાઓ ડગલે ને પગલે હતી. પહેલી કસોટી શેરપાને સમજાવવાની આવી. શેરપાએ જાણ્યું કે અરુણિમાનો કૃત્રિમ પગ છે. તો તેણે કહી દીધું કે એ તેને નહિ લઈ જઈ શકે. શેરપાને પોતાને જીવનું જોખમ ખેડવું પડશે એમ વિચારી તે આનાકાની કરતો હતો. ખૂબ સમજાવટને અંતે તે રાજી થયો.

બર્ફિલા પહાડો વચ્ચેથી એણે એવરેસ્ટ તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યારે બીજી કસોટી તેનાં કૃત્રિમ પગને લીધે થઈ. ચઢાણ ચઢતાં વારંવાર કૃત્રિમ પગ ફરી જતો, ખસી જતો અને એના પર શરીરનું વજન લેવાતું નહિ, આગળ ચલાતું નહિ, પરંતુ તેણે પ્રયાસો ચાલુ રાખ્યા અને ધીમે ધીમે આગળ વધી. આગળ વધતાં આ માર્ગે તેણે અનેક પર્વતારોહકોને મૃત્યુની ચાદર ઓઢી સૂતેલા જોયા, તે કંપી ઊઠી. તેણે મનોમંથન કર્યું અને મૃત સાહસવીરોને મનોમન વચન આપ્યું કે, “હું તમારા સૌ વતી એવરેસ્ટ સર કરીશ અને જીવતી પાછી આવીશ.” તેનું દરેક ડગલું જાણે પડકાર હતો.

અનેક પડકારો સામે ઝઝૂમતી અરુણિમા હિલેરી સ્ટેપ પહોંચી. ત્યાંથી એવરેસ્ટ પહોંચાય છે. ત્યાં જ શેરપાએ આઘાતજનક વાત કહી કે અરુણિમાનો બોટલનો ઓક્સિજન પૂરો થઈ રહ્યો છે અને તેણે પાછા ફરવું જોઈએ. જિંદગી સલામત હશે તો ફરી પ્રયત્ન કરી શકશે. તેણે પાછા ફરવું જોઈએ.’ અરુણિમા જુદું જ વિચારતી હતી કે જિંદગીમાં આવી સોનેરી તક ફરી મળતી નથી. મા અને બચેન્દ્રી પાલે એને કહ્યું હતું. “તમે જીવનમાં ક્યારેક એકલા રહી જાવ છો, ત્યારે નિર્ણય તમારે અને માત્ર તમારે લેવો પડે છે. ત્યારે વિચારવું કે એક એક ડગ માંડીને હું અહીં સુધી પહોંચી છું. એવી પળે પાછળ નજર કરી એક કદમ આગળ માંડજે... રસ્તો આપોઆપ મળી જશે.” અને તેણે જીવનું જોખમ ખેડવાનો સંકલ્પ કર્યો. એક ડગલું આગળ મૂક્યું. દોઢ કલાક પછી... તે એવરેસ્ટની ટોચે હતી ! અશક્ય એવી મંજિલ પર હતી. તે ખૂબ ખુશ હતી. આનંદના અતિરેકમાં તે બૂમો પાડીને દુનિયાને બતાવવા માગતી હતી કે, એક વિકલાંગ... એક મધ્યમવર્ગીય છોકરી ધારે તો શું ન કરી શકે ? જીવનની કસોટીઓમાં હારીને બેસી જનારા, નિષ્ફળ જનારાઓને એણે કહેવું હતું કે માણસ ખરેખર વિકલાંગ ત્યારે બને છે જ્યારે એ હાર કબૂલી લે છે, પ્રયત્નો છોડી દે છે. વ્યક્તિ શરીરથી નહિ, મનથી વિકલાંગ બને છે. એના પર વિજય મેળવવાનો હોય છે. 11 એપ્રિલ 2011માં અરુણિમાને અકસ્માત થયો હતો અને 21 મે, 2013ના દિવસે સવારે 10 : 55 મિનિટે તેણે એવરેસ્ટ સર કર્યું !!! કેવી રીતે...? મજબૂત મનોબળથી... હિંમતથી... સખત પરિશ્રમથી... એવરેસ્ટ આરોહણને તેણે જીવનધ્યેય બનાવી દીધું હતું. સફળતા એનું ઝનૂન બની ચૂક્યું હતું.

એવરેસ્ટ ઉપર અરુણિમાએ રાષ્ટ્રધ્વજ સાથે ફોટા પડાવ્યા. શેરપા પાસે વીડિયો શૂટિંગ પણ કરાવ્યું. સમય વીતતો જતો હતો અને એનો ઓક્સિજન પૂરો થઈ રહ્યો હતો. શેરપા તે યાદ કરાવતા ખૂબ ગુસ્સે થતો હતો. અરુણિમાને પોતાને પણ આ ખ્યાલ હતો કે પોતે કદાચ જીવતી નહિ રહી શકે પરંતુ તે શેરપા મારફતે એ વીડિયો ભારતના યુવાવર્ગને પહોંચાડવા માગતી હતી. જેથી યુવાનો પડકાર સામે લડતાં શીખી શકે... 8848 ફૂટની ઊંચાઈ પર લોહી થીજાવી દેતી ઠંડીમાં એનો આ ડર સાચો પડી શકે એમ હતો. અરુણિમા ઝડપથી શેરપા સાથે પાછી ફરી રહી હતી

ત્યાં જ એનો ઓક્સિજન ખલાસ થઈ ગયો. તે નીચે ઢળી પડી. શેરપા એને હિંમત આપતો હતો. ઊભી થવા માટે સમજાવતો હતો પણ અરુણિમામાં તાકાત જ ન હતી.

કહેવત છે કે ‘હિંમતે મર્દા તો મદદે ખુદા’ ઈશ્વરીય દુનિયાના નિયમો જુદા હોય છે, તે જ સમયે એક બ્રિટિશ પર્વતારોહક ચઢતો હતો, તેની પાસે ઓક્સિજનના બે બાટલા હતા. તેણે એક બાટલો અરુણિમા તરફ ફેંક્યો અને શેરપા ‘Lucky lucky’ ની બૂમ પાડતો તે લઈ આવ્યો અને અરુણિમાને 8848 ફૂટની ઊંચાઈ પર નવજીવન મળ્યું ! ખરેખર ભાગ્ય એને જ સાથ દે છે જે પુરુષાર્થ કરે છે, હાર માનતા નથી અને લોખંડી મનોબળથી પરિસ્થિતિ સામે ઝઝૂમે છે. હવે અરુણિમા પરત ફરવા માંડી... ત્યાં જ એનો કૃત્રિમ પગ નીકળી ગયો. તે ઘસડાતી ઘસડાતી ઊતરતી રહી. કેમ્પ-4 થી સમિટ 3500 ફૂટના અંતરે છે. જે અંતર કાપતાં બીજાને 16-17 કલાક થાય, તે માટે અરુણિમાને 24 કલાક થયા. એના હાથ થીજી ગયા, હાથમાંથી લોહી નીકળવું શરૂ થયું, છતાં પડતી, ઊઠતી, રડતી, ઝઝૂમતી તે નીચે આવી. જેના હેમખેમ પાછા ફરવાની આશા સૌએ છોડી દીધી હતી, તે અરુણિમાને સલામત જોઈ સૌ સાથીઓ ખુશ થઈ ઊઠ્યા અને સૌએ એને અભિનંદન આપ્યા.

માનવીએ નદીઓને નાથી છે ને પર્વતોને વીંધ્યા છે. સાગરોનાં પેટાળ ખોળ્યાં અને રણને નંદનવન કર્યાં છે. માનવી ધારે તે પામે છે. પણ ધારવું અને એના માટે ઝઝૂમવું અગત્યું છે. અરુણિમાનું જીવન એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

અરુણિમાએ એશિયાનું એવરેસ્ટ સર કર્યું. આફ્રિકાનું કિલિમાંજારો અને યુરોપનું એલ્બ્રુસ સર કર્યું છે; પરંતુ હજી એ એના કૃત્રિમ પગ સાથે ચાલી રહી છે. થાકતી નથી, હારતી નથી, નવાં શિખરો સર કરી રહી છે. તે ગીતો ગાતી રહે છે...

“અભી અભી મૈંને લાંઘા હૈ સમંદરો કો
અભી તો પૂરા આસમાન બાકી હૈ”

આલેખક : હેતલ નાયક

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી

ડિસ્ટ્રિક્ટ જિલ્લો CISF Central institute of security force મિજબાની ઉજાણી વિટંબણા મૂંઝવણ, મુશ્કેલી લક્ષ્ય ધ્યેય પ્રતિબદ્ધ ચોક્કસ ધ્યેયને વરેલો.

વિરુદ્ધાર્થી

દુર્ભાગ્ય સદ્ભાગ્ય શક્ય અશક્ય દુર્ગમ સુગમ મજબૂત તકલાદી ઉત્સાહ નિરુત્સાહ કુદરતી કૃત્રિમ રૂઢિપ્રયોગો

આભા બની જવું દંગ રહી જવું, આશ્ચર્યચકિત થઈ જવું રૂંવાડાં ઊભાં કરી દેવાં રોમાંચિત થઈ જવું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) “તમે મારા ભલા માટે મારો પગ કાપશોને ! હું સહન કરી લઈશ” આ વાક્યમાં અરુણિમાનો કયો ગુણ જોવા મળે છે ?

(A) કાયરતા

(B) માનવતા

(C) અડગતા

(D) લાગણીશીલતા

- (2) માણસ ખરેખર વિકલાંગ ક્યારે બને છે ?
- (A) જ્યારે તે જાતે જ ચાલવા લાગે છે ત્યારે
- (B) જ્યારે તે પડકારોનો સામનો કરે છે
- (C) જ્યારે એ હાર કબૂલી અને પ્રયત્નો છોડી દે છે.
- (D) જ્યારે તે પર્વત ચઢી શકતો નથી.
- (3) અરુણિમાએ કયો સંકલ્પ કર્યો ?
- (A) હું હવે ક્યારેય ટ્રેનમાં નહિ બેસું.
- (B) હું પર્વતારોહણ કરીશ જ.
- (C) હું હવે ક્યારેય પર્વતારોહણ કરીશ નહિ.
- (D) હું બહાર જતી વખતે બીજાનો સહારો લઈશ.
- (4) લોકોએ અરુણિમાને પાગલ ગણી...
- (A) એક પગ કપાયા પછી પણ તેણીએ પર્વતારોહણ કરવાનું વિચાર્યું.
- (B) તે ટ્રેનની મુસાફરી એકલી જ કરતી હતી.
- (C) તેણીમાં સામાન્ય સમજશક્તિનો અભાવ હતો
- (D) તે હોસ્પિટલમાં રાડો પાડતી હતી.

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

- (1) અરુણિમા દ્વારા ભારતના યુવાનોને કયો સંદેશો મળે છે ?
- (2) બચેન્દ્રી પાલને મળ્યા પછી અરુણિમાએ શું કર્યું ?
- (3) ડોક્ટર અને નર્સમાં માનવતા કેમ જાગી ઊઠી ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ લખો :

- (1) અરુણિમાનું પાત્રાલેખન કરો.
- (2) “દૃઢ સંકલ્પશક્તિ અને અડગ મનોબળ જ જીવન છે.” આ વાક્યને પાઠના આધારે સમજાવો.
- (3) પર્વતારોહણ વખતે અરુણિમાને કઈ-કઈ મુશ્કેલીઓ પડી ?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- કુમારપાળ દેસાઈનું ‘અપંગનાં ઓજસ’ પુસ્તક મેળવીને વાંચો.
- તમે પોતે અરુણિમા હો એ રીતે એના અકસ્માત તથા પર્વતારોહણના અનુભવને વર્ગ સમક્ષ રજૂ કરો અને વર્ગને આત્મવિશ્વાસનો સંદેશ આપો.
- ઈન્ટરનેટ પરથી અરુણિમાની વીડિયો ક્લિપ મેળવીને જુઓ તથા ઈરા સિંઘલ વિશે માહિતી મેળવો.
- હેલન કેલરના જીવન વિશે માહિતી મેળવો. તેમની આત્મકથા મેળવીને વાંચો.
- નજીકની વિકલાંગ શાળાની મુલાકાત લેવી.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

પ્રસ્તુત ગદ્યમાં વપરાયેલાં કેટલાંક વાક્યો તરફ ધ્યાન આપો.

- 'તેનું દરેક ડગલું જાણે પડકાર હતો.'
- 'વ્યક્તિ શરીરથી નહિ, મનથી વિકલાંગ બને છે.'
- 'સફળતા એનું ઝનૂન બની ચૂક્યું હતું.'
- 'એના કપાયેલા પગના માંસની મિજબાની માણવા ઉંદરો આવ્યા.'

અર્થની ભાવસભરતા માટે ઓછા શબ્દોમાં થયેલો ભાષાપ્રયોગ કેટલો અસરકારક બની શકે છે તે તમે સ્વયં અનુભવી શકશો. તો વળી...

'ચાહ ત્યાં રાહ' અને 'હિંમતે મર્દા તો મદદે ખુદા' જેવી કહેવતોનો યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી અર્થનિષ્પત્તિનું ધાર્યું નિશાન સિદ્ધ થતું જોવા મળે છે.

દૃશ્યને તાદૃશ્ય કરવા માટે થયેલો ભાષાપ્રયોગ અસરકારક છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

અપાહિજ અરુણિમાનો એવરેસ્ટ શિખર સર કરવાનો આ પ્રેરક પ્રસંગ તેના સમગ્ર જીવનની ઉન્નતિને આંકે છે. પંગુતા એ શારીરિક કરતાં માનસિક કક્ષાએ વધુ અસર કરે છે. માણસ મનથી અપંગ ન બને ત્યાં સુધી તેની પંગુતા વ્યક્તિને નિઃસહાય બનાવી શકતી નથી તે સત્ય આ જીવનપ્રસંગનો મુખ્ય વિચાર છે તે સ્પષ્ટ કરવું.

નાની-નાની બાબતોમાં નિરાશ અને હતાશ થનારા સૌ માટે આ પ્રેરણારૂપ પ્રસંગ છે. જીવન છે તો મુશ્કેલીઓ આવશે જ. તેનાથી નાસીપાસ થવાને બદલે તેમાંથી રસ્તો શોધી બહાર નીકળવાનું કાર્ય જે કરે છે તે જ સફળતાને વરે છે. મનુષ્ય ધારે તો શું ન કરી શકે ? આવી બાબતો વિદ્યાર્થીઓને અન્ય પ્રસંગો, ઉદાહરણો દ્વારા સમજાવી શકાય.

હિંમત, ધૈર્ય, સાહસિકતા, સહનશીલતા, મનની મક્કમતા, આત્મબળ અને આત્મસન્માન જેવા ગુણો જીવન વિકાસ માટે અત્યંત જરૂરી છે. તેમાંથી શક્ય તેટલા ગુણો વિદ્યાર્થીઓમાં દૃઢ થાય તેનો પ્રયત્ન કરવો.

નીચે જેવી ઉક્તિઓની વિસ્તૃત ચર્ચા દ્વારા પણ વધુ અસરકારક રીતે સમજાવી શકાય :

- હિંમતે મર્દા તો મદદે ખુદા
- કરતાં જાળ કરોળિયો...
- લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે.
- નિષ્ફળતા સફળતાની ચાવી છે.
- નિષ્ફળતાને જ સફળતાની સીડી બનાવો વગેરે

મનોહર ત્રિવેદી

(જન્મ : 4-4-1944)

અમરેલી જિલ્લાના હીરાણા ગામમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. જીવનભર તેમણે ઉત્તમ શિક્ષક તરીકે કાર્ય કર્યું. ‘મોંસૂઝણું’, ‘ફૂલની નૌકા લઈને’, ‘છુટ્ટી મૂકી વીજ’, ‘આપોઆપ’, ‘વેળા’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘નથી’, ‘ગજવામાં ગામ’ અને ‘નાતો’ તેમની નવલિકા સંગ્રહો છે. ‘ઘરવખરી’, ‘તેઓ’ તેમના ચરિત્ર નિબંધોના સંગ્રહો છે. ‘કાયનો કૂપો, તેલની ધાર’, ‘ટિલ્લી’, ‘આલ્લે લે’ તેમની બાળસાહિત્યની કથાઓ છે. ગીતમાં અને ગઝલમાં તેમની નોંધપાત્ર ગતિ રહી છે.

હોસ્ટેલમાં રહેતી દીકરી પપ્પાને ફોન કરીને જે ગોઠડી માંડે એ પ્રસંગ સહજ રીતિએ કવિએ આ ગીતમાં મૂક્યો છે. આ ગીત કવિના ‘વેળા’ કાવ્યસંગ્રહમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. ગીતની શરૂઆત ‘...તો, પપ્પા ! હવે ફોન મૂકું ?’ જેવા પ્રશ્નાર્થથી થાય છે. એટલે કે પપ્પા અને દીકરી વચ્ચે ઘણી વાત થઈ ગઈ છે છતાં ફોન મૂકવાની ઈચ્છા નથી થતી. આખા કાવ્યમાં દીકરી જ બોલે છે. પપ્પાના પ્રશ્નો દીકરીના ઉત્તરથી સૂચવાઈ જાય છે. મમ્મીનું ભોળપણ, પપ્પાની ઉતાવળ દ્વારા દીકરીની માતા-પિતા પ્રત્યેની ચિંતા-પ્રેમ-લાગણી બધું ખૂબ જ ઓછા શબ્દોમાં વ્યક્ત થઈ જાય છે. કાવ્યના અંતે પણ ફોન તો પૂરો થતો નથી કારણ કે શરૂઆતમાં જેમ પ્રશ્ન છે એમ અંતે પણ પ્રશ્ન છે. આથી ચતુર ભાવક પામી જાય છે કે ફોન મુકવાનો નથી. વાત હજી આગળ ચાલવાની છે. આમ, માતા-પિતા અને દીકરીના લાગણી તંતુને વ્યક્ત કરતી આ ઉત્તમ ગીતરચના છે.

...તો, પપ્પા ! હવે ફોન મૂકું ?

તમને યે મોજ જરી આવે તે થયું મને STDની ડાળથી ટલુકું ?

હોસ્ટેલને ?... હોસ્ટેલ તો ફાવે છે... જેમ કે કાંટામાં સચવાતું ફૂલ

તોય એ તો ઊઘડે છે... રંગભર્યું મહેકે છે... ડાળખીમાં કરે ઝુલાઝૂલ

ફાગણના લીલાકુંજાર કોઈ ઝાડવાનું પાન એમ થાય નહિ સૂકું.

મમ્મીબા જલસામાં ?... બાજુમાં ઊભી છે ?... ના ના... તો વાસણ છો માંજતી,

કે’જો... આ દીકરીયે તારાં સૌ સપનાંઓ રાત પડ્યે નીંદરમાં આંજતી

સાચવજો... ભોળી છે... ચિન્તાળુ... ભુલકણી... પાડજો ના વાંકું કે ચૂંકું,

શું લીધું ?... સ્કૂટરને ?... ભારે ઉતાવળા... શમ્મુ તો કે’તો’તો...ફિજ

કેવા છો જિદ્દી ?... ને હપતા ને વ્યાજ ?... વળી ઘર આખું ઠલવશે ખીજ

ઝાઝી તે વાતુંનાં ગાડાં ભરાય... કહું હાઈકુમાં, એટલે કે ટૂંકું

તો, પપ્પા ! હવે ફોન મૂકું ?

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી

મોજ આનંદ STD Subscriber Trunk Dialling અહીં ટેલિફોન બુથ પર જઈ ફોન કરવાની વ્યવસ્થા હોસ્ટેલ છાત્રાલય ઊઘડવું ખીલવું, પ્રફુલ્લ થવું ફાગણ વિક્રમ સંવતનો પાંચમો મહિનો લીલા કુંજાર લીલા ઘટાદાર ખીજ ગુસ્સો આંજવું આંખમાં કાજળ લગાડવું (અહીં) આંખમાં સમાવી લેવું

વિરુદ્ધાર્થી

ઊઘડવું કરમાવું સૂકું લીલું ભોળું કપટી ખીજ પ્રસન્નતા

તળપદા શબ્દો

નીંદર નિદ્રા, ઊંઘ વાતું વાતો

રૂઢિપ્રયોગો

વાતોનાં ગાડાં ભરવા અતિશય વાતો કરવી.

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) દીકરીને હોસ્ટેલ કેવી લાગે છે ?

- (A) ફૂલ જેવી (B) કાંટા જેવી
(C) ડાળખી જેવી (D) કલરવ જેવી

(2) દીકરીના મતે માતા માટે કઈ બાબત લાગુ પડતી નથી ?

- (A) ચિંતાતુર (B) ભોળી
(C) ભૂલકણી (D) જિંદી

(3) 'ઝાઝી વાતુનાં ગાડાં ભરાય' દ્વારા શું કહેવા માંગે છે ?

- (A) ઝાઝી બધી વાતો ગાડામાં બેસીને કરવાનું કહે છે.
(B) લાંબી લાંબી વાતો કરવા માંગે છે.
(C) વાતો તો ખૂબ કરવી છે ટૂંકમાં કહીને જ બધું સમજાવવા માંગે છે.
(D) ગાડાં ભરાય તેટલી બધી વાતો કરવા માંગે છે.

(4) STD ની ડાળથી ટહુકું ? કહીને દીકરી શું કહેવા માંગે છે ?

- (A) S.T.D. ફોન હવે બંધ થઈ ગયા છે.
(B) વૃક્ષની ડાળના બદલે STD ની ડાળ ભૂલથી જ બોલાઈ ગયું છે.
(C) ફોનમાં કોયલના ટહુકાની રિંગટોન વાગે છે.
(D) પિતાજી સાથે મીઠી-મીઠી વાતો કરવા માંગે છે.

2. નીચેના પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

(1) માતાનાં સ્વપ્નોને દીકરી ક્યારે યાદ કરે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નનો સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ લખો :

(1) પિતા સાથેનો પુત્રીનો આત્મીય સંબંધ આ કાવ્યમાં કયા કયા શબ્દપ્રયોગો દ્વારા વ્યક્ત થાય છે ?

4. મુદ્દાસર નોંધ તૈયાર કરો :

- (1) હોસ્ટેલમાં રહેતી દીકરીનું દૈનિક મનોબળ
(2) દીકરીની ઘર માટેની ચિંતા

5. કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

“હૉસ્ટેલને ? હોસ્ટેલ તો ફાવે છે... જેમ કે કાંટામાં સચવાતું ફૂલ
તોય એ તો ઊઘડે છે... રંગભર્યું મ્હેકે છે... ડાળખીમાં કરે ઝુલાઝુલ”

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- આ કાવ્યની દીકરીને બદલે તમે પપ્પાને ફોન કરો તો શું-શું કહો તેની નોંધ લખો.
- હાઈકુનું બંધારણ જાણીને તમે થોડા હાઈકુ લખો.
- તમારા પપ્પા સાથેના સંબંધ વિશે નિબંધ લખો.
- ‘થેન્કયુ પપ્પા’, ‘વહાલી દીકરીને’, ‘વહાલા દીકરાને’ ‘દીકરી વહાલનો દરિયો’ જેવાં પુસ્તકો મેળવીને વાંચો.
- આ કાવ્યને આધારે દીકરીનાં એકપાત્રીય અભિનય માટેના સંવાદો લખો અને વર્ગમાં ભજવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● આ સંવાદ કાવ્ય નથી છતાં એક, બે શબ્દોથી રચાયેલા ટૂંકા પ્રશ્નો કે ફોન મૂકું ? હૉસ્ટેલને ? મમ્મીબા જલસામાં ? શું લીધું ? સ્કૂટરને ? આ પ્રશ્નોથી અને એના પછી તરત અપાયેલા ઉત્તરોથી કાવ્ય મઢાયું છે. ફોનથી એકોક્તિ વર્ણવાઈ છે છતાં અપાતા જવાબો પણ સહજસાધ્ય બન્યા છે.

- ‘ફાગણના લીલાકુંજાર... નહિ સૂકું’

દીકરીને મુશ્કેલી તો છે પણ ‘કાંટામાં સચવાતું ફૂલ’ની ઉપમાથી કવિ રાહત આપે છે. પ્રેમાળ, સંસ્કારી દીકરી એમ હાર શેની માને ? આ વાત કવિએ કેવી નાજુક નકશીકામથી મૂકી છે તે પણ જુઓ. દીકરી ફાગણના ઝાડનું પાન છે અને તે પણ લીલુંછમ ! આથી એની ચિંતાની જરૂર નથી એમ ઇશારો અપાયો છે.

● ‘ઝાઝી તે વાતુંનાં ગાડાં ભરાય’ રૂઢિપ્રયોગ છે અને ‘હાઈકુ’ સાહિત્યપ્રકાર છે. અહીં બંને એકસાથે સુંદર રીતે મુકાયા છે તે નોંધો.

- લાઘવ, વાતચીતની શૈલી, અંત્યાનુપ્રાસના પ્રયોગોથી કાવ્ય ધ્યાનાકર્ષક બન્યું છે, કાવ્ય ખીલ્યું છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

હૉસ્ટેલમાં રહેતી દીકરીને ઘરની માહિતી પૂછવા કરતાં વધુ ચિંતા માતા-પિતાની છે. ઘરમાં વસ્તુ વસાવવાના આનંદ કરતાં પિતાના અર્થમાં થનારા વધારાની ચિંતા વિશેષ છે. મમ્મીને સાચવવાની, સંભાળ રાખવાની STD પરથી ફોન કરતી દીકરીને લાંબી વાત કરવાની ઇચ્છા તો છે પણ પપ્પાના ફોનનું બિલ વધે નહિ તેની પણ ચિંતા છે. એટલે ‘પપ્પા, હવે ફોન મૂકું’થી શરૂ થયેલું કાવ્ય કુટુંબના ભાવાવરણને ઓછા શબ્દોમાં તાદૃશ્ય કરીને અંતે ‘પપ્પા, હવે ફોન મૂકું’ના પુનરાવર્તને પ્રેમનો પરિઘ રચીને પૂર્ણ થાય છે. શીર્ષકની સાર્થકતા પણ સ્પષ્ટ થાય છે.

શિક્ષકે દીકરીઓની પરિવાર અને માતપિતા તરફની લાગણી અને એ દ્વારા તેનું સ્થાન સ્પષ્ટ કરવું.

- દીકરી દિલનો દીવો
- દીકરી બે ઘર ઉજાળે
- દીકરી ઉંબરા પરનો દીવો
- દીકરી વ્હાલનો દરિયો
- દીકરી એટલે લાડ - પ્રેમનો પર્યાય

સમજદારી સાથે સંસ્કારાયેલું દીકરીરૂપી પુષ્પ કાંટાની વચ્ચે પણ હેમખેમ વિકસે છે, તેથી દીકરીની સંભાળ જરૂરી પરંતુ અવિશ્વાસ નહિ તે સ્પષ્ટ કરવું.

-સંકલિત

આ રેખાચિત્રમાં ગુજરાતમાં અને પૂર્વ આફ્રિકામાં જાણીતા થયેલા શ્રી નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતાના વિરલ વ્યક્તિત્વ અને જીવનકાર્યોનું પ્રેરણા આપે તેવું દર્શન થાય છે. 'સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારો' એ તેમનો જીવનમંત્ર હતો. યુગાન્ડા, કેન્યા અને ગુજરાતમાં તેમણે ઉદ્યોગ અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે સ્થાપેલી સંસ્થાઓ પાછળ તેમની અનન્ય કોઠાસૂઝ, દૃઢ સંકલ્પશક્તિ, પ્રબળ પુરુષાર્થ, નિષ્કામ સેવાવૃત્તિ, વિદ્યાપ્રીતિ અને ઈશ્વર શ્રદ્ધાનાં દર્શન થાય છે. યુગાન્ડામાં તેઓ 'બેતાજ બાદશાહ' તરીકે ઓળખાયા છે. 82 વર્ષનું કર્મનિષ્ઠ જીવન જીવી પરોપકાર અને માનવતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ તેમણે પૂરું પાડ્યું છે. શૂન્યમાંથી સર્જન કરનાર ગુજરાત અને પૂર્વ આફ્રિકાના સમાજને સમર્પિત આ ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીની વિરલતા આ નાનકડા રેખાચિત્રમાં સજીવ બની છે.

ઈતિહાસ એવી વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની નોંધ લે છે જે અન્ય માટે જીવ્યા હોય, જેમણે નવી કેડીઓ કંડારી હોય, એમનાં કાર્યોને પરિણામે સમાજ વેંત ઊંચો ચડ્યો હોય. ગુજરાતમાં ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીઓની હારમાળા છે તેમાં નાનજી કાલિદાસ મહેતા શિખર સમાન શ્રેષ્ઠી હતા.

નાનજીભાઈ કાલિદાસ પોરબંદરથી 40 કિ.મી. દૂર ગોહાણા નામના નાનકડા ગામમાં તા. 17-11-1887ના રોજ જન્મ્યા હતા. પ્રેમાળ પિતા અને વત્સલ માતા જમનાબાઈના સંસ્કારો પામ્યા હતા. નાનપણથી અણદીઠેલી ભોંય ઉપર પગ મૂકવાની સાહસિકતા હતી. એ કાળે છાતીવાળા લોકો કમાવા માટે આફ્રિકા જતા. 13 વર્ષની કુમળી વયે નાનજીભાઈએ યુગાન્ડા જવાનું નક્કી કર્યું. મહિનાઓની સફર, વહાણની મુસાફરી - એમાં વચ્ચે તોફાન આવ્યું. કૂવાથંભ અને સઢ તૂટી ગયા. મૃત્યુ સામે દેખાતું હતું. ભૂખ, તરસ અને અનિશ્ચિત ભાવિ છતાં તેમણે હિંમત જાળવી, તાંડવ વચ્ચે સ્થિરતા રાખી, બીમાર સાથીઓની સેવા કરી અને ઈશ્વર ઉપર અડોલ શ્રદ્ધા રાખી સફર પાર કરી. એક કિશોર માટે આ એવો અનુભવ હતો કે જીવનમાં પછી ગમે તેવી કપરી પરિસ્થિતિમાં તેઓ ડગ્યા નહિ. નવી નવી કેડીઓ કંડારતા રહ્યા.

એ કાળે યુગાન્ડા અને કેન્યામાં નિરક્ષરતા, ગરીબી અને પ્રાથમિક કક્ષાનું જીવન હતું. નાનજીભાઈએ ભોળી પણ પ્રેમાળ પ્રજાનો વિશ્વાસ જીત્યો. ખેતીનો કક્કો ન જાણનારે વણખેડેલી ધરતીમાં, અજાણ્યા પ્રદેશમાં કપાસ અને ચા-કોફીની ખેતી શરૂ કરી. આપસૂઝ અને સખત પુરુષાર્થથી સફળ થયા. પછી કેતકી અને રબ્બરનાં વિશાળ ખેતરો સર્જ્યાં. એક ઉદ્યોગ તરીકે કપાસનો એવો વિકાસ કર્યો કે યુગાન્ડા રૂ માટે જગવિખ્યાત બન્યો. યુગાન્ડાની આર્થિક પ્રગતિનો પાયો નાનજીભાઈએ નાખ્યો. શેરડીનું વાવેતર કરાવી 1924 માં લુગાઝી સુગર ફેક્ટરીનો પ્રારંભ કર્યો. એક સદી પહેલાં જાપાનની ટેકનોલોજી અપનાવી નવા યુગનો પ્રારંભ કરાવ્યો.

એમણે વિપુલ કમાણી કરી. યુગાન્ડાના 'બેતાજ બાદશાહ' તરીકે ઓળખાયા. સાથે જ જે ધરતીએ તેમને સમૃદ્ધિ આપી હતી એને અનેક હાથે પાછી વાળી. પૂર્વ આફ્રિકામાં શિક્ષણ, સંસ્કારિતા અને સમૃદ્ધિનાં નવાં પગરણ માંડ્યાં. ઉદાર હાથે દાન આપીને તેમણે નર્સરી સ્કૂલ, આર્યકન્યા ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ, લાયબ્રેરી, ટાઉનહોલ, નગરઉદ્યાનો, આર્યસમાજનાં મંદિરો અને મહિલા મંડળ ભવનોની સ્થાપના કરી. સૌરાષ્ટ્રના નાનકડા ગામનો ચાર ચોપડી ભણેલો છોકરો ઉદ્યોગપતિ તરીકે નીવડી આવ્યો તેના પાયામાં સખત પરિશ્રમ અને અડગ આત્મશ્રદ્ધા છે, એટલે તેઓ અજાણ્યા પ્રદેશમાં ઉદ્યોગ સાહસિક તરીકે સફળ થયા.

અનેક રાજપુરુષો, રાજા-મહારાજા, સંતો અને સેવકોની વચ્ચે રહ્યા પણ તેઓ કદી સામાન્ય જનને અને ગ્રામસમાજને ભૂલ્યા નહિ. કારણ કે આ પંચશીલ તેમના જીવનમાં કાયમ ટક્યાં હતા: સાદું ભોજન, સાદો પહેરવેશ, સાદું લખાણ, સાદી ભાષા અને ઉચ્ચ વિચાર. તેમાં તેમનાં સહચારિણી સંતોષબહેનનો સથવારો હતો. અઢળક કમાયા પરંતુ પોતાને ટ્રસ્ટી સમજીને આફ્રિકા અને ભારતમાં સમાજહિતનાં અનેક ઉત્તમ કાર્યોમાં ફાળો આપ્યો. અડધી સદી સુધી વ્યાપાર- ઉદ્યોગો વિકસાવ્યા, સ્થિર કર્યા. પછી માતૃભૂમિનું ઋણ ચૂકવવા ઉદ્યોગધંધા પુત્રોને સુપરત કરી સમાજ ઉત્કર્ષમાં જ બધો સમય ગાળ્યો.

આજથી 60 વર્ષ પહેલાં તેમણે પારખ્યું હતું કે દેશ-વિદેશના સંશોધનકારો માટે અનુકૂળતા અને સગવડ કરવી જોઈએ. એ માટે તેમણે મુંબઈમાં મરીન ડ્રાઈવ વિસ્તારમાં 'શ્રી નાનજી કાલિદાસ મહેતા ઈન્ટરનેશનલ હાઉસ'ની સ્થાપના કરી. વિકાસ માટેના દરવાજા ખોલ્યા.

આફ્રિકા પછી તેમણે સૌરાષ્ટ્રમાં પોરબંદર વિસ્તારમાં ઉદ્યોગોનું તારકમંડળ રચ્યું. સૌરાષ્ટ્રના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં મોટો ફાળો આપ્યો. ગાંધીજી પ્રત્યે પૂજ્યભાવ અને નારીશક્તિનો ઉદય એ એમનાં જીવનધ્યેય બન્યાં. પોરબંદરમાં 'ભારતમંદિર'ની સ્થાપના કરીને ભારતીય સંસ્કૃતિને પોષણ આપનાર ઋષિઓ અને સંતોનું મ્યુઝિયમ રચી તેમનો સંદેશો ઊગતી પેઢી સુધી પહોંચે તેવું ગોઠવ્યું. વિજ્ઞાન અને અવકાશના ઉત્તમ નિદર્શન માટે 'તારા મંદિર'ની રચના કરી.

ગાંધીજી માટે નાનજીભાઈના હૃદયમાં અપાર આદર હતો. ગાંધીજીના જન્મસ્થળને સ્મારકરૂપે આકાર આપવા તેમણે કીર્તિમંદિરનું જગવિખ્યાત સર્જન કરાવ્યું. ગાંધીજીના 79 વર્ષના જીવનને ધ્યાનમાં રાખીને 79 ફૂટની ઊંચાઈનું કલાત્મક કીર્તિમંદિર દેશ-વિદેશના પ્રવાસીઓ માટે તીર્થસ્થાન બની ગયું છે.

નાનજીભાઈ ની સ્પષ્ટ સમજ હતી કે પુત્ર-પુત્રીની સમાનતા અને જાતિ-વર્ણના ભેદભાવ વગરની સમાજરચના ભારતને મહાન બનાવશે. એ માટે તેમણે આર્યસમાજમાંથી પ્રેરણા લઈ ગુરુકૂળ પદ્ધતિનું શિક્ષણ આપવા પોરબંદરમાં આર્યકન્યા ગુરુકૂળની સ્થાપના (1936માં) કરી. આર્યકન્યા ગુરુકૂળનો પાયો એક હરિજન બાળાના હાથે નખાવી અસ્પૃશ્યતા નિવારણનું સાહસિક પગલું ભર્યું હતું. છેલ્લાં 80 વર્ષમાં કન્યા ગુરુકૂળમાંથી 30 હજારથી વધારે કન્યાઓએ ડિગ્રી તો મેળવી છે, તેના કરતાંય વધુ નોંધપાત્ર એ છે કે તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉત્તમ સંસ્કારો મેળવ્યા છે. એવી કન્યાઓ દેશ-વિદેશમાં દીવડી બની પ્રકાશ પાથરી રહી છે. કન્યા ગુરુકૂળને નાનજીભાઈનાં સુપુત્રી સવિતાબહેનનું ઉત્તમ માર્ગદર્શન વર્ષો સુધી મળ્યું હતું.

નાનજીભાઈની સમાજસુધારણાની ધગશ અને દૃષ્ટિ વ્યાપક હતી. શિક્ષણ દ્વારા ભેદભાવમુક્ત અને ધર્મના આડંબરથી મુક્ત સમાજની સ્થાપના થાય એવી એમને હોંશ હતી. માનવતનાં મૂલ્યો માટે તેઓ જીવનભર મથ્યા હતા. 8૨ વર્ષની દીર્ઘ જીવનયાત્રામાં તેઓ પુરુષાર્થ અને પરમાર્થનો વડલો બની ગયા હતા. તા. 25-08-1969 ના દિવસે તેમણે આ લોક છોડ્યો ત્યારે અનેક મહાનુભાવોએ તેમને શ્રદ્ધાંજલિ આપી હતી. તેમાં ગામડાની અભણ બહેનોની અંજલિ સર્વોત્તમ હતી, 'આજ ધરમનો થાંભલો ખરી પડ્યો.'

પૂર્વ આફ્રિકાના આર્થિક વિકાસમાં અદ્ભુત ફાળો આપનાર નાનજીભાઈ કાલિદાસ માટે યુગાન્ડાના પ્રમુખ મિલ્ટન ઓબોટે ભવ્ય અંજલિ આપતાં કહેલું, 'નાનજીભાઈના નિધનથી યુગાન્ડાની આર્થિક સમૃદ્ધિમાં મહત્વનો ફાળો આપનાર મિત્ર અમે ગુમાવ્યો છે. તેમણે કરેલાં સમાજ ઉપયોગી કાર્યો કાયમ યાદ રહેશે.'

નાનજી કાલિદાસ મહેતા વાદળ જેવા ઉમદા અને ઋણભાવવાળા શ્રેષ્ઠી હતા. જેમ વાદળાં પૃથ્વી ઉપરથી વરાળરૂપે પાણી લઈને, એકઠું કરીને, યોગ્ય વખતે ફરી પૃથ્વી ઉપર વરસાવે છે તેમ નાનજીભાઈ કમાયેલું સમાજને અર્પણ કરતા રહ્યા. સંપત્તિ કમાનારા અનેક હોય છે પણ સમાજને આવી હિતકર રીતે પાછી વાળનાર બહુ થોડા હોય છે. નાનજી કાલિદાસ એવા વિરલ શ્રેષ્ઠી હતા.

આલેખક : મનસુખ સલ્લા

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી

શ્રેષ્ઠી શેઠ, મહાજનના આગેવાન કૂવાથંભ વહાણના સઢનો થાંભલો સઢ પવન ભરાઈને વહાણને ગતિ મળે તે માટે વહાણના થાંભલાને બાંધેલું કપડું તાંડવ (દરિયામાં) બેફામ તોફાન વિપુલ પુષ્કળ પગરણ આરંભ પંચશીલ જીવન જીવવાના નિયત કરેલ પાંચ સિદ્ધાંત કે આચાર સહધર્મચારિણી પતિ સાથે રહી જીવનની ફરજો બજાવતી પત્ની સથવારો સાથ અઢળક પુષ્કળ સુપરત સોંપવું ઉત્કર્ષ વિકાસ, વૃદ્ધિ તારક તારનાર

નિદર્શન જોવું તે સ્મારક યાદગીરી માટે રચેલું પ્રતીક આડંબર ખોટો ડોળ પરમાર્થ પરોપકાર શ્રદ્ધાંજલિ કોઈના અવસાનપછી અપાતી શ્રદ્ધાપૂર્વકની અંજલિ નિધન અવસાન હિતકર કલ્યાણીકારી વિરલ દુર્લભ કેન્યા પૂર્વ આફ્રિકાનો એક પ્રદેશ, આફ્રિકા પૃથ્વીના પાંચ ખંડમાંનો એક

સમાનાર્થી શબ્દ

પૃથ્વી વસુંધરા, ધરતી જળ પાણી, સલિલ મહિલા સ્ત્રી, નારી ઈશ્વર ભગવાન, પ્રભુ નિધન મૃત્યુ, અવસાન ઉદ્યાન બગીચો, બાગ ઉત્કર્ષ ઉન્નતિ, વિકાસ પુત્રી સુતા, દીકરી સંપત્તિ દ્રવ્ય, ધન

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ

બીમાર સાજા પૂર્વ પશ્ચિમ ગરીબ શ્રીમંત સફળ નિષ્ફળ દીર્ઘ લઘુ નિરક્ષર સાક્ષર ઉત્કર્ષ અપકર્ષ નિશ્ચિત અનિશ્ચિત

રૂઢિપ્રયોગ

ધરમનો થાંભલો ખરી પડવો કોઈ જાણીતા કર્મવીર, ધર્મવીરનું અવસાન થવું
નવાં પગરણ માંડવાં નવી શરૂઆત કરવી

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) કિશોર વયે નાનજીભાઈમાં કેવા પ્રકારની સાહસિકતા હતી?
  - (A) અણદીઠેલી ભોમ પર પગ મૂકવાની
  - (B) વણખેડેલી જમીન પર ખેતી કરવાની
  - (C) પર્વતના શિખરપર પગ મૂકવાની
  - (D) દરિયાના તાંડવમાં વહાણ ચલાવવાની
- (2) લેખકે યુગાન્ડાના 'બેતાજ બાદશાહ' તરીકે કોને ઓળખાવ્યા છે?
  - (A) યુગાન્ડાના પ્રમુખ મિલ્ટન ઓબોટેને
  - (B) ગુજરાતના શ્રેષ્ઠી નાનજી મહેતાને
  - (C) યુગાન્ડાના ઉદ્યોગ સાહસિક નાગજીભાઈ પ્રભુદાસને
  - (D) માનવતાના ભેખધારી મહાત્મા ગાંધીજીને
- (3) નાનજીભાઈના મતે કેવી સમાજરચના ભારતને મહાન બનાવશે?
  - (A) ધર્મ-જ્ઞાતિના આડંબરથી મુક્ત સમાજરચના
  - (B) ભેદભાવયુક્ત શિક્ષણપ્રથાવાળી સમાજરચના
  - (C) નિરક્ષરતા અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટેની સમાજરચના
  - (D) પુત્ર-પુત્રીની સમાનતા અને જાતિવર્ણના ભેદભાવ વગરની સમાજરચના
- (4) નાનજીભાઈએ આર્યકન્યા ગુરુકૂળનો પાયો કોના હાથે નખાવી અસ્પૃશ્યતા નિવારણનું સાહસિક પગલું ભર્યું?
  - (A) એક આદિવાસી કન્યાના હાથે
  - (B) ગામડાની એક અભણ બહેનના હાથે
  - (C) એક હરિજન બાળાના હાથે
  - (D) એક વિકલાંગ કન્યાના હાથે

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

- (1) 13 વર્ષની કિશોર વયે નાનજીને દરિયામાં જતી વખતે કેવો અનુભવ થયો?
- (2) નાનજીભાઈ મહેતાના જીવનનો પંચશીલ સિદ્ધાંત જણાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ લખો :

- (1) નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતાને યુગાન્ડાના 'બેતાજ બાદશાહ' તરીકે શા માટે ઓળખાવ્યા છે?
- (2) નાનજીભાઈ મહેતા અજાણ્યા પ્રદેશમાં ઉદ્યોગ સાહસિક તરીકે શા કારણે સફળ થયા?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ગુજરાતના ઉદ્યોગ સાહસિકોની માહિતી મેળવી તેમના ફોટાનું આલ્બમ બનાવી દરેકનો ટૂંકમાં દસ-બાર વાક્યમાં પરિચય લખી અંક બનાવો.
- યુગાન્ડા, કેન્યા, સૌરાષ્ટ્ર અને પોરબંદર જેવા સ્થળો વિશે કમ્પ્યુટર પરથી માહિતી ભેગી કરી તેનો હસ્તલિખિત અંક બનાવો.
- ઉપરોક્ત વિગતોને હસ્તલિખિત અંકરૂપે પણ તૈયાર કરી શકાય.શકાય.

શિક્ષકની ભૂમિકા

ગુજરાતના અને ભારતના જાણીતા ઉદ્યોગપતિઓનો નામ-ઉલ્લેખ કરી ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે જેમનું વિશિષ્ટ પ્રદાન છે એવી વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનો દૃશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમથી એલ.ઈ.ડી. સ્ક્રીન પર તસવીર સાથે પરિચય કરાવી શકાય.

ગુજરાતની મહાજન પરંપરામાં શ્રેષ્ઠીઓ પોતાનાં ધન, આવડત, સંબંધો, સમાજને ચરણે ધરતા એ વિવિધ ઉદાહરણો દ્વારા વિદ્યાર્થી આગળ સ્પષ્ટ કરવું.

આ ગદ્યપાઠ શીખવો ત્યારે પ્રારંભે પાઠનું આરોહ અવરોહપૂર્વક શુદ્ધ ઉચ્ચાર સાથે પઠન કરવું. બાળકો પાસે પણ તેનું વારાફરતી પઠન કરાવવું.

વ્યાકરણ એકમ-5 : વાક્ય પ્રકાર

વાક્ય : રચનાલક્ષી પ્રકાર :

મિત્રો, તમે 'પરિસ્થિતિ' વિશે અભ્યાસ કર્યો છે. નીચેનાં વાક્યો વાંચો અને તેમાં કઈ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થયું છે, તે જૂઓ.

(1) અરે, બાબુએ આંખ ખોલી.

(2) તું સ્વર્ગમાં એક દાડાનો લા'વો લઈ શક્યો અને આપણે મળી શક્યા.

(3) તાવમાં સડસડતો હઉં તોય સ્નાન-સંધ્યા છોડ્યાં નથી.

(4) 8848 ફૂટની ઊંચાઈ પર લોહી થીજવી દેતી ઠંડીમાં એનો આ ડર સાચો પડી શકે તેમ છે.

(5) પર્વતારોહણની તાલીમ દરમિયાન શરૂઆતમાં પર્વત ચઢવા બધા એકસાથે નીકળતા ત્યારે અરુણિમાને સલાહ મળતી, 'અરે, તું ધીમે ધીમે આવ...'

આ વાક્યોમાં કઈ કઈ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થયું છે ? ચાલો જોઈએ.

વાક્ય-1. માં 'ખોલવા'ની, વાક્ય-2.માં 'લા'વો લઈ શકવા'ની અને 'મળી શકવા'ની, વાક્ય-3.માં 'તાવમાં સડસડતા હોવા'ની અને 'છોડવા'ની, વાક્ય-4.માં 'થીજાવા'ની, 'સાચો પડી શકવા'ની અને વાક્ય-5.માં 'ચઢવા', 'નીકળવા', 'મળવા' તથા 'આવવા'ની પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થયું છે. ફરીથી વાક્યો વાંચો એટલે પરિસ્થિતિ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

વધુ ધ્યાનથી વાંચશો એટલે ખ્યાલ આવશે કે વાક્ય-1.માં એક જ પરિસ્થિતિનું, વાક્ય-2, 3, 4માં બે પરિસ્થિતિનું અને વાક્ય-5.માં ચાર પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થયું છે. એટલે કે, કોઈ એક વાક્યમાં એક કે તેથી વધુ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થઈ શકે. વાક્યમાં કેટલી પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થયું છે અને એકથી વધુ પરિસ્થિતિ કઈ રીતે નિરૂપાઈ છે, તેને આધારે વાક્યના રચનાગત પ્રકાર થઈ શકે. ઉદાહરણો જોતાં આ પ્રકારો સ્પષ્ટ થશે.

નીચેનાં વાક્યો વાંચો.

(1) અરુણિમાની કરોડરજજુમાં તિરાડ પડી હતી.

(2) સિંહાસન પર ઈન્દ્રરાજા બિરાજેલા.

(3) લોકોને એનું અપંગ શરીર દેખાતું હતું.

(4) એણે બબ્બે તે કુળ ઉજાળિયાં.

(5) ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આ જીવનપાથેય અમોલું છે.

(6) હાલો, હુંય લાપસીનું આંધણ મૂકું.

(7) રાતમાં ચારપાંચ વખત તપાસ કરવામાં આવે છે.

(8) હવે હું તમને બધું આપીશ.

આ વાક્યોમાં કેટલી પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થયું છે ? ઉપરનાં તમામ વાક્યોમાં માત્ર એક જ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થયું છે. જ્યારે વાક્યમાં એક જ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થયું હોય ત્યારે તેને 'સાદી વાક્યરચના' કહે છે. તેથી ઉપરનાં બધાં વાક્યો સાદાં વાક્યો છે.

વધુ ધ્યાનથી જોતાં ખ્યાલ આવશે કે અહીં 'અમોલું છે.' જેવી સ્થિતિ, 'તિરાડ પડવી' જેવી પ્રક્રિયા અને 'મૂકવું' જેવી ક્રિયા ધરાવતાં વાક્ય છે. 'બિરાજવું' જેવી અકર્મક ક્રિયા તો 'ઉજાળવું' જેવી સકર્મક ક્રિયા ધરાવતાં વાક્ય પણ છે. 'ઉજાળ્યાં'માં ભૂતકાળ તો 'આપીશ'માં 'ભવિષ્યકાળ'નો પ્રયોગ થયો છે. 'મૂકવું' કે 'આપવું' દ્વારા કર્તરિ વાક્યપ્રયોગ થયો છે તો 'તપાસ કરવામાં આવે છે' -માં કર્મણિ વાક્યપ્રયોગ થયો છે. એટલે કે, સાદી વાક્યરચનામાં કોઈ પણ પરિસ્થિતિ, કોઈ પણ કાળ કે કોઈ પણ પ્રયોગ ધરાવતી કોઈ એક પરિસ્થિતિનું આલેખન હોય છે.

હવે નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

(ક) માનવીએ સાગરોના પેટાળ ખોળ્યા અને રણને નંદનવન કર્યા છે.

(ખ) રજાઓમાં દીકરાઓ અવારનવાર ઘેર આવતા ત્યારે એમનું ઘર બાળ પૌત્ર-પૌત્રીઓથી ખિલખિલાટ હસી ઊઠતું છતાં દાદીમા તરીકે અમરતકાકી હરખપદ્દૂડા થઈ જતાં નહિ.

(ગ) બીજા દેશોના લોકો તો કેળાં ખાઈને છાલ પ્લાસ્ટિકની બેગમાં મૂકીને ડસ્ટબીન પાસે જઈને અંદર મૂકી આવે છે.

આ વાક્યોમાં કેટલી પરિસ્થિતિની રજૂઆત થઈ છે ? વાક્ય-ક.માં ‘ખોળવા’ અને ‘નંદનવન કરવા’ની બે પરિસ્થિતિ નિરૂપાઈ છે. વાક્ય-ખ.માં ‘આવવા’ની, ‘હસી ઊઠવાની’ અને ‘હરખપદ્દૂડા નહીં થવાની’ - ત્રણ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ છે. તો વાક્ય-ગ.માં ‘ખાવા’ની, ‘મૂકવાની’, ‘જવાની’, ‘મૂકી આવવાની’ - ચાર પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ છે. વાક્યમાં જ્યારે એક જ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ હોય ત્યારે તેને સાદી વાક્યરચના કહે છે. તો જ્યારે વાક્યમાં એકથી વધુ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ હોય ત્યારે તેને ‘મિશ્ર’ વાક્યરચના કહે છે. તેથી અહીં આપેલાં ત્રણ વાક્યો મિત્ર વાક્યરચનાઓ છે.

હવે આ ત્રણ વાક્યોને વધુ વિગતે જોઈએ. વાક્ય-ક.માં બે પરિસ્થિતિ છે. આ બન્ને પરિસ્થિતિને સાદા વાક્ય તરીકે જોઈએ.

વાક્ય-ક.1. માનવીએ સાગરોના પેટાળ ખોળ્યા છે.

વાક્ય-ક.2. માનવીએ રણને નંદનવન કર્યા છે.

આ બન્ને પરિસ્થિતિ સમાન છે. બન્નેને કેવી રીતે જોડવામાં આવી છે ? ‘અને’ સંયોજક દ્વારા. જ્યારે વાક્યમાં નિરૂપાયેલી એકથી વધુ પરિસ્થિતિ સમાન હોય, બન્ને મુખ્ય હોય (મુખ્ય અને ગૌણ ન હોય) ત્યારે તેને ‘સંયુક્ત’ (સમ્-યુક્ત) વાક્યરચના કહે છે.

અન્ય ઉદાહરણ જોઈએ :

(1) હોસ્પિટલના ડોક્ટર અને ફાર્માસિસ્ટે રક્તદાન કર્યું.

વાક્ય-1. અ. હોસ્પિટલના ડોક્ટરે રક્તદાન કર્યું.

વાક્ય-1. બ. ફાર્માસિસ્ટે રક્તદાન કર્યું.

(2) ટાઢાંબોળ વાદળાંને કારણે જરા શરદી થઈ ગઈ છે ને માથું પકડાયું છે.

વાક્ય-2. અ. ટાઢાંબોળ વાદળાંને કારણે જરા શરદી થઈ ગઈ છે.

વાક્ય-2. બ. ટાઢાંબોળ વાદળાંને કારણે માથું પકડાયું છે.

(3) મોટા ભૈ, રોવાનું બંધ કરો અને ચંદુ, જરા પંખો લાવ, તો.

વાક્ય-3. અ. મોટા ભૈ, રોવાનું બંધ કરો.

વાક્ય-3. બ. ચંદુ, જરા પંખો લાવ, તો.

(4) અરુણિમાએ આફ્રિકાનું કિલિમાંજરો અને યુરોપનું એલ્બુસ સર કર્યું છે.

વાક્ય-4. અ. અરુણિમાએ આફ્રિકાનું કિલિમાંજરો (શિખર) સર કર્યું છે.

વાક્ય-4. બ. અરુણિમાએ યુરોપનું એલ્બુસ (શિખર) સર કર્યું છે.

સંયોજક : અને.

(5) મંગુને કોઈ તાલીમ પામેલી નર્સ કે દાક્તરની દેખરેખ નીચે રાખવી જોઈએ.

વાક્ય-5. અ. મંગુને કોઈ તાલીમ પામેલી નર્સની દેખરેખ નીચે રાખવી જોઈએ.

વાક્ય-5. બ. મંગુને કોઈ દાક્તરની દેખરેખ નીચે રાખવી જોઈએ.

સંયોજક : કે

અહીં આપેલાં પહેલાં ચાર વાક્યો ‘અને’ સંયોજક અને પાંચમું વાક્ય ‘કે’ સંયોજક ધરાવે છે. ‘અને’ સંયોજક દ્વારા બે વિગતોને જોડાય છે. ‘કે’, ‘અથવા’ વિકલ્પ દ્વારા બે વિગતો વચ્ચે વિકલ્પ સૂચવવામાં આવે છે. આ ત્રણેય સંયોજકોથી જોડાતા વાક્યો સમાન હોય છે, બન્ને વાક્ય મુખ્ય હોય છે. તેમાં મુખ્ય કે ગૌણનો ભેદ હોતો નથી. તેથી આ વાક્યો સંયુક્ત વાક્યો છે.

આ વાક્યો ધ્યાનથી વાંચશો તો બીજી એક બાબત પણ જોઈ શકશો. વાક્ય-1માં એક જ ક્રિયા કરનાર બે કર્તા છે - ડોક્ટર અને ફાર્માસિસ્ટ. તેથી તે વિગતો સંયુક્ત રીતે રજૂ થઈ છે. તો વાક્ય-2માં એક જ કારણને કારણે બે પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે - શરદી થવી, માથુ પકડાવું. તેથી તે વિગતો સંયુક્ત રીતે રજૂ થઈ છે. વાક્ય-3માં એક જ વક્તા એક જ સમયે બે શ્રોતાઓને કહી રહ્યો છે તેથી તે વિગતો સંયુક્ત રીતે રજૂ થઈ છે. વાક્ય-4 કર્મની વિગતો સમાન છે.

આમ, મિશ્ર વાક્યરચનાનો પહેલો પ્રકાર છે : ‘સંયુક્ત’ વાક્યરચના. આ વાક્યરચનામાં એકથી વધુ પરિસ્થિતિ રજૂ થાય છે. આ બન્ને પરિસ્થિતિ સરખું મહત્ત્વ ધરાવે છે. તેથી તે સમાન રીતે જોડાય છે. તેથી તેમને ‘સંયુક્ત વાક્યરચના કહેવાય છે. તેમને જોડનારા સંયોજકો ‘અને’, ‘કે’, ‘અથવા’ છે.

હવે વાક્ય ‘ખ’ જોઈએ.

(ખ) રજાઓમાં દીકરાઓ અવારનવાર ઘેર આવતા ત્યારે એમનું ઘર બાળ પૌત્ર-પૌત્રીઓથી ખિલખિલાટ હસી ઊઠતું છતાં દાદીમા તરીકે અમરતકાકી હરખપદ્દા થઈ જતાં નહિ.

આ મિશ્ર વાક્યને સાદાં વાક્યોમાં છૂટું પાડીએ.

ખ.1. રજાઓમાં દીકરાઓ અવારનવાર ઘેર આવતા.

ખ.2. એમનું ઘર બાળ પૌત્ર-પૌત્રીઓથી ખિલખિલાટ હસી ઊઠતું.

ખ.3. દાદીમા તરીકે અમરતકાકી હરખપદ્દા થઈ જતાં નહિ.

સંયોજકો : ત્યારે, છતાં.

આ વાક્યને યોગ્ય રીતે સમજવું હોય તો આમ વાંચવું પડે - (રજાઓમાં દીકરાઓ અવારનવાર ઘેર આવતા ત્યારે એમનું ઘર બાળ પૌત્ર-પૌત્રીઓથી ખિલખિલાટ હસી ઊઠતું) છતાં દાદીમા તરીકે અમરતકાકી હરખપદ્દા થઈ જતાં નહિ.

અહીં પેટાવાક્યમાં ‘રજાઓમાં દીકરાઓ અવારનવાર ઘેર આવતા’ વાક્ય ગૌણ છે, ‘એમનું ઘર બાળ પૌત્ર-પૌત્રીઓથી ખિલખિલાટ હસી ઊઠતું’ મુખ્ય છે. કારણ કે ‘જ્યારે’ દ્વારા પૂર્વશરતરૂપ પરિસ્થિતિ રજૂ થાય છે, ‘ત્યારે’ દ્વારા પરિણામરૂપ પરિસ્થિતિ રજૂ થાય છે. જ્યારે આખા વાક્યને જોઈએ તો પેટાવાક્ય ગૌણ છે અને ‘છતાં’ સંયોજક પછી રજૂ થતું - ‘અનપેક્ષિત, અણધાર્યો પ્રતિભાવ’ રજૂ કરતું વાક્ય મુખ્ય છે.

આમ, અહીં એકથી વધુ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ થયું છે. તે સંયોજકથી જોડાઈ છે. તેમાં એક પરિસ્થિતિ મુખ્ય છે અને અન્ય પરિસ્થિતિ ગૌણ છે. તેથી આ ‘સંયોજક’ ધરાવતું સંકુલ વાક્ય છે. અન્ય ઉદાહરણો જોઈએ.

- (1) લોકોએ અરુણિમાને પાગલ ગણી કારણ કે પગ વગરની વ્યક્તિ માટે પર્વતારોહણ અશક્ય ગણાય.
- (2) તું સાજી થાય પછી કોઈક નોકરી કરજે.
- (3) અરુણિમાએ હોસ્પિટલની પથારીમાં જ નક્કી કર્યું કે, ‘હું પર્વતારોહણ કરીશ.’
- (4) કાળિયું આવી જાહે જ્યાં ગ્યું હશે ત્યાંથી. (વાક્યક્રમ)
- (5) પૂન કરવાનું પણ એનો વિચાર નંઈ કરવાનો.

અહીં કારણ કે, પછી, કે જ્યાં-ત્યાં, પણ આદિ સંયોજકો પ્રયોજાયાં છે. આવાં કેટલાંક સંયોજકોના અર્થસંબંધે પ્રકાર જોઈએ.

મિશ્ર વાક્ય			
કાર્ય	ઉદાહરણ	સંયોજક	અર્થસંબંધ
સંયુક્ત વાક્ય	ગોપાળબાપાએ આંબા, જાંબુડા અને ચીકુ વાવ્યાં છે.	અને	સમુચ્ચય
સંયુક્ત વાક્ય	આ લીંબુ છે કે બોર ? કાં તો મા આવશે અથવા ફોઈ આવશે.	કે, અથવા, કાં તો	વિકલ્પવાચક
સંકુલ વાક્ય	અરુણિમાના થીજેલા હાથમાંથી લોહી નીકળવું શરૂ થયું છતાં પડતી, ઊઠતી, ઝડૂમતી તે નીચે આવી.	છતાં, પણ, છતાંપણ, ઊલટું,	વિરોધાવાચક
સંકુલ વાક્ય	મંગુને દવાખાને મોકલવી એટલે જાણે મૂંગા ઢોરને પાંજરાપોળ મોકલવું.	એટલે, અર્થાત્	પર્યાયવાચક
સંકુલ વાક્ય	કુસુમને દવાખાનામાં દાખલ કરી તેથી તે સાજી થઈ.	માટે, તેથી, એટલે, પરિણામવાચક	કાર્ય-કારણ-
સંકુલ વાક્ય	મહારાજ અરજ તો એટલી જ છે કે આ કોતર મને યોગ્ય કિંમતે આપો.	કે	પૂરક વિગત
સંકુલ વાક્ય	શેરપાએ અરુણિમાને કહી દીધું કે એ તેને નહીં લઈ જઈ શકે.	કે	અવતરણવાચક
સંકુલ વાક્ય	એક સામાન્ય માણસ પણ જો દૃઢ સંકલ્પ કરે તો દુનિયા પલટાવી શકે છે. જેમકે, ગાંધીજી	જેમકે	દૃષ્ટાંતવાચક
સંકુલ વાક્ય	ઈન્દ્રરાજાએ બાબુને સ્વર્ગમાં બોલાવ્યો કારણકે તેઓ દેવાંશી - દેવલાની મનોકામના પૂરી કરવા માગતા હતા.	કારણ કે	કારણવાચક
સંકુલ વાક્ય	(જો) હું મા થઈને ચાકરી ન કરી શકું તો દવાખાનાવાળાંને શી લાગણી હોય ?	જો...તો	શરત
સંકુલ વાક્ય	જ્યારે અરુણિમા દિલ્હી જઈ રહી હતી ત્યારે ટ્રેનમાં બદમાશોએ તેની ચેઈન ખેંચવાની કોશિશ કરી.	જ્યારે...ત્યારે	શરતી-સમય
સંકુલ વાક્ય	કાળિયું આવી જાહે જ્યાં ગયું હશે ત્યાંથી.	જ્યાં...ત્યાં	શરતી-સ્થાન

સમુચ્ચય અને વિકલ્પવાચક સંયોજક સિવાયના અન્ય સંયોજક લાગતાં એક વાક્ય મુખ્ય અને અન્ય વાક્ય ગૌણ હોય છે તેથી તેવાં વાક્ય સંકુલ વાક્ય કહેવાય છે. કયું વાક્ય મુખ્ય છે, તે કેવી રીતે નક્કી કરવું ? આ માટે તમારે તમારી ભાષક તરીકેની સૂઝને ઉપયોગમાં લેવાની. જેમકે, ‘અરુણિમાના થીજેલા હાથમાંથી લોહી નીકળવું શરૂ થયું છતાં પડતી, ઊઠતી, ઝડૂમતી તે નીચે આવી.’ - વાક્યમાં તમને અરુણિમા માટે દયા આવે છે કે માન થાય છે ? જો પહેલું વાક્ય મુખ્ય હોત તો તમને દયા આવત. પણ વાંચતી વખતે તમને અરુણિમા માટે માન, આદર જન્મે છે કે આવી પરિસ્થિતિ હતી... છતાં... તે પડતી, ઝડૂમતી નીચે આવી... - એનો પરિસ્થિતિ સામે ઝડૂમવાનો જુસ્સો દેખાય છે. એટલે કે, બીજું વાક્ય, ‘છતાં’ પછીનું વાક્ય મુખ્ય છે, પહેલું વાક્ય ગૌણ છે.

નોંધ : 'કે' સંયોજક એકથી વધુ અર્થ માટે પ્રયોજાય છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું.

સંયોજક સિવાય પણ સંકુલ વાક્યની રચના થાય છે. ઉદાહરણ માટે પાઠની શરૂઆતમાં જોયેલું વાક્ય-ગ. ફરીથી જોઈએ.

(ગ) બીજા દેશોના લોકો તો કેળાં ખાઈને છાલ પ્લાસ્ટિકની બેગમાં મૂકીને ડસ્ટબીન પાસે જઈને અંદર મૂકી આવે છે.

આ વાક્યમાં કઈ કઈ પરિસ્થિતિ રજૂ થઈ છે ? 'ખાવું, મૂકવું, જવું, મૂકી આવવું. એકથી વધુ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ છે, પરંતુ સંયોજક એક પણ નથી. (અહીં પ્રયોજાયેલ 'તો' નિપાત છે, સંયોજક નહીં.) તો અહીં વાક્યો કઈ રીતે જોડાયા છે ? તમે અગાઉ કૃદન્ત વિશે ભણી ગયા છો. ફરી એક વાર યાદ કરવા છે ?

કૃદન્ત	પ્રત્યય	ઉદાહરણ
વર્તમાન કૃદન્ત	-ત-	લખતો, વાંચતી
ભૂતકૃદન્ત	-ય-	પડ્યો પડ્યો, બેઠો બેઠો
	-એલ-	ભરેલી, લખેલું
ભવિષ્યકૃદન્ત	-વાન-	લખવાનું, વાંચવાનો
	-નાર	બોલનાર, જોનાર
હેત્વર્થ કૃદન્ત	-વા (અવિકારી)	લખવા, વાંચવા
વિધ્યર્થ કૃદન્ત	-વું- (વિકારી)	લખવું, શાંતિ રાખવી
સંબંધક કૃદન્ત	-ઈ	લખી (આપ્યું), મૂકી (આવવું)
	-ઈને	લખીને, મૂકીને

હવે ઉપરનું વાક્ય-ગ. ફરીથી વાંચો. ક્યા ક્યા કૃદન્ત પ્રયોજાયા છે ? ખાઈને, મૂકીને, જઈને, મૂકી આવે - અહીં લગભગ બધે જ સંબંધક કૃદન્ત પ્રયોજાયા છે. અન્ય વાક્ય જોવાથી કૃદન્તથી બનતી સંકુલ વાક્યરચના વધુ સ્પષ્ટ થશે.

- (1) હુક્કો ગગડાવી રહેલા ડોસા ક્યારનાયે ડોસીને તાકી રહ્યા હતા.
- (2) રાંધતા રાંધતા કેટલીય વખત ઊભા થઈ ડેલી પાસે જઈને હાથનું નેજવું કરી મીટ માંડતાં, થોડી વારે બબડતાં બબડતાં પાછાં ફરતાં.
- (3) બીજાં બધાંય ગલુડિયાં પાછાં આવી, ઢાળિયામાં જઈ, ટૂંટિયું વાળી પડ્યાં હતાં.
- (4) 8848 ફૂટની ઊંચાઈ પર લોહી થીજવી દેતી ઠંડીમાં એનો આ ડર સાચો પડી શકે તેમ છે.
- (5) તાલીમ બાદ સ્વપ્નને સાકાર કરવાની, લક્ષ્યને પામવાની ઘડી આવી પહોંચી.

વાક્ય-1. માં રહેલાં વાક્યો જોઈએ :

- 1.1. ડોસા હુક્કો ગગડાવી રહ્યા હતા.
- 1.2. ડોસા ક્યારનાયે ડોસીને તાકી રહ્યા હતા.

અહીં ગૌણ વાક્ય 1.1નું વાક્ય 1.2ના કર્તાના વિશેષણ તરીકે મૂકવામાં આવ્યું છે.

વાક્ય-2. માં રહેલાં વાક્યો જોઈએ :

- 2.1. ડોસી રાંધતાં હતાં.
- 2.2. એ વખતે એ કેટલીયે વાર ઊભા થતાં.
- 2.3. (દર વખતે) એ ડેલી પાસે જતાં.

- 2.4. હાથનું નેજવું કરતાં.
- 2.5. (દૂર) મીટ માંડતાં.
- 2.6. એ બબડતાં.
- 2.7. (રાંધવા માટે) એ પાછાં ફરતાં.

આ સમગ્ર ક્રિયાઓનું ચિત્ર એક સંકુલ વાક્ય દ્વારા વાંચનારની સામે ઊભું થાય છે. વળી, સંકુલ વાક્ય તરીકે 'સમગ્રતા'નો ખ્યાલ, આ બધી ક્રિયાઓ એકમેક સાથે સંકળાયેલી છે તેનો ખ્યાલ ચિત્રને વધુ સ્પષ્ટ કરી આપે છે.

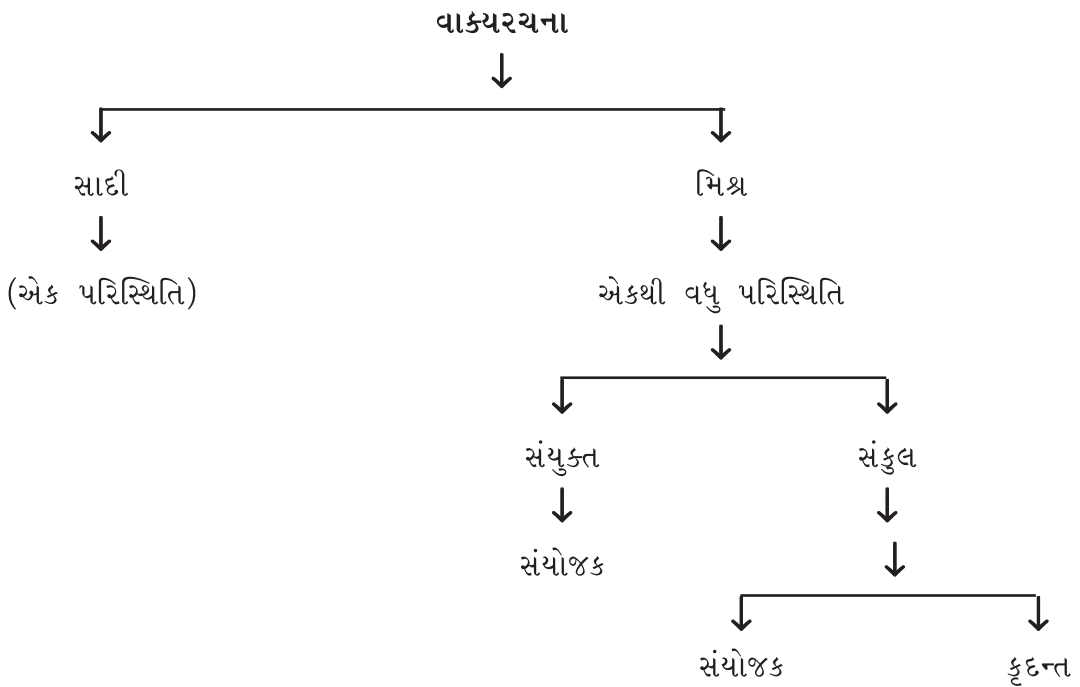
તમે બાકીના સંકુલ વાક્યોમાં રહેલા સાદાં વાક્યોને છૂટાં પાડવાનો પ્રયત્ન કરશો તો તમને સંકુલ વાક્યની વિશેષતા સમજશે.

હવે કેટલાંક એવાં વાક્યો પણ જોઈએ, જેમાં સંયોજક અને કૃદન્ત બન્ને હોય.

- (1) પર્વતારોહણની તાલીમ દરમિયાન શરૂઆતમાં પર્વત ચઢવા બધા એકસાથે નીકળતા ત્યારે અરુણિમાને સલાહ મળતી...
- (2) સ્વર્ગમાં ભોજન પછી આરામ કરતો'તો ત્યારે દેવલાએ મને ફોડ પાડીને વાત કરેલી.
- (3) અમરતકાકીએ જોયું તો એનું મોં ધોયેલું હતું. છતાં સહેજ પણ ખિજાયા વગર પરિચારિકાએ પાણીનો લોટો લાવી એનું મોં ધોવડાવ્યું.
- (4) અમરતકાકી અને દીકરો મંગુને મૂકી દવાખાનાની બહાર નીકળ્યા ત્યારે બંનેનાં મોં પર શોકનાં વાદળ છવાયેલાં હતાં.
- (5) જન્મની ગાંડી અને મૂંગી દીકરીને એ જે રીતે ઉછેરતાં, ચાકરી કરતાં અને લાડ લડાવતાં એ પ્રત્યક્ષ જોઈ લોકો એમનાં વખાણ પણ કરતા કે, આવી રીતે ગાંડી દીકરી તો અમરતકાકી જ ઉછેરી શકે.

હવે, કૃતિ વાંચતી વખતે તેનાં વાક્યો વાંચજો અને તેની રચના તપાસજો. તમને ખ્યાલ આવશે કે લેખકની ભાષામાં આપણને વધારે રસ કેમ પડે છે.

ટૂંકમાં આપણે વાક્યરચનાને નીચે મુજબ જોઈ શકીએ :

વિધિવાક્ય - નિષેધવાક્ય

મિત્રો, આપણે દિવસમાં અનેક પ્રકારની વાતો કરતા હોઈએ છીએ. કોઈ વાતની હા-ના પણ થતી હોય છે. જેમકે,

- તેં કાલે ઘેર પ્રવાસની વાત કરી ?
- ના યાર, નથી કરી.

અહીં કોઈ વિગત માટે પ્રશ્ન પૂછાયો અને એનો નકારમાં જવાબ મળ્યો. વિધિ કે નિષેધના રૂપાંતર વિના સામાન્ય રીતે વાતના સંદર્ભમાં આપણે હકાર કે નકાર પ્રયોજતા હોઈએ છીએ. કેટલાંક ઉદાહરણ જોઈએ.

વિધિવાક્ય :

- (1) મેં એ બોરડી જાતે ઉછેરી છે.
- (2) દીકરી કંઈ આગળ બોલે તે પહેલાં અમરતકાકીની આંખો વરસવા માંડતી.
- (3) હાલો રે ખેતર ને હાલો રે વાડીએ, વેળા અમોલી આ વીતે.
- (4) મેં તો અમેરિકામાં ત્યાંના ખેલાડીને મોઢામોઢ સંભળાવ્યું.
- (5) દેવદૂતોએ ફોસલાવીને છૂટો પાડ્યો.

નિષેધ વાક્ય :

- (1) એક કાળિયું હજુયે પાછું ફર્યું નહોતું.
- (2) આમ ચંત્યા કર્યે કાંચ વળવાનું નથ.
- (3) પરંતુ ચિંતાજનક બાબત એ હતી કે અહીં ન હતી લોહી માટે વ્યવસ્થા કે ન હતી દર્દીને બેહોશ કરવા એનેસ્થેશિયાની સુવિધા.
- (4) ઈ ભેદભાવ સ્વર્ગમાં નોં હોય બાપા.
- (5) આંખમાંથી આંસુ માય નઈ. બથમાંથી છૂટો જ નોં થાય.

સામાન્ય રીતે આપણે વાતચીતમાં આવાં વાક્યો વાપરતાં જ હોઈએ છીએ. પણ કેટલાંક સંજોગોમાં આપણે વિધિવાક્યને નિષેધમાં અને નકાર ધરાવતા વાક્યને વિધિવાક્ય તરીકે વાપરીએ છીએ. એનાં મુખ્ય બે પ્રયોજન છે :

- (1) વાક્યનો અર્થ બદલવા માટે.
- (2) જુદી રીતે અભિવ્યક્તિ સાધવા માટે.

આ બન્ને પ્રયોજનને સોદાહરણ જોઈએ.

મારા સપનામાં આવ્યા હરિ.

આ વાક્યમાં નિષેધનો અર્થ ઉમેરવો હોય તો આ વાક્યમાં નકાર ઉમેરવો પડે. જેમકે,

મારા સપનામાં ન આવ્યા હરિ

અહીં વાક્યમાં નકાર ઉમેર્યો અને અર્થ બદલાયો. આવું વાક્યરૂપાંતર તમને આવડે ને !

ચાલો, નીચેનાં વાક્યો વાંચો. અને તેમાં નકારનો અર્થ ઉમેરો. અહીં વાક્યમાં નકાર ઉમેરાતા મૂળ અર્થ બદલાઈ જશે.

- ડોસા ફરીથી બોલ્યા.
- ઈ તો આવી જાહે.
- વળી ઘર આખું ઠલવશે ખીજ
- શેરપા તે યાદ કરાવતા ખૂબ ગુસ્સે થતો હતો.

- ત્યાંજ એનો ઓક્સિજન ખલાસ થઈ ગયો.
- સહેલું છે ને ! ચાલો, નકાર ઉમેરી, અર્થ બદલાતા જોઈએ.
- ડોસા ફરીથી ન બોલ્યા.
- ઈ તો નઈ આવે.
- વળી ઘર આખું ઠલવશે ના ખીજ.
- શેરપા તે યાદ કરાવતા ગુસ્સે થતો ન હતો.
- ત્યાં એનો ઓક્સિજન ખલાસ ન થયો.

અહીં નકાર ઉમેર્યો અને વાક્યના અર્થ બદલાયા.

નકારનું બીજું પ્રયોજન છે, વિશેષ ભાષાભિવ્યક્તિ : ક્યારેક આપણે નિષેધાર્થ ઉમેરવો હોય છે. પણ અર્થ ન બદલાય તેનું પણ ધ્યાન રાખવું હોય છે. આના કારણે જુદા પ્રકારની રીત પ્રયોજીએ છીએ. જેમકે,

‘અરુણિમા, તું ધીમે ધીમે આવ.’

ને બદલે મિત્રો એમ કહે કે

‘અરુણિમા, તું એમ ઉતાવળે ન આવ.’

અહીં આપણે શું કર્યું ? ‘ધીમે ધીમે’નો વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ વાપરીને નકાર ઉમેર્યો. તેથી વાક્યમાં નિષેધાર્થ ઉમેરાયો પણ વાક્યનો મૂળ અર્થ જળવાયેલો રહ્યો.

ચાલો, તો નીચેનાં વાક્યોમાં કોઈ પદનો વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ પ્રયોજીને નકાર ઉમેરો.

- (1) પગ વગરની વ્યક્તિ માટે પર્વતારોહણ અશક્ય ગણાય.
- (2) તમે આઘા બેહો.
- (3) આવરદા બાકી હશે, બીજું શું.
- (4) તેણે પાછા જવું જોઈએ.
- (5) અરુણિમાને ખ્યાલ હતો કે પોતે કદાચ મૃત્યુ પામશે.

તમને ખબર છે ને કે તમે કેવી રીતે નકાર ઉમેરશો ? જુઓ, નીચેનાં વાક્યો બરાબર છે ને !

- (1) પગ વગરની વ્યક્તિ માટે પર્વતારોહણ શક્ય ન ગણાય.
- (2) તમે નજીક ન બેહો.
- (3) આવરદા પૂરી નહીં થઈ હોય, બીજું શું.
- (4) તેણે આગળ જવું જોઈએ નહીં.
- (5) અરુણિમાને ખ્યાલ હતો કે પોતે કદાચ જીવતી નહીં રહી શકે.

નિષેધાર્થ ઉમેરવા માટે આપણે જે બીજી રીતનો ઉપયોગ કરીએ છીએ, તે છે બે વખત નકાર ઉમેરવાની. જેમકે, સાહેબ તમને વર્ગમાં પૂછે, કે ‘ઘરકામ કર્યું છે ?’ તમારી પાસે નોટ નથી. તમે ક્યારેક એવો જવાબ આપ્યો હશે - ‘મેં ઘરકામ નથી કર્યું, એવું નથી.’ બરાબર ? નીચેનાં વાક્યોનો બેવડા નકારથી નિષેધ કરીએ...

- (1) હું પર્વતારોહણ કરીશ.
- (2) એના અડગ મનોબળે એને મજબૂત બનાવી.

અહીં પહેલા વાક્યમાં કોઈ શબ્દનો વિરોધાર્થી શબ્દ મળે તેમ નથી. તેથી અહીં જો નિષેધ ઉમેરવો છે, પણ વાતની હકારાત્મકતાને પણ જાળવી રાખવી છે. તો આપણે બેવડા નકારથી અભિવ્યક્તિ સાધી શકીએ.

- (1) હું પર્વતારોહણ નહીં કરું એવું નહીં થાય.

અહીં 'નકાર' ઉમેર્યા બાદ પણ અરુણિમાના 'દૃઢ નિશ્ચય'નો અર્થ જળવાયેલો જોઈ શકાય છે. તો બીજા વાક્યમાં પણ બે નકાર ઉમેરીને મૂળ અર્થ સાથે સાતત્ય જાળવી શકાય તેમ છે.

(2) તેનું મનોબળ ડગે તેમ ન હતું, તેથી તે નબળી ન પડી.

વાક્યમાં નિષેધાર્થ ઉમેરવાની એક આકર્ષક રીત છે, તેને પ્રશ્નાર્થમાં મૂકવાની. નીચેનાં વાક્યો વાંચો એટલે વધુ સ્પષ્ટ થશે.

- (1) ઈ સ્વર્ગલોકની સોડમ કંઈ અંઈ ધૂળલોકમાં આવે ?
- (2) મોર્ય સારી પઠે તેલવાળાં શાક ખાધેલાં ને તે ખાણબાફણાં જેવાં શાક ચાંથી ભાવે ?
- (3) શું આપણાં છોકરાં રસ ખાય અને મક્ષિકાના બચ્ચાં ભૂખ્યાં રહે ?

ખ્યાલ આવ્યો ? દેખીતી રીતે પ્રશ્નાર્થ વાક્યરચના છે. પણ ખરેખર 'નિષેધ' સૂચવાયો છે. ઉપરનાં વાક્યો વાંચતી વખતે મગજમાં જે વાક્યો ઉપસે છે તે-

- (1) ઈ સ્વર્ગલોકની સોડમ અંઈ ધૂળલોકમાં નો આવે.
- (2) મોર્ય સારી પઠે તેલવાળાં શાક ખાધેલાં ને તે ખાણબાફણાં જેવાં શાક નો જ ભાવે ને ?
- (3) આપણાં છોકરાં રસ ખાય તો મક્ષિકાના બચ્ચાં પણ ભૂખ્યાં ના રહે.

નકાર ઉમેર્યા વિના નકારની આ રીત સમજાઈ ? આ રીત કેટલી સચોટ છે તે તમને તમારા કાવ્ય 'ગોદ માતની ક્યાં'માં જોવા મળશે. કવિ ચંદ્રકાન્ત શેઠ 'માની ગોદ'નું મહત્ત્વ સમજાવવા માંગે છે. એટલે કહે છે કે દુનિયામાં બધું જ મળશે, પણ 'ગોદ માતની ક્યાં ?' અર્થાત્ - માની ગોદ નહીં મળે. બે અંતરા જોઈએ ?

છત મળશે ને છત્તર મળશે,

ગોદ માતની ક્યાં ?

શયનખંડ ને શય્યા મળશે,

સોડ માતની ક્યાં ?

....

સૂર, તાલ ને સંગીત મળશે,

ટહૂકો માનો ક્યાં ?

અહીં કવિએ નકાર નહીં, પણ પ્રશ્નાર્થ મૂકી નકાર સૂચવ્યો છે. તેના કારણે કાવ્ય વધુ આસ્વાદ્ય બને છે.

વિધિ વાક્યમાંથી જે રીતે નિષેધ વાક્યમાં રૂપાંતર કર્યું તે જ રીતે નિષેધવાક્યમાંથી વિધિવાક્યમાં રૂપાંતર કરી શકો ? નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. વાંચો અને મૂળ અર્થ જળવાય તે રીતે તેનું રૂપાંતર કરો.

- (1) આ એટલે તો મારે પાછા નો'તું આવવું.
- (2) મારાથી કશું અજાણ્યું નથી બાબુરાજ !
- (3) જિંદગીમાં આવી સોનેરી તક ફરી મળતી નથી.
- (4) એક મધ્યમવર્ગીય છોકરી ધારે તો શું ન કરી શકે ?
- (5) એ મૂંગી છે પણ કંઈ બહેરી નથી.

તમે જુઓ કે મૂળ અર્થ જાળવી રાખવા તમે શું શું કર્યું ?

- (1) આ એટલે તો મારે ત્યાં જ રહેવું હતું. (વિરુદ્ધાર્થ)
- (2) હું આ બધું જાણું છું, બાબુરાજ ! (કર્મણિમાંથી કર્તરિ)
- (3) જિંદગીમાં આવી સોનેરી તક એક જ વાર મળે છે.

(4) એક મધ્યમવર્ગીય છોકરી ધારે તો બધું જ કરી શકે. (પ્રશ્નાર્થમાંથી નિર્દેશાર્થ)

(5) એ મૂંગી છે પણ સાંભળી તો શકે છે ને !

તમને આ વાક્ય રૂપાંતર કરતાં આવડે જ છે. જરૂરી એ છે કે તમારી રજૂઆતને વધુ સચોટ બનાવવા માટે તમે યોગ્ય રૂપાંતરનો પ્રયોગ કરો. તમારા નિબંધ, અર્થવિસ્તાર આદિમાં આવા રૂપાંતરથી સર્જનાત્મકતા વધારો. જેમકે,

ઉદ્યમે જ થતાં કાર્યો, નહીં માત્ર મનોરથે;

સૂતેલા સિંહને મુખે પ્રવેશ મૃગ ના ભૂલે.

પંક્તિનો અર્થવિસ્તાર કરવાનો હોય, અને તમે એમ લખો કે

- સૂતેલા સિંહના મુખમાં મૃગ ભૂલથી પણ પ્રવેશ ન કરે.

અને તમે એમ લખો કે

- સૂતેલા સિંહના મુખમાં મૃગ ભૂલથી પણ પ્રવેશ કરે ખરું ?

આ બધો અભ્યાસ આખરે તમારી ભાષાની અસરકારકતા અને સચોટતા વધારવા માટે છે. તમે એ રીતે ભાષા પ્રયોજશો ને !

વાક્ય : પ્રયોજનલક્ષી પ્રકાર

માનો કે તમારા સાહેબ તમારા વર્ગમાં આવીને પૂછે કે, 'તમારામાંથી કોને ગાવામાં રસ છે ?' તો તમને શો વિચાર આવે ? સાહેબ આવું કેમ પૂછે છે ? કોઈ કાર્યક્રમ થવાનો છે ? એમાં ગીતો ગાવાના હશે ?... બરાબર ? અને જો સાહેબ એમ કહે કે, 'હું તો એમ જ, કોઈ કારણ વગર પૂછતો હતો.' તો ? તમને થશે આવી રીતે કાંઈ એમનેમ પૂછાતું હશે ! બરાબર ? તમને શા માટે આવા વિચાર આવ્યા ? કારણ કે આપણને ખબર છે કે કોઈ પણ માણસ કોઈ વાત કરે તો તેની પાછળ કોઈ કારણ રહેલું હોય. કોઈ હેતુ અથવા કોઈ પ્રયોજન રહેલું હોય.

આ પ્રયોજન એટલે શું ? માનો કે તમે તમારા મિત્ર સાથે કોઈ બસડીપો પર ગયા. ત્યાં તમારા મિત્રને ત્યાંના અધિકારી સાથે નીચે મુજબ વાતચીત થાય છે :

મિત્ર : ઉદેપુરની બસ કેટલા વાગ્યે જશે ?

અધિકારી : બપોરે 4:00 વાગ્યે.

મિત્ર : એ પછી બીજી કોઈ બસ જશે ?

અધિકારી : હા, સાંજે 6:30 વાગ્યે.

મિત્ર : અહીંથી ઉદેપુર જતાં કેટલો સમય થશે ?

અધિકારી : લગભગ 4:00 થી 4:30 કલાક

આ સંવાદ વાંચ્યો ? તમારા મિત્રએ જે ભાષા વાપરી તેનું પ્રયોજન શું હતું ? માહિતી મેળવવાનું. તો અધિકારીએ જે ભાષા વાપરી, તેનું પ્રયોજન શું હતું ? માહિતી આપવાનું.

એ પ્રયોજન માટે આપણે કેવા વાક્ય પ્રયોજીએ છીએ તેનો ખ્યાલ આવ્યો ? જેમકે, અહીં તમને ખ્યાલ આવ્યો હશે કે માહિતી મેળવવાનું પ્રયોજન હોય તો પ્રશ્નાર્થ વાક્ય વપરાય અને માહિતી આપવા માટે જે વાક્યનો પ્રયોગ થયો તેમાં 'માહિતીનો નિર્દેશ' છે, એટલે તેને 'નિર્દેશાર્થ' વાક્ય કહેવાય. એટલે કે વાક્યના ચોક્કસ પ્રયોજનને આધારે વાક્યનો ચોક્કસ પ્રકાર કરી શકાય છે.

સામાન્ય રીતે આપણા ભાષાવ્યવહારમાં કેટલીક બાબતોનો નિર્દેશ કરતાં હોઈએ છીએ. જેમકે નીચેનો ફકરો વાંચો :

'અનેક પડકારો સામે ઝઝૂમતી અરુણિમા હિલેરી સ્ટેપ પહોંચી. ત્યાંથી એવરેસ્ટ પહોંચાય છે. ત્યાં જ શેરપાએ તેને આઘાતજનક વાત કહી કે અરુણિમાનો બોટલો ઓક્સિજન પૂરો થઈ રહ્યો છે. અને તેણે પાછા ફરવું જોઈએ.'

આ ફકરાના દરેક વાક્યમાં કોઈક વિગતનો નિર્દેશ છે. તેથી આ નિર્દેશાર્થ વાક્ય છે. નિર્દેશાર્થ વાક્ય એ સૌથી વધારે પ્રયોજાતો મૂળ વાક્યપ્રકાર છે. તમે નીચેનો સંવાદ વાંચો :

બાબુ : .... અચાનક મારું ધ્યાન ગિયું ને ચમકીને બે ડગ ખસી ગ્યો. બચારી એક કીડી પલળીને મરી જાત. હવે આ તો એક પૂન થતાં થઈ ગિયું ને કીડી બચી ગઈ.

(કૃપાશંકર : ઈનોચ બચારીનો જીવ છે ને !)

બાબુ : આ પછી હું ઘરમાં આવ્યો. ખાટલામાં બેહવા જઈ છું ત્યાં ઢબી પડ્યો. દેવલાએ મને કીધું કે બાબુ, તારા હાથે આ જે પૂનનું કામ થતાં થઈ ગયું એને કારણે જ તું સ્વર્ગમાં એક દાડાનો લા'વો લઈ શક્યો અને આપણે મળી શક્યા. (માટે પૂન કરજે.) પણ જોજે રવા ખાતર નો કરીશ, એનો વિચાર નંઈ કરવાનો. (ઈમ જ થાવું જોઈએ, કુદરતી.)

હરિલાલ : મારું બેટું આ તો ભારે અઘરું કે'વાય.

ચંદુ : પૂન આપણે કરવાનું નંઈ.

ઉપર સંવાદમાં લગભગ બધાં વાક્યો કોઈ વિગતનો નિર્દેશ કરે છે. તેથી નિર્દેશાર્થ વાક્યો છે. તમે ધ્યાનથી જોશો તો ખ્યાલ આવશે કે તેમાં સાદી, સંયુક્ત અને સંકુલ વાક્યરચના છે, તેમાં ક્રિયા પણ છે અને પ્રક્રિયા પણ છે. તેમાં ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ પણ છે. ક્રિયાતિપત્યર્થ (કીડી મરી જાત-) પણ છે. અર્થાત્ નિર્દેશાર્થ વાક્યમાં ત્રણે કાળ, અવસ્થા આદિનું નિરૂપણ થઈ શકે છે.

હવે, નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

- (1) દવાખાનામાં ઘડીએ ઘડીએ કોણ ઓઢાડશે ?
- (2) એ લોકો કેવાં ગાયન ગાય ?
- (3) સ્વર્ગ કેવું હોય છે બાબુ ?
- (4) પણ તું ગિયો કેવી રીતે ?
- (5) અરે, તું પટકાણો ક્યાંથી ?

ઉપરનાં વાક્યો વાંચો એટલે તમને ખ્યાલ આવે કે બોલનારને કોઈ વિગત, કોઈ માહિતી જોઈએ છે. અમરતકાકીને ખબર નથી કે દવાખાનામાં મંગુને કોણ ઓઢાડશે. તેમને આ માહિતી જોઈએ છે. તેથી એ પૂછે છે કે, દવાખાનામાં ઘડીએ ઘડીએ કોણ ઓઢાડશે ? કે હરિકાકાને જાણવું છે કે સ્વર્ગ કેવું હોય ? ચંદુને સ્વર્ગના ગાન વિશે જાણવું છે...

કોઈક માહિતી મેળવવી હોય ત્યારે જે વાક્ય પ્રયોજાય ત્યારે તેને પ્રશ્નાર્થ વાક્યરચના કહેવાય છે. પ્રશ્નાર્થ બે રીતે થાય : 1. વિગતે માહિતી મેળવવા માટે 2. અનુમાનિત માહિતીની ખાતરી કરવા માટે 'હા-ના' વાક્ય પ્રશ્નાર્થ.

જ્યારે આપણે વિગતે માહિતી મેળવવી હોય ત્યારે પ્રશ્નવાચક સર્વનામનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. જેમકે, કર્તાવાચક : કોણ, કર્મવાચક : શું, કોને, (કંઈ), સ્થળવાચક : ક્યાં, સમયવાચક : ક્યારે કારણવાચક : કેમ, શા માટે, માપવાચક : કેટલું (વિકારી) વિગેરે.

તમારા સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો વાંચો છો એટલે વિગતે માહિતી મેળવવી એટલે શું તે તો સમજાઈ જ ગયું હશે, બરાબર ને ???

જ્યારે આપણે અનુમાનિત માહિતીની ખાતરી જ કરવી હોય ત્યારે તે પ્રશ્નાર્થની રચના સામાન્ય, માહિતી આપતા વાક્ય જેવી જ હોય છે. પણ બોલવામાં લયભેદ અને લખવામાં પ્રશ્નાર્થચિહ્ન તેને અલગ કરી આપે છે. જેમકે, 'દેવલો, પેલા નરસીનો છોકરો ? તો જો જવાબ 'હા'માં હોય તો માત્ર લય જ બદલાશે, 'હા, નરસીનો છોકરો.'

અર્થાત્, 'માહિતી આપવા'નું પ્રયોજન હોય ત્યારે 'નિર્દેશાર્થ' વાક્યરચના થાય છે. અને 'માહિતી મેળવવાનું' પ્રયોજન હોય ત્યારે 'પ્રશ્નાર્થ' વાક્યરચના થાય છે.

તમે ઘરમાં સાંભળતા હશે કે હવે રમવાનું બંધ કર, ટીવી જોવાનું બંધ કર, ભણવા બેસ. - સાંભળો છો ? આમ કહીને તમારા મમ્મી-પપ્પા, વડીલ કે મોટાભાઈ કે બહેન તમને શું કરવું અથવા શું ન કરવું - તે માટે પ્રેરે છે. જ્યારે આવી સીધી પ્રેરણા અપાય ત્યારે તેને 'આજ્ઞા' કહેવાય છે. 'આજ્ઞા' થાય પછી તેના વિશે વિચારવાનો અર્થ જ નહીં, કરવું જ પડે, બરાબર ? પણ તમારે પપ્પાને કાંઈ કહેવું હોય તો તમે આજ્ઞા કરી શકો ??? ત્યાં તમે સૂચન કરી શકો, વિનંતી કરી શકો, આગ્રહ કરી શકો, પણ આજ્ઞા ? એટલે કે કોઈ કામ માટે સીધી પ્રેરણા - આજ્ઞા - અપાય તે વાક્ય 'આજ્ઞાર્થ' પણ કોઈ કામ માટે સૂચન, વિનંતી, આગ્રહ આદિ જેવી આડકતરી પ્રેરણા અપાય તો તે વાક્ય - 'વિધ્યર્થ'.

નીચેનાં વાક્યોમાંથી આજ્ઞાર્થ અને વિધ્યર્થ વાક્યો છૂટાં પાડી શકો ?

- (1) ચંદુ, જરા પંખો લાવ તો.
- (2) બા, મોડું થાય છે. હવે નીકળવું જોઈએ.
- (3) એલા, આ બધો ડામચિયો બાર કાઢો.
- (4) અરે, કઉં છું જરા ગરમ મસાલો નાખીને બાબુ માટે ચા બનાવી લાવો ને.
- (5) હવે શાંતિ રાખો.

તમે જુઓ કે વાક્ય-1.માં 'ચંદુ'ને સીધી આજ્ઞા છે 'લાવ તો.' પણ વાક્ય-2.માં 'બા'ને કહે છે, તેથી સૂચન, વિનંતી - 'નીકળવું જોઈએ.' તો વાક્ય-1,3 અને 5માં આજ્ઞાર્થ છે અને વાક્ય-2 અને 4 વિધ્યર્થ વાક્યરચના છે.

આજ્ઞાર્થ એટલે કે સીધી પ્રેરણા આપતી આ વાક્યરચના પ્રથમ પુરુષ અને બીજો પુરુષ - બે જ આવી શકે. પ્રથમ પુરુષ એટલે કે વક્તા - આજ્ઞા આપનાર, બીજો પુરુષ - આજ્ઞા મેળવનાર. અહીં ધ્યાન રાખવા જેવી બાબત એ છે કે પ્રથમ પુરુષ - વય, સામાજિક કે આર્થિક દૃષ્ટિએ મોટો હોય અને બીજો પુરુષ નાનો. એટલે કે, મમ્મી-પપ્પા મોટાં છે તેથી તેઓ આજ્ઞા કરી શકે. શેઠ ઉંમરમાં નાના હોય અને નોકર ઉંમરમાં મોટો હોય તો પણ સામાજિક રીતે શેઠ મોટા કહેવાય તેથી તેઓ નોકરને આજ્ઞા કરી શકે.

વિધ્યર્થ વાક્યમાં પણ પ્રથમ અને બીજો પુરુષ - બે જ હોય. પ્રથમ પુરુષ (વક્તા) - વિનંતી, આગ્રહ કે સૂચન આદિ કરનાર અને બીજો પુરુષ (શ્રોતા) - જેને વિનંતી આદિ કરવામાં આવે તે. અહીં આજ્ઞાર્થ કરતાં વક્તા - શ્રોતાનો સંબંધ ઉલટો હોય છે. જ્યારે પ્રથમ પુરુષ વય, સામાજિક કે આર્થિક દૃષ્ટિએ નાનો હોય અને શ્રોતા મોટા હોય ત્યારે વિધ્યર્થ વાક્યરચના થાય છે. જેમકે, કર્મચારી શેઠને પગાર વધારવા માટે વિનંતી કરી શકે. નીચેનાં ઉદાહરણ જોતાં વિધ્યર્થ વાક્ય વધુ સ્પષ્ટ થશે.

- (1) તું ભણે તો સારું ! (સૂચન)
- (2) સારું પરિણામ મેળવવા તો તારે ટી.વી. જોવાનું બંધ કરવું જોઈએ. (સલાહ)
- (3) આ રજા મંજૂર કરી આપો તો મહેરબાની ! (વિનંતી)
- (4) આટલું તો તમારે લેવું જ પડશે ! (આગ્રહ)
- (5) ઘોંઘાટ કરવો નહીં (વિધાનનું સામાન્યીકરણ)
- (6) સાચું જ બોલવું (ઉપદેશાત્મક વાક્ય)

તમારે ક્યારેય એવું બન્યું છે કે તમે ફરવા ગયા હોવ ને નજર સામે ખળખળ વહેતું ઝરણું હોય કે ધૂંધવતો દરિયો હોય કે વરસાદ પડ્યો હોય અને આકાશમાં મેઘધનુષ રચાયું હોય... - આવું કંઈક તમે જુઓ... અને જોતા જ રહી જાવ. અને તમારાથી બોલાઈ જાય, 'કેવું મસ્ત લાગે છે !' કશુંક તમને ડરાવી દે, થથરાવી દે, - કોઈ અક્સ્માત, કોઈ અંધારી ગૂંઝા - કાંઈ પણ - ત્યારે પણ તમારાથી કાંઈક બોલાઈ જાય. - કોઈને કોઈ માહિતી આપવા માટે નહીં, કોઈ પ્રેરણા આપવા માટે નહીં, બસ, એમ જ. કંઈક ગમ્યું ને બોલાઈ ગયું, ક્યાંક ડરી ગયા અને બોલાઈ ગયું. આવાં વાક્યોને 'ઉદ્ધારવાચક' વાક્ય કહે છે. જે તમારી કોઈ લાગણીને, ભાવને વ્યક્ત કરે છે.

સામાન્ય રીતે એવું કહેવાય છે કે 'હેં !, અરે, વાહ ! અહો ! અરેરેરે !' વગેરે જેવાં ઉદ્ધારવાચકો પ્રયોજાય તેને ઉદ્ધારવાચક કહે છે. નીચેનાં વાક્યો જુઓ :

- (1) આહાહા... હરિકાકા ! આપણું તો મગજ કામ નોં કરે.
- (2) અરે, મારો બેટો દેવલો ! કેવું પડે !
- (3) વાહ ! વાહ ! શું મીઠાશ અને હલક !

પણ આપણી રોજિંદી ભાષામાં આવા ઉદ્ધારવાચકો વગર, આપણે લયથી પણ ઉદ્ધાર વ્યક્ત કરતા હોઈએ છીએ.

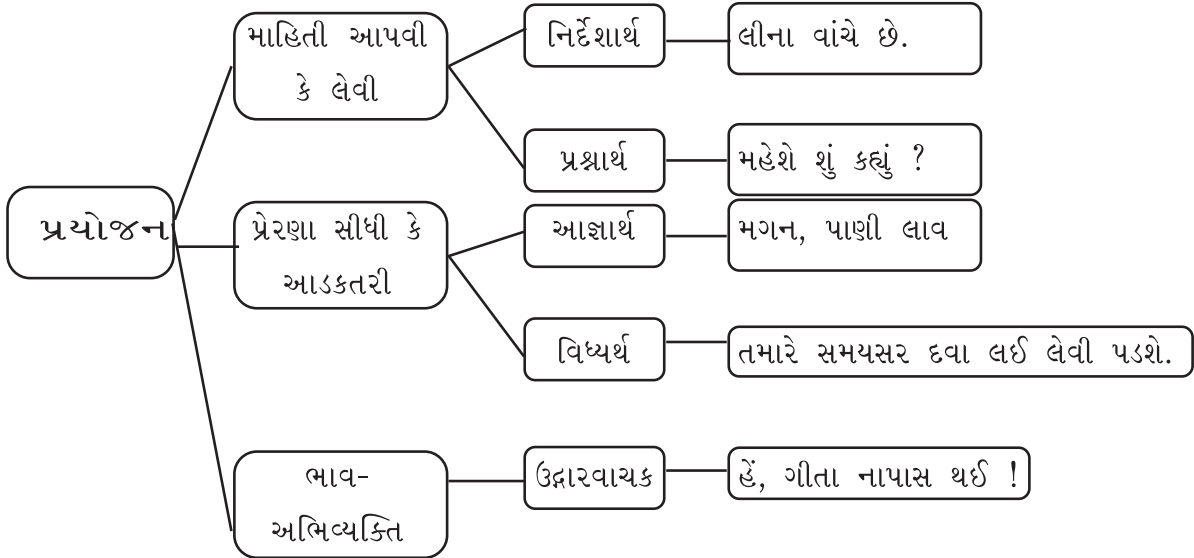
- (1) હરિ બોલ્યા : 'અરે, બહાવરી...'
- (2) મને તો કંઈ એવો હરખ થાય !
- (3) ભાતભાતનાં ઝાડ, વેલા, કૂલ !
- (4) મારો દીકરો... મારો સાત ખોટનો બાબુડો...
- (5) હૈયું કકળી ઊઠ્યું - અબુધ દીકરીનું દુનિયામાં કોઈ નહિ ! સગી મા પણ એની ના થઈ !

ક્યારેક આપણે પ્રશ્નાર્થ રચના દ્વારા પણ ઉદ્ધાર રજૂ કરતાં હોઈએ છીએ.

- એલા બાબુડા ! તું શી વાત કરેશ ?

અહીં બાબુ પાસે કોઈ વિગત માંગવામાં નથી આવી. પણ બાબુએ જે વાત કરી છે તેના માટે આશ્ચર્ય વ્યક્ત થયું છે. તેથી અહીં દેખીતી રીતે પ્રશ્નાર્થ વાક્ય છે પણ ખરેખર તેના દ્વારા ઉદ્ધાર વ્યક્ત થયો છે.

આપણે આ પ્રકારોને કોઠામાં એક નજરે જોઈ લઈએ ?

મિત્રો, આ પ્રકારોથી તમે વાક્યરૂપાંતર કરી શકો છો અને તમારી અભિવ્યક્તિને વધુ સચોટ અને આકર્ષક બનાવી શકો છો. જેમકે,

- હોળીના તહેવાર સંબંધી અનેક લોકવાચકાઓ છે. (નિર્દેશાર્થ)
હોળીનો તહેવાર કેમ ઉજવાય છે, તેની કથા શું આપણે સૌ નથી જાણતા ? (પ્રશ્નાર્થ)
- હોળીના દિવસે બધી જગ્યાએ હોળી પ્રગટાવવામાં આવે છે. (નિર્દેશાર્થ)
સાંજે તમે બહાર નીકળો તો આ ચોક ને પેલો ચોક, આ ચાર રસ્તા ને પેલું મેદાન...
બધે જ હોલિકાદર્શન ! (ઉદ્ધાર)

- ઊંચનીચના ભેદભાવ ભૂલીને સૌ એકબીજાને રંગ છાંટે છે.

- અરે, કોણ ઊંચ ને કોણ નીચ ! હોળી એટલે તો રંગોનો તહેવાર ! રંગમાં ઊંચ-નીચ હોય કાંઈ ! શેઠ હોય કે કર્મચારી ને મા હોય કે દીકરી, એ દિવસે તો સૌ રંગોના દિવાના ! બસ હૈયે હોઠે એક જ વાત 'હોલી હૈ ભાઈ, હોલી હૈ' અને રંગોની ઝાકમઝોળ !

તમે જોઈ શકો છો કે નિર્દેશાર્થ વાક્યને બદલે જો તમે ઉદ્ધારવાચક વાક્ય પ્રયોજો તો તમારી રજૂઆત બદલાઈ શકે. અર્થાત્, એક વાક્યપ્રકારને બદલે તમે અન્ય વાક્યપ્રકાર પ્રયોજો તો તમારી રજૂઆત વધુ આકર્ષક થઈ શકે, તમારી અભિવ્યક્તિ બદલાઈ શકે. તમે વિચારી શકો કે જો તમારે ચિંતનાત્મક કે માહિતીપ્રધાન નિબંધ લખવાનો હોય તો નિર્દેશાર્થ વાક્યો વધુ અસરકારક લાગી શકે અથવા જો આત્મકથનાત્મક પ્રકારના નિબંધ લખવાના હોય તો અન્ય વાક્યપ્રકારનો ઉપયોગ કરીને તમે એમાં જીવંતતા ઉમેરી શકો. અર્થવિસ્તાર કે અન્ય કોઈ લખાણ લખતી વખતે પણ આ બાબત ધ્યાનમાં રાખી શકો.

વાક્યના પ્રકાર સાથે એના ઉપયોગને સમજશો તો તમારી ભાષા વધુ અસરકારક અને સચોટ થશે.

શત્રુઓની ફોજ પોતાના રાજ્ય પર ચડી આવે છે, પણ પુત્રહીન વૃદ્ધ ઠાકોર - સાત-સાત દીકરીએ પણ આજ પોતાને વાંઝિયો સમજી, નિરુપાય બની રહે છે. ગામની રક્ષા કરનાર કોઈ નથી. ત્યાં તો બાપુની મુંઝવણ જોઈને તેજમલ નામની દીકરી પુરુષવેશે શસ્ત્રો સજી, રણે ચડે છે. જે ફોજમાં પોતે લડવા જાય છે તેમાં પોતાની ચતુરાઈથી સ્ત્રીત્વનાં તમામ લક્ષણો છુપાવે છે અને વિજય મેળવી એ વીરાંગના બની પાછી આવે છે. દાદા અને તેજમલ તથા સેનાની પુરુષ અને તેજમલના સંવાદોમાં સ્ત્રી-પુરુષનાં સ્વભાવ લક્ષણોનું રમ્યચિત્ર મળે છે. સ્ત્રીનાં વીરત્વ અને મહત્તાનું પણ આ ઉત્તમ લોકગીત છે.

ઉગમણી ધરતીના દાદા કોરા કાગળ આવ્યા રે
ઈ રે કાગળ દાદે ડેલીએ વંચાવ્યા રે
કાકો વાંચે ને દાદો રહ રહ રુવે રે
ઉપરવાડેથી તેજમલ ડોકાણાં રે
શીદને રુવો છો દાદા શું છે અમને કહો ને રે
દળકટક આવ્યું છે દીકરી વહારે કોણ ચડશે રે
સાત સાત દીકરીએ દાદો વાંઝિયો કહેવાણો રે
હૈયે હિમ્મત રાખો દાદા અમે વહારે ચડશું રે
માથાનો અંબોડો તેજમલ અછતો કેમ રહેશે રે
માથાનો અંબોડો દાદા મોળીડામાં રહેશે રે
કાનનાં અકોટા તેજમલ અછતાં કેમ રહેશે રે
કાનનાં અકોટા દાદા બોકાનામાં રહેશે રે
હાથનાં ત્રાજવાં તેજમલ કેમ અછતાં રહેશે રે
હાથનાં ત્રાજવાં દાદા બાંચલડીમાં રહેશે રે
પગનાં ત્રાજવાં તેજમલ કેમ અછતાં રહેશે રે
પગનાં ત્રાજવા દાદા મોજડિયુંમાં રહેશે રે
દાંત રંગાવેલ તેજમલ અછતા કેમ રહેશે રે
નાના હતાં ત્યારે મોસાળ ગ્યાં'તાં રે
ખાંતીલી મામીએ દાંત રંગાવ્યા રે
નાક વીંધાવેલ તેજમલ અછતાં કેમ રહેશે રે
અમારી માતાને અમે ખોટનાં હતાં રે
નાનાં હતાં તે દિ' નાક વીંધાવ્યાં રે
ચલો મારા સાથી આપણે સોનીહાટ જઈએ રે
સોનીહાટે જઈને અસતરી પારખીએ રે
પુરુષ હશે તો એનાં બેરખડે મન મો'શે રે
અસતરી હશે તો એનાં ઝૂમણલે મો'શે રે

સંઘા સાથીડાએ ઝૂમણાં મૂલવિયાં રે
 તેજમલ ઠાકોરિયાએ બેરખાં મૂલવિયાં રે
 ચાલો મારા સાથી આપણ વાણી હાટે જઈએ રે
 વાણીહાટે જઈને અસતરી પારખીએ રે
 પુરુષ હશે તો એનાં પાઘડીએ મન મો'શે રે
 અસતરી હશે તો એનાં ચૂંદડીએ મન મો'શે રે
 સંઘા સાથીડાએ ચૂંદડિયું મૂલવિયું રે
 તેજમલ ઠાકોરિયાએ મોળીડાં મૂલવિયાં રે
 તેજમલ ઠાકોરે જુદ્ધમાં પહેલો ઘા દીધો ને
 સૌ સાથીડા એની પાછળ ધાયા રે
 દળકટક વાળી તેજમલ ઘરે પધાર્યા રે
 દાદે ને કાકે એને મોતીડે વધાવ્યાં રે

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી

દળકટક સૈન્ય વહારે મદદે અછતો છાનું, ગુપ્ત મોળીડો ફેંટો સંઘા બધા ત્રાજવાં છુંદણાં બેરખાં રૂદ્રાક્ષની માળા અકોટાં સોપારી ઘાટનું ઘૂઘરીના ઝૂમખાવાળું કાનનું ઘરેણું સંઘેડાં હાથીદાંત, લાકડાં વગેરેનો ઘાટ ઉતારવાનું યંત્ર વાણીહાટ વાણિયાની દુકાન

તળપદા શબ્દો

શીદને શા માટે અસતરી સ્ત્રી જુદ્ધ યુદ્ધ બોકાની બુકાની રહ રહ ડૂસકે ડૂસકે (૨૩વું)

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) કોરા કાગળનો અર્થ

- (A) વાંચી ન શકાય તેવો પત્ર (B) યુદ્ધની ધમકીભર્યો પત્ર
 (C) કશું જ લખ્યું ન હોય તેવો પત્ર (D) સફેદ રંગનો કાગળ

(2) દાદા શા માટે રડતા હતા ?

- (A) દુશ્મનોના લશ્કરનો સામનો કરનાર પુત્રો નથી.
 (B) દાદાના દીકરાઓ યુદ્ધમાં શહીદ થયા હતા
 (C) દાદાને પત્ર વાંચતાં આવડતું નથી
 (D) દાદાને તલવારના ઘા વાગ્યા હતા.

(3) દળકટક વળાવી ઘરે પધારેલા તેજમલને...

- (A) દાદાએ ખૂબ જ ઠપકો આપ્યો.
 (B) દુશ્મનો માટે સહાનુભૂતિનો ભાવ થયો.
 (C) હવે ક્યારેય યુદ્ધમાં ન જવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી.
 (D) દાદા અને કાકાએ મોતીડાંથી વધાવ્યા.

(4) નીચેનામાંથી કયું વિધાન તેજમલને લાગુ પડતું નથી ?

- (A) હૈયે હિમ્મત રાખો દાદા અમે વહારે ચડશું રે
- (B) હાથનાં ત્રાજવા દાદા બાંયલડીમાં રહેશે રે
- (C) તેજમલ સૌ સાથીડાની પાછળ રહ્યાં.
- (D) પગનાં ત્રાજવાં દાદા મોજડિયુંમાં રહેશે રે

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

- (1) દાંત રંગાવ્યા બાબતે તેજમલ કયો ખુલાસો આપે છે ?
- (2) સોનાની દુકાને તેજમલ કઈ કસોટીમાંથી પાર ઊતર્યા તે જણાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) તેજમલને ઓળખવા સાથીઓએ કઈ કઈ પરીક્ષા કરી ? અને આ પરીક્ષામાં તેજમલ કઈ રીતે પાર ઊતર્યા ? તમારા શબ્દોમાં લખો.
- (2) સ્ત્રીસહજ કઈ કઈ લાક્ષણિકતાઓ કાવ્યમાં વર્ણવાઈ છે ? એ લાક્ષણિકતાને છુપાવવા તેજમલની શી યુક્તિઓ છે ? વિગતે જણાવો.

4. કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

શીદને રુવો છો દાદા શું છે અમને કહોને રે
દળકટક આવ્યું છે દીકરી વહારે કોણ ચડશે રે

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- આ લોકગીતમાં વર્ણવાયેલી કથા નાટ્યસ્વરૂપે શાળામાં ભજવો.
- ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ, રઝિયા સુલતાન તથા અહલ્યાબાઈ જેવી વીરાંગનાઓનાં જીવન વિશે જાણી એમના વિશેનો હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.
- તમારા શિક્ષકની મદદથી પુત્રીનું મહત્ત્વ વર્ણવતાં લોકગીતો મેળવી એનું ભાવવાહી ગાન કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- આ લોકગીતનો લોકઢાળ અને લય અભિવ્યક્તિને વધુ અસરકારક બનાવે છે.
- ઉગમણી, દળકટક, અસતરી, બેરખા જેવી તળપદી છાંટ લોકગીતને સાહજિક અને લોકભોગ્ય બનાવે છે.
- સમગ્ર લોકગીતમાં જુદાં જુદાં લક્ષણો અછતાં કેમ રહેશે એ જાણવાની જિજ્ઞાસા અને એના સૂચિત ઉપાયોથી લોકગીત રસપ્રદ બન્યું છે.
- સમસ્યા અને ઉકેલની - લોકસાહિત્યની આ રીત ખૂબ પ્રચલિત છે જે અહીં પણ સુંદર રીતે આલેખાઈ છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

આપણા પુરુષપ્રધાન સમાજમાં દીકરી કરતાં દીકરાનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. કેટલાંક કામ દીકરો જ કરી શકે એવી માન્યતા છે. સ્ત્રી તો બિચારી અને બાપડી, સ્ત્રી એટલે અબળા... આવી ભ્રામક માન્યતાને સદંતર રદિયો આપતું આ લોકગીત દીકરા કરતાં દીકરી સહેજ પણ ઊતરતી નથી તેવા ભાવને વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ પ્રગટ કરવો.

સમાજમાં સ્ત્રીઓનું ગૌરવ થાય, તેમને સમાન તક, દરજ્જો અને સન્માન મળે તે સ્ત્રીઓના જન્મસિદ્ધ અધિકારથી વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરી તેમનામાં સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય કેળવાય તે અંગે ચર્ચા કરવી.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

(જન્મ : 28-8-1896, અવસાન : 9-3-1947)

ઝવેરચંદ કાળીદાસ મેઘાણી ‘રાષ્ટ્રીય શાયર’ તેમનો જન્મ ચોટીલામાં થયો હતો. તેમનું વતન બગસરા હતું. તેઓ શામળદાસ કોલેજ ભાવનગરમાં ભણ્યા હતા. તેમણે ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’, ‘સોરઠી બહારવટિયા’ ‘સોરઠી સંતવાણી’, ‘દાદાજીની વાતો’, વગેરે લોકવાર્તાના સંપાદનો આપ્યાં છે. ‘કંકાવટી’, ‘રઢિયાળી રાત’, ‘ચૂંદડી’, ‘હાલરડાં’, ‘ઋતુગીતો’, જેવાં લોકગીતોનાં સંપાદનો તેમણે કરેલા છે. ‘સૌરાષ્ટ્રના ખંડેરોમાં’ ‘લોકસાહિત્યનું સમાલોચન’, ‘ધરતીનું ધાવણ’, જેવા ગ્રંથોમાં લોકસાહિત્યની મીમાંસા કરેલી છે. ‘યુગવંદના’, ‘સિંધુડો’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’, ‘સમરાંગણ’, ‘તુલસીક્યારો’, ‘વેવિશાળ, ‘નિરંજન’ વગેરે સામાજિક નવલકથાઓ છે. ‘રાણોપ્રતાપ’, ‘શાહજહાં’, નાટ્ય અનુવાદો છે. ‘વેણીનાં ફૂલ’ અને ‘કિલ્લોલ’ બાળકાવ્યોના સંગ્રહો છે. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો હતો.

‘બોળો’ લોકવાર્તામાં ભાવનગરના ઠાકોર વજેસંગજી અને ખેડૂત સોંડાની જુદી-જુદી ઘટનાઓ દ્વારા ઠાકોર વજેસંગજીની દિલદારી અને કર્તવ્યનિષ્ઠા વ્યક્ત થઈ છે. વૈશાખના તાપમાં એક અજાણ્યા ઘોડેસવારને સોંડો પ્રેમથી બોળો જમાડે છે સાથે-સાથે પ્રજાને પડતી હાડમારી કહેતો જાય છે. ને રાજા વિશે પણ કડવાં વેણ બોલે છે. બીજા દિવસે ભાવનગરમાંથી સોંડાને તેડું આવે છે. રાજમહેલમાં જઈ જુએ છે તો જે ઘોડેસવારને ગાળો આપેલી એ તો મહારાજ વજેસંગજી પોતે હતા. વજેસંગજી સોંડાને સજા કરવાને બદલે બિરદાવી જાગીર આપે છે. પોતાની પ્રજા કેટલી નિડર છે એ જાણી એમને આનંદ થાય છે. પ્રજા અને રાજકર્તાનો સંબંધ કેવો ખુલ્લો, કદર કરનારો અને વત્સલ હોવો જોઈએ એની આ નમૂનેદાર વાર્તા છે.

વૈશાખ મહિનાને બળબળતે બપોરે, ખોખરાના ડુંગરામાં બફાયેલો ઘોડેસવાર એક વાડીએ આવીને ઉતરી પડ્યો. પોતે ને ઘોડો બેય પરસેવે નાહી રહ્યા હતા. હાંફતા ઘોડાને વાડીના વડલાને થડે બાંધીને અસવારે હથિયાર ઉતાર્યાં. ધોરિયાને કાંઠે બેસીને પોતે હાથપગ ધોવા લાગ્યો. ગામનું નામ ભૂભલી છે અને વાડીના ધણીનું નામ છે સોંડો માળી.

સોંડો માળી કોસ હાંકતો હતો. કંગાલ બે બળદ કોસ ખેંચતા હતા. કાગડાએ ઠોલી-ઠોલીને લોહીલુહાણ કરી નાખેલાં કાંધ : સોંડાએ ઉમેળી ઉમેળીને તોડી નાખેલ પૂંછડાં : બેસુમાર બગાંઓ : લોહીમાંસ વિનાનાં શરીરનાં હાડપિંજર : એવા બે બળદો છે. એકસો ને એક કાણાંવાળો એ કોસ છે. મંડાણ ઉપર પહોંચે ત્યારે અંદર માત્ર એક બોખ પાણી રહે ! અને ચીંથરેહાલ એ સોંડો ! અસવાર એ બધું નિહાળી રહ્યો. હાથ-મોં પર પાણી છાંટીને પોતે તડકો ગાળવા ધોરિયાની કૂણી લીલી ધ્રો ઉપર દેહ ઢાળીને બેઠો.

કોસ હાંકતા હાંકતા સોંડાએ વાત ઉચ્ચારી : “ક્યાં રે’વાં ?”

“રે’વાં તો ભાવનગર.”

“ત્યારે તો રાજના નોકર હશો?”

“હા, છીએ તો રાજના નોકર.”

“સપાઆ લાગો છો, સપાઆ.”

“હા, સપાઆ છીએ.”

“એલા, તમે નમકહલાલ કે નમકહરામ ?”

“કેમ ભાઆ ? નમકહરામ ને નમકહલાલ વળી કોને કહેવાય ?”

“નમકહલાલ હો તો ઠાકોરને કહો નહિ ?”

“શું ?”

“કે આખો દી સાંસલા ને કળિયાર જ માર્યા કરશો કે વસ્તીના સામું કો’ક દી જોશે ? ખેડૂનાં ઘરમાં ખાવા ધાન નો રે’વા દીધું ! ઈ તે રાજા છે કે કસાઆ ? વસ્તી તો કેમ જાણે એના ગોલાપા કરવા જ અવતરી હોય !”

સોંડો તો કોસ હાંકતો જાય ને રાજાને ગાળો દેતો જાય. અસવારનું મોં મલકતું જોતીને સોંડાની જીભમાં સાતગણો વેગ આવવા લાગ્યો. એણે ન કહેવાનાં વેણ કહી નાખ્યાં.

અસવારને કકડીને ભૂખ લાગેલી, સોંડાની શબ્દ-પ્રસાદીથી તો એની ભૂખ ઊલટી વધી. એણે પૂછ્યું : “ભાત્રી, ભૂખ લાગી છે. કાંઈ ખાવાનું આપીશ ?”

“શું આપે, કાળજાં અમારાં ? તમે બધાએ ભેળા થઈને ખેડુના ઘરમાં ધાન ક્યાં રે’વા દીધું છે ?... બોળો ખાવો છે, બોળો ?”

“બોળો શું ?”

“બાપગોતર બોળોય દીઠો નથી ને ?” એમ બોલી સોંડાએ વડલાની ડાળે એક નવી દોણી ટીંગાતી હતી તે ઉતારી. છાશની અંદર ઘઉંનું થૂલું નાખીને ખેડુ લોકો રાંધે, અને પછી એમાં મીઠું નાખીને ખાય; એનું નામ બોળો. સોંડો પોતાને માટે સવારે બોળો લઈ આવેલો, લાવીને એને ઊંચે વડલાની ડાળે ટિંગાડેલો. એક તો દોણી નવી હતી. ઉપરાંત એ વડલાની ઘટાને છાંયડે શીળી હવામાં ઘણી વાર સુધી રહી. એટલે બોળો શીતળ બની ગયેલ. પાંદડાંનો એક દરિયો બનાવીને સોંડાએ એમાં બોળો ભરી પરોણાને આપ્યો. ક્ષુધાતુર અને તાપમાં તપેલા એ શિકારી ક્ષત્રીને ખાટી અને શીતળ વસ્તુ એવી તો મીઠી લાગી કે પલવારમાં એક દરિયો ખલાસ કરીને એણે કહ્યું : “વધારે છે ?”

સોંડે મીઠું મીઠું હસીને કહ્યું : “કેમ, મારે ખાવાય નથી રે’વા દેવું ને ?” એમ કહીને એણે બીજો દરિયો ભરી દીધો. મહેમાનને એવી તો લજજત આવી કે હર્ષભેર સોંડાએ આખી દોણી ખાલી કરી, બધો બોળો મહેમાનને ખવરાવી દીધો.

પરોણાનું પેટ ઠર્યું, તેમ દુખ્ખદાઝથી ભરેલા એક ખેડૂતની આટલી ઉદારતા જોઈને એનું અંતર પણ ઠર્યું. તડકો નમ્યો, સાંજ પડી, શિકારી સવાર થયો. જાતાં જોતાં એણે પૂછ્યું : “ભાઈ, તારું નામ શું ?”

“સોંડો.”

મુસાફરે નામ લખી લીધું. સોંડો બોલ્યો : “કેમ, બોળો ચાખીને દાનત બગડી તો નથી ને ? નામ શીદ લખછ, બાપા ?”

હસતાં હસતાં અસવાર બોલ્યો : “ભાઈ ! ભાઈ ! ભાવનગર કોઈ દિવસ આવશો ને ?”

“હું, ભાવનગર આવીએ એટલે તારા જેવા સિપાઈ ઠોંસે ચડાવીને વેઠે જ ઉપાડી જાય ! તેં તો વળી બોળો ખાધો ને નામેય લખ્યું, એટલે ઓળખીતાને બે ઠોંસા વધુ લગાવ્ય, ખરું ને ? ભગવાન અમને કોઈ દી ભાવનગર ન બતાવે !”

*

બીજા દિવસનું મોંસૂઝણું થયું ત્યારે છાશ-રોટલો શિરાવીને, માથે કોસ મેલી, વરત, વરતડી, પૈ અને ઢાંઢા સોતો સોંડો વાડીએ જાવા નીકળે છે. બરાબર એ જ ટાણે બે હથિયારબંધ ઘોડેસવાર આવીને ઊભા રહ્યા અને પૂછ્યું : “સોંડો માળી કોનું નામ ?”

“મારું નામ સોંડો.” કહીને ધડકતે હૈયે સોંડો થંભ્યો.

“તમને ભાવનગર તેડાવ્યા છે.”

“કોણે, બાપા ?”

“ઠાકોર વજેસંગજીએ પંડે.”

આ સાંભળી, સોંડાના અંતરમાં ફાળ પડી. એને ગઈકાલની વાત સાંભરી; લાગ્યું કે ‘કાલ મેં ગાળ્યું દીધેલી ઈ ઓલ્યા અસવારે જઈને ઠાકોરને સંભળાવી હશે, અને હવે નક્કી મને કેદમાં નાખશે.’

બોલાશ સાંભળીને સોંડાની ઘરવાળી અને એનાં છોકરાં પણ બહાર નીકળી ઓસરીએ ઊભેલાં. એમને કાંઈ સમજ ન પડી.

સોંડાએ ઘરવાળીને કહ્યું : “હવે આપડા તો રામરામ સમજવા !”

બળદ અને કોશ મેલી દઈ સોંડો અસવારની સાથે ભાવનગરને પંથે પડ્યો. માર્ગે જાતાં જાતાં મનથી નક્કી કર્યું કે ભલે હાથમાં કડિયું જડે, પણ ભેળાભેળ ઠાકોરને મોઢામોઢ જ મારે ઈનાં ઈ વેણ સંભળાવી લેવાં છે. હવે લૂંટાણા પછી ભો શેનો રાખવો ?

સોંડો પહોંચ્યો. રાજમહેલની મેડી ઉપર ચડવા લાગ્યો. ઉપર ચડીને ઓરડામાં જ્યાં નજર કરે ત્યાં સ્તબ્ધ બની ગયો ! એણે કાલના ઘોડેસવારને ખુદને જ ગાદી ઉપર બેઠેલ જોયો : આ તો ઠાકોર પોતે ! સોંડો ભયભીત બની ગયો.

ઠાકોર વજેસંગજીએ એને પોતાની પાસે બેસાડ્યો અને પંપાળીને પૂછ્યું : “પણ સોંડા, તું બીવે છે શા માટે ?”

“બાપ, કાલ તમને બહુ ગાળો દેવાઈ ગઈ...”

“એમાં શું ખોટું થયું, ભાઈ ? તમે તો અમારા છોરું કહેવાઓ. તમારે દુખ્ખ હોય તો દુખ્ખ રોવાનો હક છે. બચ્ચાંની ગાળો તો માવતરને ઊલટી મીઠી લાગે.”

સોંડો શાંત પડ્યો. ઠાકોરે કચેરીમાં બેઠેલા અમીરોને અને અમલદારોને આગલા દિવસની વાત સંભળાવી : “ઓહો જેસાભાઈ ! પરમાણંદદાસ ! શું કહું ? આ ભોળિયા ખેડૂનાં વગર ઓળખ્યે આદરમાન : એ મીઠો બોળો : અને એથીય મીઠી એની સાચુકલી ગાળો ! એવી મઝા મને આ મોલાત્યુંની મીઠાયુંમાં નથી પડી.” બોલતાંબોલતાં ઠાકોરની છાતી ફૂલવા લાગી.

ઠાકોરે ફરી પૂછ્યું : “સોંડા ! તારે કેટલી જમીન છે ?”

“બાપુ, સો વીઘાં જમીન ને એક કોસની વાડી છે.”

મહારાજાએ જેસાભાઈ વજરને કહ્યું : “એક ત્રાંબાનું પતરું મગાવો.”

ત્રાંબાનું પતરું આવ્યું. એના ઉપર ઠાકોરે લખાવ્યું કે : “સોંડાને બાર સાંતીની જમીન અને છ વાડીના કોસ આપવામાં આવે છે.”

પતરા પર એ લખાયું. પાછા ઠાકોર બોલ્યા : “અને પતરામાં લખો કે આ બધું ઠાકોર એનો બોળો જમ્યા તે માટે આપ્યું છે.”

એ પણ કોતરાઈ ગયું.

પછી દરબાર બોલ્યા : “પણ એ બિચારો આટલી જમીન ખેડવાના બળદ લેવા ક્યાં જશે ? આપો બાર બળદ.”

બાર બળદ આપ્યા.

વળી દરબારે કહ્યું : “બિચારો વાવણી કરવા દાણા લેવા ક્યાં જશે ? આપો વીસ કળશી બાજરો.”

બાજરો આપ્યો.

“બિચારાનાં છોકરાં છાશ લેવા ક્યાં જશે ? આપો ચાર ભેંસો.”

ચાર ભેંસો અપાઈ.

“રૂપિયા એક હજાર આપો.”

માથે મદરાસી શેલું બંધાવીને સોંડાને ભૂંભલી પહોંચાડી દીધો.

*

એક દિવસ વજેસંગજી શિકારે નીકળેલા. ઓળખાય નહિ તેવો શિકારી લેબાસ પહેરેલો. સમઢિયાળા ગામના એક ખેતરમાં મોલ ઊભા હતા અને એ ઊભા મોલમાં પોતે ટૂંકો રસ્તો લેવા માટે ઘોડો ચલાવ્યો. ખેતરમાં કણબીની ડોસી ઊભેલી. પોતાના મોલ ચગદાતા જોઈને ડોસીએ ઘોડેસવારને બેચાર ગાળો દીધી : “મારા રોયા, ભાળતો નથી ? પીટ્યા, ઊભા ખેતરમાં ઘોડો હાંકછ તે લાજતો નથી ?”

મહારાજાએ ખોટો ગુસ્સો કરીને કહ્યું : “ડોસી, ગાળો કેમ કાઢેછ ? ઓળખેછ ? અમે રાજના નોકર છીએ. જેલમાં ખોસી દેશું, જેલમાં !”

“હવે જા જા, રોયા ! તારા જેવા સપારડા તો કેંક આવે ને જાય ! બાપુ વજેસંગના રાજમાં કોનું દેન છે કે કેદમાં પૂરે ?”

ઠાકોર ચાલ્યા ગયા. મનમાં વિચાર કર્યો કે ‘વાહ ! મારી પ્રજા કેવી નીડર ! મારા પર એને કેવો વિશ્વાસ ! એને વધુ નીડર બનતાં શીખવું તો જ મારું જીવ્યું પ્રમાણ.’

એણે એ ડોશીના કુટુંબને કાયમની પટલાઝી આપી અને જમીન પણ ઈનામમાં દીધી.

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી

કાંધ બળદની ધૂંસરી મુકાય છે તે ખભાનો ભાગ (ખભો) બોખ કોસની આગળના ભાગમાં પાણી કાઢવા માટેનું ગોળાકાર ચામડું ઠોલવું તોડી ખાવું ઉમેળવું આમળવું, વાળવું ગોલાપા દાસપણું ધાન અન્ન ક્ષુધાતુર ભૂખથી વ્યાકુળ મોંસૂઝણું વહેલી સવાર બોલાશ બોલવાની ઢબ શેલું કિંમતી વસ્ત્ર

વિરુદ્ધાર્થી

નમકહરામ નમકહલાલ કંગાલ સમૃદ્ધ

તળપદા શબ્દો

સપાઈ સિપાહી આપડાં આપણાં ધ્રો ધરો (એક વનસ્પતિ) રેવાં રહેવું હાંકછ હાંકે છે ઢાંઢો બળદ પૈ પૈડું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) સોંડાના અંતરમાં કેમ ફાળ પડી ?

- (A) રાજા કેદમાં નાખશે તેવા ભયના કારણે
- (B) બોળો ખવડાવવાની વાત જાહેર થઈ ગઈ.
- (C) સિપાઈઓ ફરી વખત બોળો ખાવા આવ્યાનું જાણીને
- (D) અસવારો ઊભા પાકને નુકસાન કરશે તેવા ડરથી

(2) બોળો જમ્યાના બદલામાં રાજાએ સોંડાને શું આપ્યું ?

- (A) આજીવન કેદની સજા
- (B) બાર સાંતીની જમીન અને ચાર ભેંસો
- (C) બાર બળદ અને વીસ કળશી બાજરો
- (D) ઉપરના (B) અને (C) બંને

(3) બચ્ચાંની ગાળો તો માવતરને ઊલટી મીઠી લાગે... આ વાક્ય કોણ બોલે છે ?

- (A) મહારાજા વજેસંગજી
- (B) જેસાભાઈ વજીર
- (C) પરમાણંદદાસ ભાઈ
- (D) ભૂંભલીના ગ્રામજનો

(4) ભગવાન અમને કોઈ દી ભાવનગર ન બતાવે ! વાક્યમાં સોંડાનો ભાવ....

- (A) ભાવનગર ખૂબ જ દૂર હતું
- (B) રાજના સિપાઈ ઠોંસે ચડાવીને વેઠ કરાવે તેવો ભય
- (C) ભાવનગરના રાજા ખૂબ જ ક્રૂર હતા.
- (D) સોંડો સાવ અભણ હતો.

2. કારણ આપો :

- (1) સોંડાએ ઘરવાળીને કહ્યું; હવે આપડા તો રામ... રામ... સમજવા... કારણ કે...
- (2) સોંડાની વાત સાંભળી મહારાજા વજ્રેસંગજીની છાતી ફૂલવા લાગી... કારણ કે...

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) મહારાજા વજ્રેસંગજીની ઉદારતાને તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
- (2) સોંડાની મહેમાનગતિનું વર્ણન કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- જો તમે તમારા ગામ/શહેરના આગેવાન હો તો સામાન્ય માણસોની કેવી કેવી કાળજી કેવી કેવી રીતે લો તેની યાદી તૈયાર કરો.
- આ લોકકથાનું નાટ્યરૂપાંતર કરો અને ભજવો.
- શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીની લોકકથાઓ મેળવીને વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● ખેડૂતની દરિદ્રતા વર્ણવવા લેખકે ખેડૂત સોંડો અને કોશના વર્ણન માટે વાપરેલા શબ્દો જુઓ. કેવું આબેહૂબ વર્ણન કરે છે આ ઓછા શબ્દો...

- કંગાલ બે બળદ
- કાગડાએ ઠોલીઠોલીને લોહીલુહાણ કરી નાંખેલાં કાંધ
- સોંડાએ ઉમેળી ઉમેળીને તોડી નાખેલ પૂંછડાં
- એકસો ને એક કાણાંવાળો એ કોસ
- ચીંથરેહાલ સોંડો

● સોંડો તો કોસ હાંકતો જાય... વેગ આવવા લાગ્યો.

અહીં એક જ વાક્યમાં કોસ હાંકવાની, ગાળ દેવાની, મલકવાની અને વેગ આવવાની ક્રિયાઓ આલેખાઈ છે, જે અદ્ભુત શબ્દચિત્ર ખડું કરી જાય છે. વાક્ય વિજ્ઞાનની આ રીત સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

પ્રજાવત્સલ આગેવાનો કેવા હોય, તે શા માટે લોક હૈયે સ્થાન પામે છે તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આ લોકકથા છે.

પ્રજા તરીકે તકલીફ અનુભવતો ખેડૂત સિપાઈ લાગતા અજાણ્યા માણસ સામે રાજા માટે કડવાં વેણ સંભળાવી દે છે અને પોતે ભૂખ્યો રહીને પણ અજાણ્યા - અતિથિને હોંશથી જમાડે છે. પોતાની પ્રજાની આ ઉદારતાને પરખનાર રાજકર્તા પણ ઉદાર હૈયે તેની કદર કરે છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને સમજ આપવી. સાચા આગેવાનની લાક્ષણિકતા વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ પ્રગટ કરવી.

મુકુન્દરાય પારાશર્ય

(જન્મ : 13-2-1914, અવસાન : 19-5-1985)

તેમનો જન્મ મોરબી મુકામે થયો હતો. વતન ભાવનગર. ગાંધીયુગના કવિ પારાશર્ય કવિતા અને વ્યક્તિચિત્રોમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. 'અર્ચન', 'સંસૃતિ', 'ફૂલ ફાગણનાં', 'દીપમાળા', 'કંઠચાતકનો', 'પ્રાણપૈયો', 'ભદ્રા', 'અલકા' તેમના નોંધપાત્ર કાવ્યસંગ્રહો છે 'સુદામાચરિત' અને 'ગજેન્દ્રમોક્ષ' આખ્યાનો છે. 'ઉર્મિલા' અને 'ગૌરી' તેમની નવલકથાઓ છે. 'સત્યકથા ભા-૧-૨-૩', 'મારી મા', 'સત્વશીલ કથાઓ' 'મારાં મોટી બા અને બીજી સત્યકથાઓ' તેમના વ્યક્તિચિત્રોના ઉત્તમ સંગ્રહો છે. 'પ્રભાશંકર પટ્ટણી : વ્યક્તિત્વદર્શન' વિશિષ્ટ જીવનચરિત્ર છે. તેમનાં વ્યક્તિચિત્રો ગુજરાતી ભાષાની સમૃદ્ધિ છે.

પ્રથમ લઘુકાવ્ય મુક્તક સ્વરૂપમાં છે. તેમાં માનવાના અડગ આત્મવિશ્વાસનો ભાવ રજૂ થયો છે જે વ્યક્તિ ગમે તેવી મુશ્કેલીઓમાં પણ જિંદગીથી હારતી નથી એ મોત સામે પણ ઝઝૂમી શકે છે. આગ એટલે કે જીવનની ભીષણ પરિસ્થિતિ સામે જે ટક્કર ઝીલે છે એ ગમે તેવી વિકટ સ્થિતિને શાંત કરી શકે છે. ટાંકણાના ઘા સહન કરીને પણ આરસપહાણ તૂટતો નથી ઊલટાનું એમાંથી સરસ શિલ્પ બને છે. આમ જીવનમાં કોઈપણ પરિસ્થિતિ સામે અડગ રહેવાનો ભાવ આ મુક્તકમાં છે.

જિંદગીથી ના ડરે એ મોતને ડારી શકે,
આગને જે પી શકે તે આગને ઠારી શકે;
ટાંકણાના ઘા સહીને પણ કદી તૂટે નહિ,
એ જ આરસપહાણ નિજ પર શિલ્પને ધારી શકે.

- મુકુન્દરાય પારાશર્ય

*

સ્નેહરશ્મિ

(જન્મ : 16-4-1903, અવસાન : 6-1-1991)

ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ 'સ્નેહરશ્મિ' તેઓ વલસાડ જિલ્લાના ચીખલી ગામના વતની હતા. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી સ્નાતક થયા હતા. જાપાનનાં 'હાઈકુ' કાવ્ય પ્રકારને સૌ પ્રથમવાર ગુજરાતીમાં લાવવાનો યશ એમને જાય છે. 'અર્ધ્ય', 'પનઘટ', 'અતીતની પાંખેથી', 'નિજલીલા', તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. 'સોનેરી ચાંદ રૂપેરી સૂરજ', 'કેવળબીજ' તેમના હાઈકુ સંગ્રહો છે. 'તરાપો', 'ઉજાણી' તેમના બાળકાવ્ય સંગ્રહો છે. 'સકલકવિતા' કવિની સમસ્ત કાવ્યરચનાનો ગ્રંથ છે. 'ગાતા આસોપાલવ', 'તૂટેલા તાર', 'સ્વર્ગ અને પૃથ્વી', 'મોટી બહેન', 'હીરાનાં લટકણિયાં', 'શ્રીફળ' તેમના વાર્તાસંગ્રહો છે. 'અંતરપટ' તેમની નવલકથા છે. 'સાહિત્યપલ્લવ' રૂપે તેમણે કરેલું પાઠ્યપુસ્તક સંપાદન નોંધપાત્ર છે.

હાઈકુ મૂળ જાપાનનો કાવ્યપ્રકાર છે. એ ત્રણ પંક્તિમાં પાંચ-સાત પાંચ અક્ષરોનું ચોક્કસ બંધારણ ધરાવે છે. સત્તર અક્ષરનું આ લઘુકાવ્ય સ્વરૂપ કોઈ વિચાર, સંવેદન કે પ્રકૃતિ દર્શનનું ચિત્ર દર્શાવતું હોય છે. અહીં ટેલિવિઝન આપણાં જીવનનું અભિન્ન અંગ બની ગયું છે છતાં દીકરો જ્યારે માતા-પિતાની ગોદમાં આવે છે ત્યારે ટેલિવિઝન પણ ગૌણ બની જાય છે, એ વાત રજૂ થઈ છે. એટલે કે ગમે તેવા ભૌતિક સાધનોની વચ્ચે આકર્ષણ તો માનવીય સંવેદનનું જ હોય છે.

ટેલિવિઝન
બેકાર પડ્યું, છૈયો
ખૂંદતો ખોળો

- સ્નેહરશ્મિ

આ દુહામાં અત્યંત લાઘવથી કળિયુગનાં લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે. જે માણસનાં શરીર પ્રમાદથી ખોટાં થઈ ગયાં હોય, જેને ગમે તેટલું મળે તો પણ તૃપ્તિ ન હોય અને જેનાં હૈયાં ફૂટેલ હોય એ કળિયુગના, ખોટું કાર્ય કરનારા યુગના માણસો છે. સમજૂ લોકો એ જાણતા હોય છે.

તન ખોટાં, હૈયાં ફૂટેલ, ધરવ ન કશીયે વાત,
એ કળજગની જાત, શાણા સમજે સાનમાં

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી

ડારવું ડરાવવું શાણું સમજદાર

વિરુદ્ધાર્થી

કળયુગ સતયુગ શાણા અણસમજ

તળપદા શબ્દો

છૈયો છોકરો ફૂટેલ ફૂટેલા કળજગ કળયુગ ધરવ તૃપ્તિ

રૂઢિપ્રયોગ

આગને ઠારી શકે વિઘ્નોને શાંત કરવાં, પાર કરવાં

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) મોતને કોણ ડરાવી શકે ?

(A) આગને જે પી ના શકે તે

(B) જિંદગીથી જે ન ડરે તે

(C) જિંદગીથી જે ડરી જાય તે

(D) મૃત્યુની બીક લાગે તે

(2) કયો પથ્થર પોતાના પર શિલ્પને ધારણ કરી શકે ?

(A) ટાંકણાના ઘા સહીને પણ કદી તૂટે નહિ તે...

(B) ટાંકણાના ઘાથી તૂટી જાય તે...

(C) ટાંકણાના ઘા સહન ના કરી શકે તે

(D) જે સાવ કાચો પથ્થર હોય તે.

(3) કળિયુગમાં માણસો કેવા હોય...

(A) હૈયાફૂટેલ હોય તેવા

(B) અસંતોષી

(C) શરીરથી સ્વસ્થ

(D) ઉપર્યુક્ત (A) અને (B) બંને

(4) છૈયો ખૂંદતો ખોળો.... હાઈકુમાં

(A) દેલિવિઝનનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે

(B) માતૃત્વની ભાવનાના દર્શન થાય છે

(C) બેકારીનું મહત્ત્વ દર્શાવાયું છે

(D) છોકરાનું મહત્ત્વ નથી

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

(1) શાણા કઈ વાત સાનમાં સમજી જાય છે ?

(2) આગને કોણ ઠારી શકે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ લખો :

(1) ટાંકણાના ઘા સહીને... પંક્તિમાંથી તમને શું શીખવા મળે છે ? સમજાવો.

4. અર્થવિસ્તાર કરો :

જિંદગીથી ના ડરે એ મોતને ડારી શકે

આગને જે પી શકે તે આગને ઠારી શકે.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- તમને ગમતાં મુક્તકોનો હસ્તલિખિત અંક બનાવો.
- તમને ગમતાં ચાર મુક્તકો કંઠસ્થ કરો.
- તમારા વડીલોને યાદ હોય એવા બે-ત્રણ દુહા તમારી નોટબુકમાં લખીને વર્ગ સમક્ષ રજૂ કરો.
- સ્વરચિત મુક્તક, હાઈકુ તથા દુહાનો હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● અડગતાના ગુણગાન ગાતા આ લઘુકાવ્યમાં કવિ વિષમતા પચાવી જવાની વાત કેવી કાવ્યાત્મક રીતે રજૂ કરે છે તે જુઓ. કવિ તો કહે છે 'આગને જે પી શકે' આગ પીવાનો પદાર્થ નથી છતાં કલાત્મકતાથી કવિ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાનું શીખવે છે.

- કવિએ હાઈકુ સ્વરૂપ જાળવવા 'છોકરો'ને બદલે 'છૈયો' શબ્દ વાપર્યો છે તે પણ ધ્યાનમાં લો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

પ્રસ્તુત લઘુકાવ્યો અને તેનાં સ્વરૂપ વિશે, પ્રકારો વિશે પ્રાથમિક માહિતી આપવી.

(1) મુક્તક : મુક્તક એટલે મોતી. તેનાં ત્રણ લક્ષણો :

(1) લાઘવ (2) સચોટતા (3) જીવનમૂલ્ય

પ્રસ્તુત મુક્તકમાં કશુંક મેળવવા કશુંક ગુમાવવું પડે છે. જે ડરે તે મરે. સાહસ, શૌર્ય, ધૈર્ય, પરાક્રમ થકી સફળતા મળે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને પ્રસંગે કે ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવવી.

(2) દુહા : 'દુ' એટલે બે લીટીમાં/પંક્તિમાં એવી વાત રજૂ થઈ હોય, જે સાંભળીને 'હા' કહેવું પડે તે દુહા એવો લોકડાયરામાં અર્થ આપવામાં આવે છે.

કળિયુગમાં એવા માણસો વધુ હોય જેમનાં શરીર તકલાદી હોય, હૈયાં ફૂટેલાં હોય અને કોઈ વાતથી સંતોષ ન હોય. આ શાબ્દિક અર્થથી આગળ જઈ શિક્ષકે માનવતા, સંવેદનશીલતા શૂરવીરતા, ઉદારતા જેવા ગુણો મનુષ્ય જીવન માટે અત્યંત જરૂરી છે તે સમજાવવું.

(3) હાઈકુ : જાપાનમાંથી આવેલો કાવ્યપ્રકાર, 5 + 7 + 5 = 17 અક્ષરનું બંધારણ, ઓછામાં ઓછું કહેવાની, ચિત્ર દ્વારા રજૂ કરવાની કળા સ્પષ્ટ કરવી.

સમૂહ માધ્યમો એ માત્ર મનોરંજનનાં માધ્યમો બન્યાં. પરદેશમાં હવે 'ઈડિયટ બોક્સ' તરીકે ઓળખાતું ટી.વી. આપણા પરિવારનું અભિન્ન અંગ બની ગયું છે. પરિવાર, મિત્રો, શિક્ષણ, સંસ્કાર વગેરે ઉપર તેની વિપરીત અસરથી બાળકોને સાવધ કરવા. તેનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કેમ થાય તે સમજાવવું. માતૃત્વ ધારણ કરનાર સ્ત્રીના કેન્દ્રમાં માત્ર પોતાનું બાળક હોય છે. અન્ય સર્વ ગૌણ બની જાય છે તે ભાવ પ્રગટ કરવો.

એક :

સંકલિત

પ્રથમ પ્રસંગમાં કોઈ પણ કાર્ય કરતી વખતે શ્રદ્ધા અતિમહત્ત્વની છે એ ભાવ રજૂ થયો છે. એક નાની બાળકી પણ જે શ્રદ્ધાથી પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે એ આ પ્રસંગનું કેન્દ્રબિંદુ છે. મોટાઓને શ્રદ્ધા નથી, બાળકીને છે માટે એ છત્રી લાવી છે.

બે :

નાનક સાહેબના પ્રેરક પ્રસંગમાં જન્મથી નહીં પણ કર્મથી માણસ મહાન અને આદરપાત્ર બને છે એ ભાવના રજૂ થઈ છે.

ત્રણ :

ત્રીજા પ્રેરક પ્રસંગમાં રઘુનાથજી પુરુષોત્તમ પરાંજપેના પ્રસંગ દ્વારા દેશ સેવા જ મુખ્ય ધર્મ છે. એ પ્રતિપાદિત કર્યું છે.

ચાર :

ચોથા પ્રેરક પ્રસંગમાં આંધળી વ્યક્તિના વ્યવહાર દ્વારા સ્ત્રી દાક્ષિણ્યની ઉજ્જવળ ભાવના વ્યક્ત થઈ છે.

(1)

એક ગામમાં લાગલગાટ ત્રણ વરસ વરસાદ ન પડ્યો. લોકો ત્રાસી ગયા. તેમણે ધર્મગુરુની સલાહ લીધી કે હવે શું કરવું ? ધર્મગુરુએ સલાહ આપી : “ચાલો, આપણે સહુ પ્રાર્થના કરીએ.” આખું ગામ પ્રાર્થના કરવા માટે એક મેદાનમાં ભેગું થયું. નાનાં-મોટાં, સ્ત્રી-પુરુષ સહુ આવ્યાં. એક નાની બાળકી પણ આવી. તે છત્રી લઈને આવી એટલે કોઈએ તેની મશ્કરી કરી, ‘વરસાદનું ઠેકાણું નથી, અને જુઓ આ છોકરી તો છત્રી લાવી છે !’ ધર્મગુરુએ પણ પૂછ્યું : “બેટા, છત્રી કેમ લાવી છે ?” એટલે સાવ સરળતાથી પેલી બાળા બોલી : “તમે જ શીખવો છો કે શ્રદ્ધા રાખશો, પ્રાર્થના કરશો તો વરસાદ આવશે. અને આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રાર્થના કરવા જ આવ્યા છીએ એટલે વરસાદ તો આવશે જ ને ? તેથી ભીંજાઈ ન જવાય એટલે હું છત્રી લાવી છું !” પ્રાર્થના તો આપણે સહુ કરીએ છીએ, પણ આવી પ્રબળ શ્રદ્ધારૂપી છત્રી લાવનાર કેટલા ?

(2)

નાનકસાહેબનો એક કિસ્સો છે. તેમના પછી ગુરુસ્થાને કોને મૂકવા તે વિચાર ચાલતો હતો. નાનકસાહેબે એક દિવસ પોતાના દીકરાને કહ્યું, “બેટા, કોઢ બહુ ગંદી છે માટે જરા વાસીદું કરી આપ તો.”

ગુરુનો દીકરો ! સૂર્ય તપતો નથી પણ નીચે પડેલા પથરા તો તપી જાય છે. દીકરો તો છાણ-વાસીદું કરવા ન ગયો. નાનક સાહેબે પોતાના એક શિષ્ય અંગદ તરફ નજર કરી. તેણે માથે સૂંડલા ઉપાડી કોઢ સાફ કરી નાખી - છેલ્લો સૂંડલો લઈને જતો હતો ત્યાં નાનકસાહેબે પાસે જઈ પોતાના ઉપરણા વતી તેના મોં પરના છાણના રેગાડા લૂછી નાખ્યા ને પોતાની પાઘડી પહેરાવી દીધી ને કહ્યું, “તું મારો વારસ.” દીકરાએ વાંધો ઉઠાવ્યો ત્યારે કહે : “આટલી કોઢનો મેલ તારાથી ન ઉઠાવાયો, તો મારા આટલા બધા શિષ્યોનો મેલ તું કેમ ઉઠાવી શકીશ ?”

(3)

રઘુનાથ પુરુષોત્તમ પરાંપરેજી કેમ્બ્રીજ વિદ્યાપીઠમાં ગણિતમાં પ્રથમ આવ્યા. પ્રતિભા જબરી. ચારે બાજુથી ભારે પગારે રોકવા માંગ આવી. પરાંપરેજી એનાથી આકર્ષાયા વિના ભારત સેવક ગોખલેજીના ચરણે બેસી ગયા. 75 રૂપિયાના સામાન્ય વેતનથી ફર્ગ્યુસન કોલેજના આચાર્ય બન્યા. તેમણે કહ્યું, ‘દેશસેવા એ પ્રથમ ધર્મ છે. એમાં જેની પાસે ધન હોય તે ધન આપે. મારી પાસે વિદ્યા છે એટલે હું વિદ્યા આપીશ.’

(4)

એક સવારે ન્યૂયોર્કની ભોંયગાડીમાં હું જતો હતો. ત્યાં એક આંધળા જુવાનને તેને દોરનાર કૂતરા સાથે મેં જોયો. ડબામાં હું તેની બાજુમાં જ ઊભો હતો. નજીકમાં બેસવાની એક જગ્યા ખાલી પડી કે તુરત મેં જુવાનને કહ્યું, ‘ચાલો હું ત્યાં તમને દોરી જાઉં.’ તેણે મારો ખૂબ આભાર માન્યો અને મૃદુ અવાજે અણધાર્યો સવાલ કર્યો, ‘આજુબાજુમાં કોઈ બહેનો ઊભેલી તો નથી ને ?’

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી

લાગલગાટ સતત કોઠ ગમાણ, ઢોરને બાંધવાની જગ્યા પ્રતિભા વ્યક્તિત્વ સૂંડલો ટોપલો ઉપરણું ખેસ, ખભે નાખવાનું વસ્ત્ર વાસીદું ઢોરનું છાણ, મૂતર વગેરે, પૂંજો પ્રબળ બળવાન

વિરુદ્ધાર્થી

સરળ કઠિન શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધા

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘એક ગામમાં..... ભેગું થયું.’

પ્રસંગની શરૂઆત ધ્યાનથી વાંચો. તમે જોઈ શકશો કે અહીં (1) લગભગ દરેક વાક્યમાં નવી ઘટના સમાવી લેવાઈ છે, તેથી કથનમાં વેગ વરતાય છે. (2) જે કહેવું છે તે કશી આળપંપાળ વિના બરાબર કહી શકાયું છે. (3) ક્યાંય સુસ્ત કે બિનજરૂરી લંબાણવાળી ભાષા જણાતી નથી.

- ‘..... ભારત સેવક ગોખલેજીના ચરણે બેસી ગયા.’

ગુજરાતી ભાષામાં ચરણ ચાંપવા, ચરણ પખાળવા, ચરણે પડવું જેવા રૂઢિપ્રયોગો છે. અહીં લેખકે ચરણે બેસી ગયા શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. એનો એક અલગ અર્થ અનુયાયી બની જવું એવો થાય છે જે તમે નોંધ્યું હશે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

(1)

નાની અમથી મુશ્કેલીમાં પણ ઈશ્વર તરફની શ્રદ્ધા ડગી જવાના પ્રસંગો અવારનવાર સાંભળવા મળે છે. પ્રબળ અને અતૂટ શ્રદ્ધા ધરાવનાર આ નાની બાળાનો પ્રસંગ શ્રદ્ધા કોને કહેવાય તે સમજાવતું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે, તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું. શ્રદ્ધા પોતે જ મોટું બળ છે તે સમજાવવું.

(2)

‘ગુરુની આજ્ઞા એટલે ઈશ્વરનો બોલ’ તેવો વિશ્વાસ રાખનાર શિષ્ય અને એ વિશ્વાસને સાચો ઠેરવતા ગુરુનો આ કિસ્સો ગુરુ અને શિષ્યનાં લક્ષણોને ચરિતાર્થ કરે છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી.

ભેદભાવ વિના યોગ્યતાને આધારે પદભાર (પદવી) આપવાની ગુરુની વિવેકબુદ્ધિ વિશે વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાત કરવા.

(3)

ઉમાશંકરના કાવ્ય - ‘દેશ તો આઝાદ થતાં થઈ ગયો, તેં શું કર્યું ?’ જેવા સંદર્ભો સાથે ‘દેશ સેવા એ પ્રથમ ધર્મ છે.’ એ વાતને વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરી દેશભાવના વધુ પ્રબળ બને તેવા પ્રયત્નો કરવા.

ટિળક, ગોખલે, પરાંજપે, સરદાર, ગાંધીજીના આવા પ્રસંગો રજૂ કરવા.

(4)

એક પ્રજ્ઞાયક્ષુ વ્યક્તિ પણ પોતે ખાલી થયેલી સીટ પર બેસતાં પહેલાં વિનમ્ર ભાવે આજુબાજુમાં કોઈ બહેનો ઊભી હોય તો પોતે સીટ પર બેસવાને બદલે ઊભેલી બહેન બેસે તેવી ઈચ્છા વ્યક્ત કરી સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય દર્શાવે છે. વિદ્યાર્થીઓ સ્ત્રીઓને માન-સન્માન અને મહત્ત્વ આપે તે અંગે સમજાવવું. તેમજ આ પ્રકારની માણસાઈની કેળવણી અંગે ચર્ચા કરવી.

વ્યાકરણ એકમ-6 : અલંકાર

અલંકાર :

(ક) મિલ્ખાસિંઘ ખૂબ ઝડપથી દોડતા.

(ખ) મિલ્ખાસિંઘ તો એવું દોડતા જાણે ઊડતા ન હોય !

તમે આ બંને વાક્ય વાંચો. બંનેમાં કહેવાની વિગત તો એક જ છે. પણ જ્યારે તમે વાંચો છો ત્યારે તમને કોઈ ફેર લાગે છે ? તમે જ્યારે વાક્ય-ક. વાંચો છો ત્યારે તમારી પાસે મિલ્ખાસિંઘની દોડની વિશેષતાને વર્ણવતું એક વિશેષણ છે - 'ખૂબ'. આ વિશેષતાને તમે હજુ વધારવા માંગતા હોવ તો તમે એમ કહી શકો કે

- મિલ્ખાસિંઘ ખૂબ ખૂબ ખૂબ ઝડપથી દોડતા.

આમ કહેતી વખતે પણ તમારા મનમાં એક શાબ્દિક અર્થ જ ખુલે છે. પણ જ્યારે તમે વાક્ય-ખ. વાંચો છો ત્યારે જાણે તમે તેમને 'દોડતા' જોઈ શકો છો. કારણ કે હવે તમારી પાસે એમની 'દોડની ઝડપ'ને સમજવા માટે કોઈ આધાર છે. તમે કોઈ પક્ષીને ઊડતું જોયું જ હોય, તેની અંતર કાપવાની ઝડપ તમે જોઈ જ હોય, તમારો એ અનુભવ અહીં મિલ્ખાસિંઘની દોડ સામે તમે જોડી દો છો. તમને મિલ્ખાસિંઘના દોડતા પગ જ નહીં, પણ ઝડપ ધરાવતું, હવામાં સરતું, ગતિ કાપતું શરીર દેખાય છે. આ કારણથી ઉપરનાં બંને વાક્યમાં મિલ્ખાસિંઘની ઝડપી દોડની જ વાત હોવા છતાં બીજું વાક્ય વધુ અસરકાર લાગે છે. રજૂાતને સચોટ અને અસરકારક બનાવવા ભાષાની જે અભિવ્યક્તિને આપણે ઉપયોગમાં લીધી તે અભિવ્યક્તિ એટલે 'અલંકાર'.

ભાષાના - શબ્દના બે પાસાં - ધ્વનિશ્રેણી અને અર્થ. આપણે આ બંનેમાં આવી કોઈ વિશેષતા સાધીને અભિવ્યક્તિને વધુ આકર્ષક, વધુ સચોટ બનાવી શકીએ છીએ. તેથી અલંકાર પણ બે પ્રકારનાં હોય છે : શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર. જેમાં ધ્વનિ કે ધ્વનિશ્રેણીનું સૌંદર્ય કે ચમત્કૃતિ અભિવ્યક્તિને આકર્ષક બનાવે તે શબ્દાલંકાર. અને અર્થને ઉપયોગમાં લઈને સચોટતા સધાય તે અર્થાલંકાર. આપણે આ બંને વિશે વિગતે જોઈએ.

શબ્દાલંકાર :

તે ધ્વનિ અથવા શબ્દના વિશિષ્ટ સંયોજનને કારણે કાવ્યમાં ધ્વનિ, શબ્દનો મૂળભૂત ઘટક ધ્વનિ છે સૌંદર્યા વિશિષ્ટ સંયોજનને કારણે ચમત્કૃતિ સધાય અને આ બધાને કારણે કાવ્યના, નાદ સૌંદર્ય નીપજે, હોવાથી 'શબ્દ' આ અલંકારના સૌંદર્યનો આધાર સૌંદર્યમાં વધારો થાય ત્યારે તેને શબ્દાલંકાર કહે છે પંક્તિમાં એક શબ્દને સ્થાને અન્ય શબ્દ પ્રયોજતાં તેનું સૌંદર્ય હણાઈ જાય છે.

1. વર્ણાનુપ્રાસ :

કાવ્યમાં ધ્વનિસૌંદર્ય, જ્યારે કોઈ એક વર્ણના પુનરાવર્તનથી કાવ્યપદાવલિમાં સૌંદર્યનો વધારો કરે ત્યારે તે અલંકારને વર્ણાનુપ્રાસ અલંકાર કહેવાય છે, કર્ણમાધુર્ય અનુભવાય.

સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી, કામિની કોકિલા કેલિ કૂજન કરે

અહીં આ પંક્તિમાં પહેલી પંક્તિમાં વર્ણનું પુનરાવર્તન ધ્વનિસૌંદર્ય 'ભ' વર્ણનું અને બીજી પંક્તિમાં 'ક' છે. 'વર્ણાનુપ્રાસ અલંકાર' તેથી અહીં નીપજાવે છે.

અન્ય ઉદાહરણ :

- (1) પીગળે પીગળે પડછાયાના પ્હાડ.
- (2) કાળું એનું કામ, કાળાં કરમનો કાળો મોહન.
- (3) ગોતી, ભૂલી ભૂલી હું તને ભાળી હો વાલમા. ગોતીને થાઉં ગૂમ.
- (4) સુયોગ અણમૂલ સુંદર સુહાગી માંગલ્યનો.
- (5) બે પાંપણ પરે, પરોઢે પોઢીને પલભર.

2. પ્રાસસાંકળી :

કોઈ એક પંક્તિના બે ચરણમાં પહેલા ચરણનો અંતિમ શબ્દ અને બીજા ચરણનો પ્રથમ શબ્દ જ્યારે પ્રાસ ધરાવતા હોય ત્યારે તે અલંકારને પ્રાસસાંકળી અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે,

મહેતાજી નિશાએ આવ્યા, લાવ્યા પ્રસાદને કર્યો ઓચ્છવ.

અહીં એક જ પંક્તિ છે. તેમાં પહેલા ચરણનો છેલ્લો શબ્દ ‘આવ્યા’ અને બીજા ચરણનો પ્રથમ શબ્દ ‘લાવ્યા’ વચ્ચે પ્રાસ જોઈ શકાય છે. જાણે આ પ્રાસ બે ચરણોને જોડતી સાંકળ હોય તેવું લાગે છે. તેથી અહીં ‘પ્રાસસાંકળી અલંકાર છે, તેમ કહેવાય.

અન્ય ઉદાહરણ :

- (1) વિદ્યા ભણ્યો જેહ, તેહ ઘેર વૈભવ રૂડો.
- (2) પ્રેમ પદારથ અમો પામીએ, વામીએ જન્મ મરણ જંજાળ.
- (3) વાપરીએ વિચારીને વાણી, પાણી પણ એમ જ વેંતે વેંતે...
- (4) વરણ સહુથી રંક, અંક રાજાથી ઝાઝો
- (5) કામિનીને મન નેહે, દેહે શોભા જે નારી.

અર્થાલંકાર :

જ્યારે અને અર્થ એ તેનો આંતરિક દેહ છે, શબ્દ એ બાહ્ય દેહ છે અર્થ દ્વારા ચમત્કૃતિ સધાય, હોવાથી એ જ ‘અર્થ’ આ અલંકારનો આધાર કાવ્યના સૌંદર્યમાં વધારો થાય ત્યારે તેને અર્થાલંકાર કહે છે, અર્થનો અન્ય શબ્દ પ્રયોજાય તો સૌંદર્યનો હાનિ પહોંચતી નથી.

મહત્વના પારિભાષિક શબ્દ :

- (1) ઉપમેય : કવિ અથવા સર્જક જે બાબત વિશે વાત કરવા માંગે છે. જે વસ્તુને અન્ય સાથે સરખાવે છે તેને કહેવાય છે ‘ઉપમેય’.
- (2) ઉપમેયને જે વસ્તુ સાથે સરખાવે, ઉપમાન : કવિ અથવા સર્જક જે બાબતને આધારે વાત કરવા માંગે છે. કહે છે ‘ઉપમાન’ છે તેને.
- (3) પ્રકૃતિ વગે, સ્વભાવ, ક્રિયા, સાધારણ ધર્મ : ઉપમેય અને ઉપમાન વચ્ચે રહેલા સમાન ગુણ. રે બાબતને સાધારણ ધર્મ કહે છે અભેદ કલ્પી, સાધારણ ધર્મને કારણે જ બે જુદી બાબતો વચ્ચે તુલના કરી શકાય છે. શકાય છે કે તે અંગેની કલ્પના કરી શકાય છે.

1. ઉપમા :

તુલના - જ્યારે બે જુદી જુદી વસ્તુઓ વચ્ચે કોઈ સમાન ગુણધર્મોને લક્ષ્યમાં રાખીને સરખામણી કરવામાં આવે ત્યારે તે અલંકારને ઉપમા અલંકાર કહેવાય છે અહીં ઉપમેય અને ઉપમાન વચ્ચે -સમી-સમો, શું-શી-શો, પેઠમ, પેઠે, સરખું-સરખી-સરખો, જેવું-જેવી-જેવો’ સાધારણધર્મની તુલના દર્શાવવા જેમકે, વગેરે જેવા ઉપમાવાચક શબ્દો પ્રયોજાતા હોય છે. ‘સમોવડ, સમું.

દમયંતીનું મુખ ચંદ્ર જેવું સુંદર છે.

અહીં ‘સુંદર’ ઉપમાન વચ્ચે ‘ચંદ્ર’ ઉપમેય અને ‘દમયંતીનું મુખ’ - સાધારણ ધર્મને આધારે સરખામણી કરવામાં આવી છે, અહીં ઉપમેય, આમ, ઉપમાવાચક શબ્દ દ્વારા કરવામાં આવી છે ‘જેવું’ આ સરખામણી. તેથી અહીં ઉપમા અલંકાર, સાધારણ ધર્મ તથા ઉપમાવાચક શબ્દ એમ ચારેય ઘટક છે, ઉપમાન છે.

અન્ય ઉદાહરણ :

- (1) ભમરા સમો આ ભમતો પવન.
- (2) તેણે ખીંટીએથી કાળી નાગણ. જેવી તલવાર લીધી.
- (3) ઊડે ધવલ ફેન શી વિખર કેશવાળી છટા.

(4) કાળ. સમોવડ તરંગ ઉપર ઉછળે આતમનાવ.

(5) અમારા એ દાદા વિપુલ વડના જૂડ સરખા.

2. રૂપક :

જ્યારે ઉપમેય અને ઉપમાન બન્ને એક જ છે એમ દર્શાવવા માંગતા હોય ત્યારે સર્જક એ બન્ને વચ્ચે અભેદત્વ છે તેમ દર્શાવે છે અભેદત્વ દર્શાવવા માટે જે પ્રયુક્તિ - ઉપમેય અને ઉપમાન વચ્ચેની એકરૂપતા. જેમ કે, યોજે છે તેને રૂપક અલંકાર કહેવાય છે.

દમયંતીનો મુખચંદ્ર શોભી રહ્યો છે.

અહીં ઉપમેય વચ્ચે એકર 'ચંદ્ર' અને ઉપમાન 'મુખપ્રતા એમ એક જ - 'મુખચંદ્ર' અભેદતા દર્શાવવા - મુખ રૂપી' પરંતુ, વચ્ચે સરખામણી કરવામાં આવી નથી. 'ચંદ્ર' અને 'મુખ' અહીં બાબત તરીકે રજૂ કરાયા છે. તેથી અહીં રૂપક અલંકાર છે. એમ કહેવાયું છે 'મુખ એ જ ચંદ્ર છે' અથવા 'ચંદ્ર'

વિશેષ્ય દ્વારા પણ - ક્યારેક આ સંબંધ વિશેષણ દર્શાવાય છે જેમકે,

- મારી બંસીમાં બોલ બે વગાડી તું જા. મારી વીણાની વાણી જગાડી તું જા.

અહીં એટલે કે વિશેષણ ના સૂર જગાડવાની વાત કરવામાં આવી છે 'વાણી રૂપી વીણા' દ્વારા 'વીણાની વાણી' અભેદતા - વચ્ચેની એકરૂપતા 'વીણા' અને ઉપમાન 'વાણી' વિશેષ્યના સંબંધ દ્વારા ઉપમેયદર્શાવવામાં આવી છે. તેથી અહીં રૂપક અલંકાર છે.

અન્ય ઉદાહરણ :

- (1) દુઃખના ઊગ્યા છે ઝીણા ઝાડ જો.
- (2) ન્હોતી ખબર કે માત્ર તું તો છે ગણિત, જિંદગી !
- (3) મુને લાગી કટારી પ્રેમની રે, પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે.
- (4) રજપૂતના મોં પર આશાનાં કિરણ કૂટવા લાગ્યાં.
- (5) મારે મન લાયબ્રેરી લોકશાહીનું મંદિર છે.

3. ઉત્પ્રેક્ષા :

શંકા કે કલ્પના કરવામાં આવી હોય ત્યારે તેને, જ્યારે ઉપમેયની ઉપમાન તરીકે હોવાની સંભાવના, શંકા કે કલ્પના સૂચવવા જાણે, અહીં ઉપમેય અને ઉપમાન વચ્ચેની સંભાવના. ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર કહેવાય છે દ, લાગે, શકે, શું રખેસે વગેરે ઉત્પ્રેક્ષાવાચક શબ્દો પ્રયોજાય છે.

ઉદાહરણ :

દમયંતીનું મુખ એવું શોભી રહ્યું છે કે જાણે ચંદ્ર ન હોય !

અહીં હોય તેવી 'ચંદ્ર' એ ઉપમાન 'મુખ' ઉપમેય ઉપમાન છે. 'ચંદ્ર' એ ઉપમેય છે અને 'દમયંતીનું મુખ' તેથી અહીં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે. કલ્પના કરવામાં આવી છે.

અન્ય ઉદાહરણ :

- (1) ઝાંખા ભૂરાં ગિરિ ઉપરનાં એકથી એક શૃંગ.
વર્ષાકાલે જલધિજલનાં હોય જાણે તરંગ.
- (2) એની પાતળી દેહલતા નાગણની જેમ જાણે ફૂંફાડા મારતી ઊભી થઈ ગઈ.
- (3) એની મૂછોના આંકડા જાણે અત્યંત ઝેરી વીંછીના વાળેલા બે લાલચટ્ટક ડંખ.
- (4) કારતક મહિનાનીની ટાઢને પણ, અરે, આજની સંધ્યાએ જાણે ફૂલગુલાબી બનાવી દીધી.
- (5) એ અંધારી રાતે ડોસાનું રોવું એવું લાગતું કે જાણે સામા કાંઠાનો પેલો વગડો જ વલપતો ન હોય !

4. વ્યતિરેક :

જ્યારે ઉપમેયને ઉપમાન કરતાં કોઈક ગુણધર્મની બાબતમાં ચડિયાતું દર્શાવવામાં આવે ત્યારે તેને પરંતુ આ અલંકારમાં સામાન્ય રીતે ઉપમેય કરતાં ઉપમાન ચડિયાતું હોય છે. વ્યતિરેક અલંકાર કહે છે. તેમાંથી ચમત્કૃતિ નીપજે છે, ચડિયાતા ગણાતા ઉપમાનને ઉપમેય કરતાં ઉતરતું દર્શાવવામાં આવે છે જેમકે,

ઉદાહરણ :

દમયંતીના મુખ આગળ તો ચંદ્ર પણ ઝાંખો લાગે

આ ઊક્તિમાં ‘ચ’ ઉપમેય છે અને ‘દમયંતીનું મુખ’ ચંદ્ર ‘ચંદ્ર’ને ઉપમાન ‘મુખ’ અહીં ઉપમેય ઉપમાન છે કરતાં ઉતરતો ‘મુખ’ ને ઉપમેય ‘ચંદ્ર’ અથવા એમ કહી શકાય કે ઉપમાન કરતાં ચડિયાતું દર્શાવ્યું છે તેથી અહીં વ્યતિરેક અલંકાર છે, દર્શાવ્યો છે.

- (1) સુદામાના વૈભવ આગળ તો કુબેર કોણ માત્ર ?
- (2) વરસે ઘડીક વ્યોમ વાદળી રે લોલ.
માડીનો મેઘ બારે માસ રે !
- (3) બહેની, કમળ થકી યે કોમળું રે ! અંગ છે એનું !
- (4) કોકિલા થઈ કાળી, એ કામિનીનો કંઠ સાંભળી.
- (5) જિંદગીમાં એ ક્યહીં, ગણિતમાં આંકડા ભૂંસી શકાય.

5. અતિશયોક્તિ :

એટલે કે ઉપમાન ઉપમેયને ગળી જ. જ્યારે ઉપમાન દ્વારા ઉપમેયનું નિગરણ કરવામાં આવેય, (પોતાની વાતને સચોટતાથી રજૂ કરવા કવિ ઉપમેયનો ઉલ્લેખ જ ન કરે ઉપમેયનો લોપ થય અને માત્ર). જેમકે, ઉપમાનનો જ નિર્દેશ થાય ત્યારે પ્રસ્તુત અલંકારને અતિશયોક્તિ અલંકાર કહે છે.

મહારાજ ચંદ્રને નીરખતાં પોતાના ચંદ્રની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા.

અહીં મહારાજની પ્રેયસી તેની સુંદરતાને સચોટતાથી રજૂ કરવા કવિએ તેનો ઉલ્લેખ, પરંતુ ઉપમેય છે. નો જ નિર્દેશ થયો છે. ‘ચંદ્ર’ એટલે કે અહીં માત્ર ઉપમાન કરવાને બદલે માત્ર ઉપમાન ચંદ્રને જ રજૂ કર્યું છે. એટલે કે ઉપમેય દ્વારા ઉપમાનનું નિગરણ થયું છે. નો લોપ થયો છે ‘પ્રેયસી’ અને ઉપમેય તેથી અહીં અતિશયોક્તિ અલંકાર છે.

અન્ય ઉદાહરણ :

- (1) (ઉપમાન - તાંતણો, ઉપમેય - પ્રેમ) કાચે તે તાંતણે હરિજીએ બાંધી.
- (2) (દીકરી - ઉમેય) આ કમૂરતા ઉતરશે ને આણુ વાળવા આવશે એટલે મારી કોયલ ઊડી જશે. (કોયલ - ઉપમાન)
- (3) બીજી સાંજે તલાશમાં નીકળેલા સિપાઈની નજર એ બે બોકડાઓ ઉપર જ પડીબે - ઉપમેય) (બોકડો - ઉપમાન, વ્યક્તિ)
- (4) ઉપમેય, હંસલો - ઉપમાન, આત્મા - ઉપમેય) મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂનું રે થયું. (દેહ - ઉપમાન, શરીર)
- (5) (આગ - ઉપમાન, ગરમી - ઉપમેય). સીમમાં આગ ઝરતી હતી, વૈશાખ મહિનો હતો.

નીચેના અલંકાર ઓળખાવો :

- (1) જાણે એને મટ્યું હોય તેમ અમરતકાકી મંગુના લગ્નની યોજના પણ વિચારવા મંડી જતા.
- (2) દીકરાનાં બાળકો એમને દીઠાં ગમતાં નથી અને ગાંડા હીરાને છાતીએથી અળગો કરાતો નથી.
- (3) મહારાજ, આ તમારી પડખેના દીપડા ન રંજાડે તોયે ઘણું છે.
- (4) આશ્ચર્યથી સયાજીરાવ મહારાજ ગોપાળદાસે ધરેલાં મીઠાં લીંબુ જેવા બોરને જોઈ રહ્યા.
- (5) ભગતનો અવાજ જોયો હોય તો વાંસળી જેવો.

પૂરક વાચન

1

પંડ્યનાં

નસીમ હરીશ મહુવાકર

(જન્મ : 23-4-1974)

તેમનો જન્મ ભાવનગરમાં થયો હતો. હાલ તેઓ મામલતદાર તરીકે ફરજ બજાવી રહ્યા છે. ‘અમે’, ‘ફરીથી’ એમના લઘુકથા સંગ્રહો છે.

‘પંડ્યનાં’, ‘ગુજરાતી લઘુકથા સંચય’માંથી પસંદ કરવામાં આવી છે. લઘુકથામાં માત્ર એક નાનકડા પ્રસંગ દ્વારા જીવનના કોઈ મોટા સત્યની વાત રજૂ થાય છે. ‘પંડ્યનાં’માં ડોશી એટલે ચિંતામાં છે કે ઘરમાં આવી જતા બધાં ગલૂડિયામાં એક કાળિયો હજી પાછો આવ્યો નથી, કારણ કે પંડ્યના એટલે કે પોતાના દીકરા તો મા-બાપની પાસે આવતા નથી. આ ગલૂડિયાં જ એવા છે કે રાત્રે પાછા આવી જાય છે. એમ એક નાનકડા પ્રસંગ દ્વારા ડોસા-ડોશીના જીવનની કરુણતા આ લઘુકથામાં ઉપસાવી આપી છે.

ડોશીનું મન ક્યારનુંયે આકળ-વિકળ થતું હતું. બીજાં બધાંય ગલૂડિયાં પાછાં આવી, ઢાળિયામાં જઈ, ટૂંટિયું વાળી પડ્યાં હતાં. એક કાળિયું હજીયે પાછું ફર્યું નહોતું. ડોશીનું મન કાળિયામાં અટવાયા કરતું હતું. રાંધતાં-રાંધતાં કેટલીયે વખત ઊભાં થઈ ડેલી પાસે જઈને હાથનું નેજવું કરી મીટ માંડતાં, થોડી વારે બબડતાં-બબડતાં પાછાં ફરતાં. ‘કોણ જાણે કાળિયું ક્યાં વઈ ગ્યું હશે ? કાંય થ્યું તો નય હોય ને ?’

ઘરના કામમાં જીવ પરોવવા ડોશીએ ઘણીયે મથામણ કરી જોઈ, પણ જીવ ન ચોંટ્યો તે ન જ ચોંટ્યો. એક વખત તો ઢાળિયામાં ટૂંટિયું વાળી બેઠેલાં બીજાં ગલૂડિયાંઓ પાસે જઈ ઠપકો આપતાં હોય એમ બોલ્યાંય ખરાં, ‘લ્યા, તમે કાળિયાને ક્યાં એકલું મૂકી આવ્યાં ?’ વળી ત્યાંથી ઊભાં થઈ ડેલી જઈ ઊભાં રહ્યાં.

હુક્કો ગગડાવી રહેલા ડોસા ક્યારનાયે ડોશીને તાકી રહ્યા હતા. કાળિયાની ચિંતા તો એમનેય થતી હતી. પણ ડોશીની મમત... ને હોય જ ને !

ઘણોયે વખત વહી ગયો પણ ડોશી ડેલી પાસેથી હલ્યાં નહિ. ડોસા હુક્કો એક બાજુ મૂકી ડોશી પાસે ગયા.

‘લે હાલ્ય, હવે ખાઈ લે. કાળિયું આવી જાહે જ્યાં ગ્યું હશે ત્યાંથી.’ પણ ડોશી હલ્યાં નહિ. ડોસા ફરીથી બોલ્યા, ‘આમ ચંત્યા કર્યે કાંય વળવાનું નથ. તું તો જાણે છોકરો વયો ગ્યો હોય એવું કરેસ. ઈ તો આવી જાહે.’

ડોશી ભીની આંખે ડોસા સામું જોઈ રહ્યાં, થોડી વાર પછી ભારે હૈયે બોલ્યાં : ‘મારે મન તો આ ગલૂડિયાં જ..., હાંજ પડ્યે આપડું ઘર સે એમ હમજી પાસાં તો આવે સે, ને પંડ્યનાં તો...’ ડોશીના ગળે ડૂમો બાઝી ગયો. આગળ બોલી શકાયું નહિ.

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી

આકળ - વિકળ આકુળ - વ્યાકુળ, ગભરાયેલું ઢાળિયું છાપરું મમત જીદ પંડ્યનાં પોતાનાં મથામણ પ્રયત્નો કરવા

મહાદેવભાઈ દેસાઈ

(જન્મ : 1-1-1892, અવસાન : 15-8-1942)

મહાદેવભાઈ દેસાઈનું વતન : દહેણ (જિ. સુરત) મહાદેવભાઈની ડાયરી (1 થી 17), સંત ફ્રાંસિસ, બે ખુદાઈ ખિદમતગારો, વીર વલ્લભભાઈ વગેરે તેમનું મહત્વનું લેખન છે. અનુવાદમાં નોંધપાત્ર કાર્ય કર્યું છે.

સત્યને રસ્તે ચાલનારાએ કોઈની રાહ જોઈને બેસી ન રહેવું તેવી આ કાવ્યની શીખ છે. સત્પંથે ચાલનારને અનેક વિઘ્નો આવવાનાં. તેનાથી બધાં મોં ફેરવી બેસશે, શરૂઆતમાં સાથ આપનારા પણ ભીંસ પડતાં પાછા ભાગી જશે, આગલો રસ્તો ન સૂઝતાં મૂંઝવણો જ દેખાશે. આવે વખતે પણ પોતાની સાચી વાતને છોડી ન દેતાં મંડ્યા રહેવું. તકલીફો આવે તેને સહન કરવી અને આત્મસૂઝથી રસ્તો કાપવો જોઈએ.

મૂળ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના બંગાળી કાવ્યનો આ ગુજરાતી અનુવાદ વાંચીને ખુદ સ્વીન્દ્રનાથ પ્રસન્ન થયા હતા.

તારી જો હાક સુણી કોઈ ના આવે,

તો એકલો જા ને રે !

એકલો જા ને, એકલો જા ને

એકલો જા ને રે ! – તારી જો.

જ્યારે સૌનાં મોં સિવાય

ઓ રે, ઓ રે, ઓ અભાગી! સૌનાં મોં સિવાય!

જ્યારે સૌએ બેસે મોં ફેરવી, સૌએ ડરી જાય:

ત્યારે હૈયું ખોલી -

અરે તું મન મૂકી

તારા મનનું ગાણું એકલો ગા ને રે ! – તારી જો.

જો સૌએ પાછાં જાય,

ઓ રે, ઓ રે, ઓ અભાગી! સૌનાં મોં સિવાય!

ત્યારે કાંટા રાને,

તારે લોહીનીગળતે

ચરણે ભાઈ એકલો ધા ને રે ! – તારી જો.

જ્યારે દીવો ન ધરે કોઈ,

ઓ રે, ઓ રે, ઓ અભાગી! દીવો ન ધરે કોઈ;

જ્યારે ઘનઘોરી તૂફાની રાતે, બાર વાસે તને જોઈ;

ત્યારે આભની વીજે-

ઓ તું સળગી જઈને

સૌનો દીવો એકલો થા ને રે ! – તારી જો.

શબ્દાર્થ

સિવાય-બંધ થઈ જાય. રાને-વગડે, જંગલમાં. નીગળતે-ટપકતે. ધાને-દોડી જા. બાર વાસે-બારણાં બંધ કરે.

પન્નાલાલ નાનાલાલ પટેલ

(જન્મ : 7-5-1912, અવસાન : 6-4-1989)

(સમય : 1912) ગુજરાતની પૂર્વ સરહદે આવેલા ડુંગરપુર પાસેના માંડલી ગામમાં જન્મેલા શ્રી પન્નાલાલ પટેલે સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે ત્રણ ક્ષેત્રો ખેડ્યાં છે: નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા અને નાટક. ‘વળામણાં’, ‘મળેલો જીવ’, ‘માનવીની ભવાઈ’ વગેરે ગ્રામજીવનને લગતી અને માનવજીવનના સનાતન ભાવોને કલામય રીતે આલેખતી નવકલથાઓ, ‘વાત્રકને કાંઠે’, ‘સાચાં સમણાં’ જેવી અનેક ટૂંકી વાર્તાઓ અને ‘એળે નહિ તો બેળે’ જેવી નાટ્યરચનાઓથી એમણે ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. માનવભાવોના એમના નિરૂપણમાં અનુભવનું બળ વરતાય છે. એમને જ્ઞાનપીઠનો એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો હતો.

પ્રસ્તુત કૃતિમાં એક તરફ કૂતરી માટેની કાશીમાની લાગણી અને બીજી તરફ એમનું ધવાયેલું અહમ્ - એના તાણાવાણા, દુષ્કાળના કપરા દિવસોની ભૂમિકામાં, લેખકે કલાત્મક રીતે ગૂંથ્યા છે. કૂતરીનું વર્તન અને કાશીમાના ભાવપલટા લેખકે બારીકાઈથી આલેખ્યા છે. કાશીમા પોતાની જાત સાથે વાત કરે છે ત્યાં કૂતરી માટેની એમની લાગણી, એને મારી તેનો પસ્તાવો, પોતાના અહમ્ માટેની શરમ, મારે હાથે જ આવું થવા નિર્માયું હશે એવો નસીબવાદનો સધિયારો - એક સાથે કેવા કેવા ભાવો લેખકે નિરૂપ્યાં છે, લોકબોલીની છટાઓ, એની લઢણો દ્વારા લેખક એ કુશળતાથી કરી શક્યા છે.

ગામ સીમાડે ચાલતા રાહતકાર્ય ઉપરથી બપોરિયા રોટલા ખાવા આવેલાં ગામનાં માણસો ખાધું ન ખાધું કરીને વળી પાછાં કામ ઉપર ઊપડી ગયાં. કાશીમાએ પોના બેઉ દીકરાની વહુઓને પણ ખવરાવતાંકને સહુની સાથે રવાના કર્યાં. રિસેસમાં ઘરે આવેલા દસ-આઠના બે પૌત્રોને પણ મૂઠી-મૂઠી મકાઈની ધાણી આપી કાઢી મૂક્યા: ‘ઊપડી જાઓ, ઘંટ હવે વાગવામાં છે.’ ને પછી સૂમસામ બની રહેલા વાતાવરણમાં કાશીમાએ કામ કાઢ્યું : ‘લાવ ત્યારે હુંય ગોળ ભાંગીને માટલામાં ભરી દઉં.’

આ વર્ષે તો જાણે દુકાળ હતો ને ગોળેય બારમાસી ખર્ચાંરૂપે અધમણ જ લાવ્યાં હતાં, પણ સારાં વર્ષોમાં જ્યારે અઢી-ત્રણ મણ ગોળ લાવતાં ત્યારે પણ કાશીમા ઘર-ફળીનું લોક સગેવગે થઈ જતું પછી જ એકાદ વહુની મદદ લઈને ગોળ ભરવા બેસતાં હતાં કે ન માગે છોકરાં યા ન કોઈ ગામ-ફળીનું માણસ આવી ‘ચાખી’ જુએ!

પણ કાશીમાએ જેવું રવા ઉપરથી કંતાન ખોલ્યું કે ચોપાડનાં નેવાં આગળ કાબરી કૂતરીએ ડોકું કાઢ્યું. સત્કાર કરતાં કાશીમાએ કહ્યું પણ ખરું: ‘આવી પહોંચ્યાં તમે?... નઘરીને ગમે તેટલી હાડહાડ કરીએ પણ જવાની છે ઓછી હવે?... એટલે રે’ નકર ભોડું જ ફોડી આપીશ, જો ઉબરામાં પેઠી છે તો.’

કાબરી ભિખારીની જેમ અડધી ચોપાડે બે પગઉપર બેસી ગઈ. એના છયે આંચળ લીલા ચામડાની જેમ લટકી પડ્યા હતા. પેટનાં પાસાં એકબીજાથી ભેટવાની અદામાં હતાં. આંખો ઊંડી ઊતરી ગઈ હતી. ભૂખનો માર્યો જીવ જાણે કે પાંપણોમાં આવીને વલવલતો લાગતો હતો.

માણસ જ્યારે એકલું હોય છે ત્યારે પણ મનની અંદર કંઈ ને કંઈ ચર્વણ ચાલતું હોય છે, તો કાશીમાને તો સામે સાંભળનાર કાબરી હતી ! બબડવા લાગ્યાં: ‘જાણું છું કે તારા પેટમાં શ્વાસેય નથી. પણ મનેખ જેવા મનેખને જ કપરો કાળ આવ્યો છે ત્યાં કૂતરાં બિલાડાંની ક્યાં વાત કરવી?’

કાશીમાની વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા માગતી હોય તેમ કૂતરી ચાર પગ માંડી હળવે હળવે બારણા તરફ પગ ઉપાડ્યા.

કંતાન પર ચોંટેલા ગોળ વણછોડવા વળેલા કાશીમાનું એ તરફ ધ્યાન જતાં વળી એને પડકારી : ‘જો હાં, કાબરી આજ તારું આવી બન્યું એમ નક્કી જાણજે, માનતી નથી પણ.’

કાબરીને જબાન હોત તો કહેત કદાચ : ‘તમે મને ઉંબર ઓળંગવાની ના પાડી છે ને, કાશીમા આટલે તો બેસવા દો ને હુકમ માનતી હોય એ રીતે ઉંબર લગોલગ બહારની બાજુએ વળી પછી બે પગ ઉપર બેસી ગઈ.’

કાશીમા અત્યારે ચિડાયેલાં ના હોત તો એમને જરૂર થાત : ‘બારણાની વચ્ચોવચ ઠેકડે બેઠેલી લાગે છેય કેવી મૂઈ!’ સફેદ અને કાળા રંગની કાબરી હતી પણ રૂપાળી પાછી. કાશીમાએ તેની દયામણી આંખો જોઈને વળી કહ્યું : ‘‘અહીં બેસીને ટટપ્યા વગર ફળી બા’ર નીકળીને વાડચો ઘંઘોળ તે કાંકેય મળશે... તે દન બટકું રોટલો તને નાખ્યો ત્યારે ભણેલો ભાઈ શું કે’ તો તો, ભૂલી ગઈ?’’ કાશીમાનો વીસેક વર્ષનો દીકરો પાંચ ચોપડી ભણ્યો હતો

ને કાશી મા એને ભણેલો કહીને સંબોધતાં હતાં.

આ સાથે કાશીમાને મહિના પર બનેલો આ પ્રસંગ યાદ આવ્યો. બે કોળિયા ભૂખ્યાં રહીને કાશીમાએ કાબરીને કકડો રોટલો નેવ આગળ નાખ્યો, ત્યાં કામ પરથી પાછો ફરે ભણેલો જોઈ ગયો. માને એ કહ્યા વગર રહી ન શક્યો : ‘એટલો રોટલો કોઈ મનેખને આપ્યો હોત તો કેવું, મા? કૂતરાં તો ઈધરઉધર શિકાર કરીનેય જીવી શકે.’

કોઈ ગુનો કર્યો હોય તેમ કાશીમાનું મોં પડી ગયું. દીકરા આગળ બચાવ કર્યો તે પણ લૂલા મને : ‘કરું, ભાઈ, જન્મારાની ટેવ છે તે કૂતરાને બટકું નાખ્યા વગર હોરો નથી વળતો!’

કાબરી મૂળેય કાશીમાની કૂતરી હતી. એ ગલૂડિયું હતી ત્યારે કાશીમાએ ફળીનાં છોકરાંને કહી દીધું હતું - ‘આ ગલૂડિયું મારું છે, છોરાં!’ ને ત્યાર પછી ફળીની મજિયારી કાબરી જોડે કાશીમાનું નામ જોડાઈ ગયેલું : ‘કાશીમાની કાબરી’. કાબરીની પહેલી સુવાવડ વખતે કાશીમાએ ફળીનાં છોકરાંને તુકો પણ સુઝાડેલો: ‘જાઓ, છોરાં, ફળીમાંથી ચપટી-ચપટી લોટ ને કાંકરી-કાંકરી ગોળ લઈ આવો. આ વાટકી લેતાં જાઓ તો આંગળી-આંગળી ધી આપશે. આપણે કાબરી માટે શીરો બનાવીશું.’

કાશીમાનેય ખબર ન પડી કઈ ઘડીએ કાબરી ઉંબર ઓળંગી કમાડ સાથે લપાતીકને બેસી ગઈ હતી! કાશીમાના હૈયામાં ભયનો પ્રાસકો પથ્થર થઈને પડ્યો હતો. બબડ્યાં પણ ખરાં : ‘આજે અડી કરીને પેઠી છે તે ગોળનું રોડું લીધે જ કાં તો છોડવાની છે!’ ઓછું હોય તેમ ફળીમાં કાબરીએ કરેલાં આ પહેલાંનાં પરાક્રમ પણ કાશીમાના મન:પ્રદેશમાં રમવા લાગ્યાં.

શરૂશરૂમાં તો કાશીમાં કાબરીનાં આ પરાક્રમમાં પ્રણેતા નહીં તો સાક્ષી તો રહ્યાં જ હતાં. એક બપોરે દોલાભાઈનાં કમાડ નીચે માણસ જેમ આંગળાં નાખે એમ પગ નાખીને કાબરીએ અંદરનો ઉલ્લાળો ઊંચો કરી કમાડ ઉઘાડ્યાં હતાં. એ જોઈને તો કાશીમાએ જાણ્યેઅજાણ્યે કાબરી માટે વાહવાહ કર્યું હતું. તો મોંઘી બહેનનું ધી ખાધું એ વખતેય નવાઈના બુરખા નીચે અભિમાન છુપાવતાં કાશીમાએ કહ્યું હતું: ‘આ કૂતરાની જાતને શી ખબર પડી કે ઘંટી તાણતા - તાણતાં મોંઘી બેન ઊંધે છે તો લાવ ઘરમાં પેસી જાઉં?...’

આવે વખતે કાશીમા કૂતરીનો બચાવ કરતાં આડકતરી રીતે ફળીવાળાંને કહેતાં પણ હતાં : ‘ભાઈ, અત્યાર લગી તો આપણ બધાં કૂતરાંને નાખવાનું પુણ્ય ગણાતાં’તાં, એટલે ખાઈને ઊઠ્યા પછી કકડો નાખતાં’તાં, ને રાતનું વધુંઘટ્યુંય કૂતરાંને નાખતાં’તાં, પણ હવે તો, ‘કૂતરું શું દૂધ દેવાનું છે? નાખો ડોબાને કે છાપૈકું દૂધ વધારે મળશે.’ એમ કહીને કૂતરાંને ખસતાં કર્યાં. પછી ભૂખનાં માર્યાં કૂતરાંએય મનેખની પેઠે ચોરવાની ને છાનેમાને ખાવાની કળા શીખવા માંડી લાગે છે!’

કાશીમાના ભણેલા દીકરાએ એ વખતે પણ કાશીમાની વાત કાપેલી : ‘ખરુંસ્તો, મા! કૂતરાંને નાખ્યે શું પુણ્ય મળવાનું? આપણી ફળીમાં જ ચાર કૂતરાં છે તો ભારતભરમાં કેટલાં કૂતરાં હશે? અને લાખો કૂતરાંકેટલું ધાન ખાતાં હશે? તેમ જ કો’ હવે, આ બધું ધાન જો માણસોને મળે તો એ પુણ્ય મોટું કે કૂતરાં ખાય એ પુણ્ય વધારે?’

કાશીમા ભણેલા સામે દલીલ ન કરતાં આટલું કહીને ચૂપ રહેલાં : ‘તમારું ભણતર જે કે’ એ સાચું, ભાઈ! અમારું ગણતર હવે શું કામમાં આવવાનું?’

પણ આ પછી ભણતરના ગણતરનો વિરોધ કરતાં હોય એ રીતે અવારનવાર બબડ્યા કરતાં : ‘ના, ભાઈ, ના! ધરતી કંઈ એકલા મનેખના બાપની નથી.... આય બધા ભગવાનના પેદા કરેલા જીવો છે. ઢોરઢાંખર ને કૂતરાં બિલાડાંની જંજાળ જ ન હોય, તો આપણે જ વિચાર કરો ને, એકલમૂડિયું મનેખ લાગે કેવું?’ કાશીમાએ અહીં વિચિત્ર એવી ઉપમાય ઉચ્ચારેલી : ‘બોડારોડા માથા જેવું !’

આજે પણ કાશીમાએ ગોળ જોઈને ટટળી રહેલી ભૂખી-ડાંસ કાબરીને જોઈને આવી જ વાત ઉચ્ચારી : ‘ઢોરાં જેમ આપણે પાલે પડ્યાં છે એમ કૂતરાં બિલાડાંય આપણી જ માયા છે ને?... આપણને તો, ભાઈ, છોરાં વગરનો અવતાર, બિલાડી વગરનું ઘર ને કૂતરાં વગરની ફળી ત્રણેય સરખાં-સૂનાંસટ જ લાગે છે!’ ને વળી એમણે કાબરીને સલાહ આપી : ‘સમજ, ભૂંડી, સમજ ! સરાયાં વરસોય હવે તમારા માટે કપરાં છે, તો આ વળી દુકાળનું વરસ છે.. સમય જરા ઓળખ ને ધાનની લાલચ મેલીને ઊપડી જા સીમમાં. ભગવાને તને દાંત આપ્યા છે તો ચાવશુંય આપશે. જો....લે, આટલી કાંકરી લઈને નીકળ મારી આંખો આગળથી, નઘરી! ટટળ્યા વગર ને લોહીનાં શેકણાં કરાવ્યા વગર.’ ને કાબરી તરફ કાશીમાએ સોપારી જેવડી ગોળની એક કાંકરી નાખી.

નાખ્યા પછી જ કાશીમાને ખ્યાલ આવ્યો કે કાંકરી જેવી કાબરી પાસે નાખી એવી ઉંબર બહાર નાખી હોત

તો ટાંટિયો કેવો ઘરમાંથી નીકળી જાત! અરે! કામબરી જેવી કાંકરી લેવા જાત એવાં અહીં પોતેય ઊઠતાંકને ઘંટીનું પાટિયું લઈ શક્યાં હોત.

ને પોતે કરેલી ભૂલ ઉપર પછતાતાં કાશીમા વળી કાબરીને પટાવી રહ્યાં : “જા, હવે નીકળ હેંડ”

પણ કાબરી તો ચાર પગ માંડી, કાંકરી ખાઈને હોઠ પર જીભ ફેરવતી વળી પાછી - ચીઠ ભેગું હાસ્ય કરતાં કાશીમા જ બોલી પડ્યાં : “આ પાછી થડિંગ-બોકડો થઈને બેઠી! હું જાણું કે કાંકરી ખાઈ જશે, ત્યારે રાંડ તો જવાની ક્યાં વાત, વેંતેય ઊલટી આગળ આવી!” ને દાઝે ભરાયેલાં કાશીમાએ તબેથો ફટકાર્યો. પણ ચીકણા હાથમાંથી છૂટેલો તબેથો તો કાબરીનાં ઓવરણાં લેતો માથા ઉપરથી પસાર થઈ ચૂલા આગળ જઈ પડ્યો. કાબરીનું એક રૂંવાડ્યું ફરક્યું નહિ.

કાબરીની સિકલ પણ હવે ઘવાયેલા વાઘ જેવી લાગતી હતી. પાંપણોના પટપટાવ વચ્ચે એની એકાગ્ર આંખો જોતાં કાશીમાનો ભય પણ વધ્યો: બગલું જાણે પાણી પર ઝળુંબું છે, ને હમણાં કાં તો ડબૂક દઈને પડે એટલી જ વાર છે.

ત્યાં જ કાબરી ઊભી થઈ. ખચકાટભર્યા ડગ પણ તસુતસુ જેટલાં ટૂંકાં છતાંય મક્કમ એવાં ભરવા લાગી. દાઝભર્યા કાશીમાએ ઝાળ જેવી રાડો પાડી: “જો હાં, કાબરી આ માટલું જ માથામાં પછાડીશ!”

પણ પા પા પગલે આગળ વધતી કાબરી હવે બહેરી બનેલી લાગતી હતી... કાશીમાનું અસ્તિત્વ પણ દૂરની બાબત બની ગયું. ગોળનું પેલું આ તરફ પડેલું નારિયેળ જેવડું રોડું જ હવે તેનું એકમાત્ર લક્ષ્ય હતું.

કાશીમા પામી ગયાં : ‘લીધું રોડું કાં તો!’ ને કાળભર્યા કાશીમાએ હાથમાંનું ગોળનું રોડું એવા જોરથી ફટકાર્યું કે—રોડું વાગતાં કાબરીથી ‘કાઉ’ થઈ ગયું ને ‘કાઉ’ કરતાં ફાટેલું મોં રોડાં ઉપર મંડાઈ ગયું!

“હાય હાય” કરતાં કાશીમા વીજળીની ઝડપે ઊભાં થયાં, પણ એમને બે પગ હતા, કાબરીને ચાર હતા ! એ પહોંચ્યાં ઉંબરે ત્યાં કાબરી પહોંચી સામા ઘેર. પાછળ દોડતાં કાશીમા હજુય બૂમો પાડતાં હતાં : “હાય હાય, શેર ગોળનું રોડું લઈ ગઈ! દોડો, છોરાં દોડો કોઈ!”

પણ દોડે એવાં ફળીનાં બધાં છોકરાં નિશાળમાં પુરાયેલાં હતાં. કોણ દોડે? ઈધર-ઉધર નાનાં-નાનાં ભૂલકાં રમતાં હતાં એ તો જાણે તમાસો જોતાં રાજી થયાં: ‘કુતુ કુતુ કાછીમા... કુતુ...કુતુ... કાછીમા..’

સામે ઘરેથી ડાહ્યાભાઈ ને બાજુના ઘેરથી મોંઘીબહેન ઘરમાંથી બહાર નીકળી આવ્યાં, પણ એય કાશીમાની રોડું માર્યાની કથની સાંભળી પેટ પકડીને હસવા લાગ્યાં.

ડાહ્યાભાઈએ ડામ તો બેચાર ચોડી દીધા : “પાખ્યું કૂતરું પગે વળગે તે આનું નામ, કાશીમા!મારો ગોળ ખાઈ ગઈ ત્યારે લઈ લઈ ને હું નીકળ્યો’તો, પણ તમે જ મને કે’વા લાગ્યાં, ‘હોય, ડાહ્યાભાઈ, એ તો કૂતરી છે, પણ આપણે તો મનખે છીએ - શમાવ કરો!’ તો તમેય હવે શમાવ કરો, કાશીમા! જાઓ ઘેર, નકર કમાડ ઊઘાડું છું ને કાબરીનો વસ્તારેય એ ફરે ફળીમાં પાછો!”

કૂતરીને રોડું માર્યાની ને એ રોડું લઈને કૂતરી પલાયન થઈ ગયાની વાત કાશીમાએ કરતા તો કરી દીધી,પણ હવે એમને ખ્યાલ આવ્યો કે હાથે કરીને પોતાની મૂર્ખવિદ્યા બહાર પાડી : ને ક્રોધનાં માર્યા પાગલ સરખાં કાશીમાએ કાબરીને સંભળાવતાં હોય એ રીતે ખેતરો તરફ બૂમ પાડી : “એ ગોળ ખાઈને હાડકાં કાઠાં કરી લે હેંડ ત્યારે!” ને ચાલતાં થયાં બબડતાં-બબડતાં : ‘યાદ રાખ હેંડ, તને દાવમાં લેતાં કેટલી વાર મને?’ ચપટી પણ વગાડી....

બીજી જ બપોરે કાશીમાના સંકજામાં કાબરી ફસાઈ પડી. એ જાણે કે ઘર વચ્ચે રોટલાનો કકડો મૂકી છોકરું કોઈ આઘું પાછું થયું છે, તો દબ્યે પગે-એને શી ખબર કે રિસેસનો ઘંટ તો હમણાં હજી વાગવામાં છે ને છોકરાંનો મૂકેલો રોટલો નથી પણ આ રોટલો તો—

દબ્યે પગે બારણામાં દાખલ થઈને જેવો રોટલો લેવા ગઈ એવાં જ બારણાં ભિડાઈ ગયાં!

પછી તો દોઢ હાથ લાંબા ઘંટીના પાટિયાના કોધભર્યા પ્રહારો ને કાશીમાનું ગાલિપ્રદાન : ‘લે, ખા ગોળ... ખા લે... સુવાવડનો શીરો, લે...’

કાબરીના આર્તનાદ ને રિસેસમાંથી ઘેર આવેલાં ફળીનાં છોકરાંની બારણાં ઉપર ધમાધમ ને બરાડા : ‘કાશીમા, ઉઘાડો! કાબરીને ન મારો, મરી જશે, કાશીમા, જવા દો, હવે...’ જ્યારે પૌત્રો તો વળી રાડો પાડતા રડતા પણ હતા: ‘મા, રે’વા દો, મા! કાબરી મરી જશે...’

કમાડ ઊઘડ્યું ને લથડિયાં ખાતી બહાર નીકળતી કાબરી ઉપર વળી એક છેલ્લું પાટિયું : “લેતી જા, લે ગોળનું રોડું! મીં તો તને સુવાવડમાં શીરા કરી કરીને ખવડાવ્યા ને મારું જ રાંડ નાક લઈ ગઈ....”

બેબાકળાં બની રહેલાં નિશાળિયાંને સમજ ન પડી - રણચંડી સરખાં, પસીને નાહેલાં કાશીમા હાંફતાં હાંફતાં લડતાં હતાં કે રડતાં હતાં! - કાશીમાએ છોકરાંનેય પડકાર્યા : ‘વેરાઈ જાઓ, નકર તમનેય એકએક દઈ વાળીશ, હાં...’

છતાંયે છોકરાંએ હિંમત કરી, એક લીધી થાળી, બીજાંએ વાડકી લીધી. પહેલી શરૂઆત ડાહ્યાભાઈના નમાયા ને એકના એક દીકરાંએ પોતાના ઘેરથી કરી. અને પછી એ સામી હારમાં છસાત આ નિશાળિયાં ને બેચાર બીજાં ફાલતુ છોકરાંની આખીય મંડળી, “લાવો, કાકી, ચપટી લોટ, કાંકરી ગોળને આંગળી ઘી આપો... કાબરી માટે શીરો કરીશું.” એમ કહેતી ને સીધું ઉઘરાવતી ઘેર ઘેર ફરી રહી. કોઈ કંઈ કકળતું તો આખીય ટોળી ચૂપચાપ સાંભળી લેતી..

કુંભી પકડી નેવાં આગળ ઊભેલા કાશીમાના પૌત્રોની નજર એ મંડળી પાછળ ફરતી હતી.

કાશીમાને ક્યારનીય ગંધઆવી હતી - સામે ઘેર ડાહ્યાભાઈને ત્યાં થાળી ફરતી જોઈ હતી ત્યારથી - નમાયા સરખા પૌત્રોની સિકલ પણ પારખી હતી. એક બે વાર બહાર આવી ફળીમાં ફરતાં છોકરાંની નોંધ લેતાં ત્રીજી વારનાં ડોકિયાં વખતે સવાલ કર્યો : ‘કેમ’લ્યા, તમે બે ભાઈ સૂનમૂન થઈને ઊભા છો?’

“અમથા.” મોટાનો અવાજ રિસામણો હતો.

“ફળીનાં છોકરાં નથી રમાડતાં?”

“ક્યાં રમે છે છોકરાં?”

“ઘેરઘેર ફરે છે ને?” કાશીમાએ પોતાની હારમાં આવેલાં તરફ નજર પણ નાખી.

“કાબરી માટે શીરો કરવા ઉઘરાતું કરે છે એ તો.” મોટો જ જવાબ આપતો હતો.

કાશીમાએ કાબરી પરના હેતને દળીદળીને સારી પેઠે ‘ગોળ’ ખવડાવ્યો હતો, પણ એટલી હદે તો નો’તાં ગયાં કે કાબરીનું કોઈ અંગ ભાંગે કે લોહી નીકળે! કહ્યું : ‘એવું શું કાબરીને લોર વાગ્યું છે?’

“લોર તો નહીં પણ માથું જ ફૂટી ગયું છે, ખાતી જ નથી.”

કાશીમાને ખ્યાલ આવ્યો. કેડ ઉપર પડતા પાટિયા વચ્ચે એક વાર કાબરીએ માથું નાખ્યું હતું. ને કડાક અવાજ ઊઠ્યો હતો. નિઃશ્વાસ નાખતાં બબડ્યાં : ‘ઓ! તો તો કાબરી સારું શીરો કરે છે! પણ તારે જરા પૂછવું’તું કે કાબરી માટે શીરો કરવાનું શિખવાડ્યું’તું કોણે પેલું? આજે બધાં કાબરીનાં વાલેશરી થઈને નીકળી પડ્યાં છો, પણ...’ કાશીમાનો અવાજ તૂટ્યો. બારણા તરફ વળેલો પગ ધરતી પર પડ્યો ખરો, પણ જીવ એમનો ચકડોળે ચઢ્યો હતો. ઝાડુ લઈને વાળવા વળ્યાં ત્યારેય બડબડાટ ચાલુ હતો : ‘કાબરી જ રાંડ દાવે આવી’તી! મીં એને ફરીફરીને ચેતવી’તી કે સો ફેરા મીં તને મારામાંથી છોડાવી છે, પણ મારા મારમાંથી તને કોઈ નહીં છોડાવે હાં! પણ મૂઈની કૂંડાળી મારા હાથે જ લખાયેલી તે... પેલા અવતારની વેરવણ થઈને તીં જ મારો શીરો ખવડાવેલો ધોઈ આપ્યો...’

બારણા સામે મંડળી આવી. એકબીજાના પાસમાં લપાતી, આડી નજરે બારણા તરફ જોતી ને ચોરની પેઠે પગલાં માંડતી પસાર થઈ ગઈ.

કાશીમા વીફર્યાં. હાથમાંથી ઝાડુ નાખી, આવ્યાં હતાં તો મંડળીને તતડાવવા પણ બોલતાંબોલતાં અવાજ એમનો ફાટી ગયો : ‘કેમ, છોરાં... મારું ઘર ટાળ્યું...ભાઈ?’

કુંભીએ જડાઈ રહેલા બેઉ પૌત્રોને જીવન પ્રકટ્યું. મોટાએ હાંક પાડી : “દલપા, મારી મા બોલાવે.”

બીજો બોલ્યો : “ફાળો આપે.”

દલપો ગૂંચવાયો. બાપડો ગૂંચળાતા અવાજે ગુનેગારની પેઠે બોલ્યો : “આ તો, મા, કાબરીનો ફાળો છે!”

“અલ્યા, કાબરીનો ફાળો ને મારું ઘર ટાળવાનું, છોરાં?” કાશીમાએ હસતું મોં ઘણુંય રાખ્યું, પણ રુદનનો ઊભરો એવો પ્રબળ હતો કે ખચકાઈને ઊભેલી મંડળીમાંથી બેચાર છોકરાંને તો ઊલટાનો ભય પેઠો : “છેતરીને બોલાવે છે, લ્યો!”

સાફ કરેલું ગળાનું રુદન આંખોમાંથી ઊભરાતાં કાશીમાએ બારણાં તરફ મોં કરતાં વળી કહ્યું : “લાવો હેંડો થાળીવાટકો.” પણ છોકરાંને તો કાશીમાનો આ અવાજ પણ દોદળો લાગ્યો. અણસમજુ એવાં છોકરાંને એ દોગલો પણ લાગવા માંડ્યો. સમજુ એવા દલપાએ કહ્યું : “હેંડો, સાચકલો ફાળો આપે છે!” એકબેએ એનું ખમીસ ખેંચ્યું : “ઊંહું થાળી બાળી નાખી આપશે હોં!”

દલપાએ જોયું તો કાશીમા બાચકો ભરીને લોટ લાવ્યાં હતાં. ફટ એણે પગ ઊપાડ્યો. “હેંડો લ્યો, સાચકલો આપે છે!”

લોકોની ચપટી ને કાશીમાનો બાયકો ! છોકરાં તો જોતામાં જ ક્ષોભ, બીક બધું ભૂલી ગયાં ને ઘૂઘરાનું ઝૂમખું આખું જાણે ઘરમાં પેટું. પૌત્રો પણ સાથે જોડાઈ ગયા.

અને પછી તો બીજા ઘરની કાંકરીઓ ને કાશીમાનો ગોળનો કાંકરો. બીજા લોકોની આંગળી ને કાશીમાનું આંગળું. સીધું આપતાં બોલતાં હતાં તે પણ છોકરાંને તો મધ જેવું મીઠું લાગતું હતું : “ગોળ ગયો એનો વાંધો નો’ તો, પણ મૂઈએ મારી વાત કરાવી એની મને ઝાળ ઊઠી... મને પાછું એમય થયું, ઘરની બિલ્લી મારાથીય મ્યાઉ? એટલે પછી હું બળ્યું – ડાહ્યાભાઈ જેવાને કેતી’તી કે કૂતરું બચકું ભરી જાય પણ કાંઈ મનેખથી એને ભરાય છે? પણ આ મૂઈની કૂંડાળીએ જ મને ભૂલવી દીધી.”

અને પછી તો છોકરાંને એ સમાચાર પૂછવા લાગ્યાં : “બહુ વાગ્યું છે, દલપા, એને? મારતી’તી તો હું કેડોમાં, પણ એ મૂઈ માથું વચ્ચે ઘાલી ગઈ! આંખો તો પટપટાવતી’તી ને? તો તો હવે વાંધો નથી...”

પણ ઘી આપતાં - આપતાં વળી કાશીમા છોકરાંને વીફરેલાં લાગ્યાં. કે’ છે : “અલ્યાં છોરાં! શું કામ કાબરી જિવડાવવી છે? છો ને મરી જતી ને છો ને મને ગોજ લાગતી!”

છોકરાં-દલપો સુધ્યાં-એકમેક તરફ તાકવા લાગ્યાં. થાળીવાળો છોકરો તો દલપાના ઈશારાની જાણે રાહ જોતો પગની લાલમ ખેંચે એટલી જ વાર હતી.

ત્યાં તો ક્ષણેક થંભી કાશીમાએ કહ્યું : “ફળીમાંથી કોઈ એને ખાવાનું તો નાખતું નથી!” ઉમેર્યું : “નાખે તો બટકુંક રોટલો. ત્યારે છો ને બાપડી ટાંટિયા તાણતી મરતી!”

દલપો ભેદ પામી ગયો. બોલ્યો : “ના કાશીમા!” છોકરાં સામે જોઈ બોલ્યો : “અમે આજથી નીમ કર્યો છે : અમારા ખાવામાંથી એક કોળિયો કાબરીનો.” છોકરાં પાસે દલપાએ હુંકારો માગ્યો : “હું ને, છોરાં?”

કાશીમાનું ઘર જાણે કે નિશાળ હોય તેમ એકી અવાજે છોકરાંનો હુંકારો મળ્યો : “એક કોળિયો કાબરીનો.”

“સવારસાંજ.” દલપો બોલ્યો.

“સવારસાંજ” છોકરાંએ પડઘો પાડ્યો.

“તો તો ખરી વાત!” વાઢી સાથે રસોડા તરફ ફરતાં કાશીમાનો અવાજ પણ આહ્વાદથી ભરેલો હતો. રસોડામાં પ્રવેશતાં એમણે પણ છોકરાંની તાનમાં તાન પુરાવી : “તમારો એક તો આપણા બે કોળિયા, જાઓ.”

ને કાશીમાના આ હૂંફભર્યા શબ્દો અને ત્રણ ઘર જેટલો ફાળો લઈને ઘર બહાર નીકળેલાં છોકરાંનેય હવે તો કાશીમાના વાંકને બદલે કાબરીનો વાંક જ દેખાવા લાગ્યો : “કાબરીબાઈ જ મારનાં ઘરાક હતાં, કાશીમાનેય મ્યાઉ! પછી માર જ ખાય ને?”

ઓછું હોય તેમ ગુસપુસ કરતાં ને એક કોળિયાનો પાકો નીમ કરી દલપાને ઘેર જઈ રહેલાં આનંદઘેલાં છોકરાંને કાને બારણામાંથી ડોકું કરતાં કાશીમાનો અવાજ પડ્યો : “એ છોરાં! કાબરી શીરો ન ખાય તો મને બોલાવજો... કેવોક નથી ખાતી જોઉં!”

ને કાશીમાનો આ ટહુકો સાંભળી છોકરાંનાં ઉરમાં જ નહીં, ફળીમાં પણ આહ્વાદનું એક હળવું મોજું ફરી વળ્યું. ડાહ્યાભાઈએ કહ્યું પણ ખરું : “કાશીમાય ખરાં લાગે છે. એક પા માર માર્યો ને બીજો પા હવે શીરો ખવરાવી કૂતરીનાં પાછાં મનામાણાય કરવાં છે!”

શબ્દાર્થ

ખર્ચી વપરાશ ચોપાડ ઓશરી નઘરી નઠોર ભોડું માથું ચર્વણ ચાલતું હોય છે વિચારો ઘોળાયા કરતા હોય છે વણછોડવું ઉખાડવું ઠેકઠે બેઠેલી બે પગ ઊભા રાખીને બેઠેલી ઘંઘોળ ફંફોળ નેવ નેવું હોરો ધરપત, શાંતિ મજિયારી રાહુની સરખી માલિકીની અડી હઠ પ્રણેતા પ્રેરનાર છાપકું ચાપું, હથેળીમાં સમાય એટલું ગણતર વ્યવહારનું જ્ઞાન એકમૂડિયું એકલદોકલ બોડારોડા સાવ બોડા, મૂડેલા પાલે પડ્યાં છે આશ્રયે આવીને રહ્યાં છે સરાયાં ફળદ્રુપ શમાવ ક્ષમા કુંભી મકાનની થાંભલી લોર મૂર્છા આવવા જેવું વાગ્યું છે દોદળો ખોખરો દોગલો લુચ્યાઈભરેલો ગોજ પાપ લટ લાઠી નમાયો મા વિનાનો, અહીં નિરાશ મારનું ઘરાક માર ખાવા યોગ્ય થડિંગ બોકડો (ઊંચું થઈ) થનગનતું

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના સાયલા ગામના વતની શ્રીકુમારપાળ દેસાઈનો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો. તેઓ ગુજરાતીના અધ્યાપક હતા. વાર્તા, બાળ-સાહિત્ય અને પ્રૌઢ સાહિત્યમાં એમનું નોંધપાત્ર અર્પણ છે. “અખબારી લેખન” અને “સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ” એ બે એમના ઉલ્લેખપાત્ર પ્રકાશનો છે. કવિ આનંદધન વિશેનો સંશોધનગ્રંથ અને શબ્દસંનિધિ એ અભ્યાસલેખોના સંગ્રહો છે. “અપંગના ઓજસ”માં એમણે અપંગ વ્યક્તિઓની સિદ્ધિઓને આકર્ષક રીતે રજૂ કરી છે. વર્તમાનપત્રોમાં તેઓ નિયમિત રીતે લોકભોગ્ય શૈલીમાં કટારો લખે છે. રમત-ગમત એમના ખાસ રસનો વિષય છે. હાલ તેઓ “ગુજરાત વિશ્વકોશ”માં મુખ્ય કામગીરી સંભાળવા સાથે લેખન કાર્ય કરી રહ્યા છે.

આ નિબંધમાં લેખકે નિંદા કે ટીકાને ગૌણ ગણીને, તેમાંથી ઉપયોગી બાબત ગ્રહણ કરવા ઉપર ભાર મૂક્યો છે. પુરુષાર્થી અને મોટા મનવાળા માણસો ટીકાથી ડરતા નથી. અંતે જતાં તેઓ સાચા ઠરે છે. ટીકાને કેવી રીતે જોઈ શકાય તે લેખકે સચોટ રીતે સમજાવ્યું છે.

જગતમાં ક્યાં કોઈ માનવી, મહાત્મા કે ઈશ્વર નિંદામુક્ત રહી શક્યા છે? બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથ ‘ધમ્મપદ’માં કહ્યું છે કે લોકો વાચાળની નિંદા કરે છે, થોડું બોલનારાની નિંદા કરે છે અને મૌન રહેનારાની પણ નિંદા કરે છે. પછી નોંધે છે કે ‘જગતમાં એવો કોઈ પણ નથી કે જેની નિંદા કે ટીકા કરવામાં આવી ન હોય.’ ટીકાના વૃક્ષને જેટલું ઈર્ષાનું ખાતર મળે, એટલું વૃક્ષ વિશાળ થાય, કટુ ફળ આપતું જાય. કેટલીક વ્યક્તિઓને સારી વાત કરતાં આવડતી નથી, નિંદા કરતાં જ ફાવે છે.

કોઈ પણ ઘટના બને, પછી તે ગમે તેટલી યોગ્ય, ઉપયોગી કે લાભદાયી હોય, તેમ છતાં કેટલાક માણસો દરેક ઘટનાની ટીકા કરવાના એમના જન્મસિદ્ધ અધિકારને આંચ આવવા દેતા નથી. આપણે ત્યાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ રાજકારણ અને ક્રિકેટની સમીક્ષક હોય છે. મનની હતાશા અને દૃષ્ટિની નકારાત્મકતા ટીકાનો આધાર છે. વળી આપણે ત્યાં તો ટીકા કરવાના ઘણા માર્ગો અને ઉપાયો મળી રહે છે. વ્યક્તિની જ્ઞાતિને અનુલક્ષીને ટીકા થાય છે તો એની જ્ઞાતિને અનુલક્ષીને પણ ટીકા થઈ શકે છે. એનો પહેરવેશ અને એની જીવનરીતિને ધ્યાનમાં રાખીને પણ ટીકા થઈ શકે છે. ક્યારેક કોઈ ભ્રાન્ત ધારણા કે સ્વરચિત કલ્પનાના માધ્યમથી પણ ટીકા થતી હોય છે. અરે, જો વ્યક્તિ પોતાના વિશે થયેલી એક એક ટીકા સાંભળે તો એમાંથી બચવા માટે એને ડેનિયલ ડીફોની નવલકથાના પાત્ર રોબિન્સન ક્રૂઝોની માફક દૂરના ટાપુ પર એકાંતવાસ વેઠવો પડે. લોકમાન્ય ટિળક સવારે ચાના સમયે અખબાર વાંચતા હતા અને કહેતા કે ‘ચાની સાથોસાથ હું મારી ટીકાઓને પણ પી રહ્યો છું.’

ચાર્લ્સ ડાર્વિનના પિતા રોબર્ટને સ્વપ્નેય કલ્પના નહોતી કે પોતાનો પુત્ર જગતમાં પરિવર્તન લાવનારો બનશે. આથી એમણે એક પત્રમાં પુત્રને લખ્યું, ‘તું આખો દિવસ નિશાનબાજી પાછળ તથા કૂતરાઓ અને ઉંદરો પકડવામાં ગાળે છે. બીજી કોઈ બાબતની તને કશી દરકાર નથી. તું તારી જાત માટે અને તારા કુટુંબને માટે કલંકરૂપ છે.’ ચાર્લ્સ ડાર્વિને એના ડૉક્ટર પિતાની ઉજ્જવળ કારકિર્દીની ઈચ્છાને બદલે પોતાના અંતરના અવાજને અનુસરીને અવલોકનની કળાને વિકસાવી અને ઉત્ક્રાંતિવાદનો પ્રણેતા બન્યો. પાંચ-પાંચ વર્ષ સુધી ડાર્વિને પ્રકૃતિનો અભ્યાસ કર્યો. સાહસભરી સફરો ખેડી, વેરાન ટાપુઓની મુલાકાત લીધી. ખડક, જીવજંતુ, પ્રાણીઓ અને અશ્મીઓનો સંગ્રહ કર્યો. આ બધું કરતી વખતે ડાર્વિનને ટીકાનો સામનો કરવો પડ્યો, પરંતુ એ પછી એ જ ડાર્વિનને પિતાની ચાહના પણ મળી.

ટીકા સ્વપ્રશંસાનો ટૂંકો માર્ગ છે. અન્ય વ્યક્તિથી પોતાની સરસાઈ કે ઊંચાઈ સિદ્ધ કરવા માટે ટીકાનો માર્ગ અપનાવનારા અનેક મળે છે. તેઓ ટીકાનો ઉપયોગ પોતાની અશક્તિના ઢાંકપિછોડા માટે કરે છે. બહાઈ ધર્મમાં તો મનુષ્યના મોટામાં મોટા અવગુણ અને સૌથી મોટા પાપ તરીકે પરાયી નિંદાને ગણવામાં આવી છે. અન્યની સિદ્ધિને ઓછી આંકવા માટે ઘણા ટીકાનું રબર લઈને સતત ભૂસતા જ રહેતા હોય છે. પુરુષાર્થી ઉદ્યોગ-સાહસિકે વિકાસ સાધ્યો હોય, ઉદ્યોગમાં સફળ થયા હોય તો એને બિરદાવવા જોઈએ, પરંતુ ટીકાનું માનસ ધરાવનારો, તો, ‘અરે દેશના આવા આવા મોટા ઉદ્યોગપતિઓ સામે આ તો કશી વિસાતમાં નથી’. એમ કહી એને વખોડવાનું જ કરે છે.

નિંદાખોરની દષ્ટિ કેવી હોય? આ માટે મહાકવિ કાલિદાસને જ યાદ કરવા પડે. ‘રઘુવંશ’ મહાકાવ્યમાં ‘નિર્મળ ચંદ્રમા પર પડેલી પૃથ્વીની છાયાને ચંદ્રમાનું કલંક કહીને એને લોકો બદનામ કરે છે.’

આવી ટીકાનો ઉત્તર કઈ રીતે આપી શકાય? કેટલાક લોકોએ આવા ટીકા પત્રોને પોતાના અભ્યાસખંડની દિવાલ પર રાખ્યા હતા. જનરલ મેકઆર્થરે એમની ટીકા કરનારો એક પત્ર યુદ્ધ દરમિયાન એમની મુખ્ય છાવણીની પર ટાંગ્યો હતો. વિન્સ્ટન ચર્ચિલે તો નોંધ્યું કે ‘જો હું મારી દરેક ટીકાનો જવાબ આપું, તો જિંદગીમાં બીજું કંઈ જ કામ કરી શકું નહીં.’ એણે કહ્યું, ‘મારો હેતુ તો હું મારી દષ્ટિએ જે યોગ્ય લાગે તે કામ કરી રહ્યો છું. મારા મૃત્યુ સુધી સારી રીતે કરતો રહીશ.’

સંત કબીરે તો નિંદકનો ઘણો મહિમા કર્યો છે અને કહ્યું છે કે એને ઘરના આંગણામાં કુટિર બાંધીને રાખવો જોઈએ. કારણ કે સાબુ અને પાણી વિના એ તમને નિર્મળ કરે છે. અને ગાલિબ જેવા તો,

‘ન સૂનો, ગર બૂરા કહે કોઈ, ન કહો, ગર બૂરા કરે કોઈ.’

આવી નિંદામાંથી પ્રશંસા પણ શોધી શકાય. જેમ જેમ નિંદકના વ્યક્તિત્વને ઓળખો છો, તેમ તેમ એમાંથી તમારી પ્રશંસાના અંશો પણ મળે. બાકી તો તમે ‘હેમ્લેટ’માં શેક્સપિયરે કહ્યું છે તેમ ‘બરફ જેવા નિર્મળ હો અને હિમ સમાન પવિત્ર હો તો પણ લોકનિંદાથી બચશો નહીં.’

મહાત્મા ગાંધીજીએ આપણી નબળાઈઓ વિશે વારંવાર કહ્યું હતું. અસ્પૃશ્યતાને હિન્દુ ધર્મનું કલંક ગણાવ્યું હતું. એથી એક માણસે ગુસ્સામાં આવીને ગાંધીજીને પત્ર લખ્યો. તેમાં ગાંધીજીની ટીકા તો કરી હતી, સાથે અપશબ્દો પણ વાપર્યા હતા. ગાંધીજીએ શાંતિથી એ પત્ર વાંચ્યો. એમાં ટાંકણી હતી તે કાઢી લીધી અને પત્ર ફાડીને કચરાપેટીમાં નાખી દીધો. તેમના અંતેવાસીએ આ બધું જોઈને કારણે પૂછ્યું તો ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘આખા પત્રમાંથી કાંઈ રાખવા જેવું ન હતું તેથી ફેંકી દીધો, તેમાંથી માત્ર આ ટાંકણી રાખવા જેવી હતી તે મેં રાખી લીધી છે. એમાંથી આટલું જ ઉપયોગી હતું.’ માણસની મોટાઈ એ છે કે તેઓ પોતાની ટીકાથી અકળાતા નથી, સચ્ચાઈની નાનીશી ટાંકણી મળી જાય તો લઈ લે છે. આપણી ટીકા કરનારની વાતમાં જો ગ્રહણ કરવા જેવું કાંઈ હોય તો એ લઈ લેવું જોઈએ. ટીકાને કેવી દષ્ટિથી જોઈ શકાય તેનું આ ઉત્તમ દષ્ટાંત છે.

અબ્રાહમ લિંકન અમેરિકાનો મહાન રાષ્ટ્રપ્રમુખ ગણાયો છે. ગુલામી નાબૂદી માટે તેણે આંતરવિગ્રહ પણ સ્વીકાર્યો હતો. તેનો યુદ્ધમંત્રી સ્ટેન્ટન લિંકનનો ઉદ્ધત ટીકાકાર હતો. અગાઉ લિંકન વકીલાત કરતા હતા ત્યારે સ્ટેન્ટન અમેરિકાનો અગ્રણી વકીલ ગણાતો હતો. ત્યારે સ્ટેન્ટનને કહેવામાં આવેલું કે તમે લિંકનને મદદનીશ તરીકે રાખો. તો સ્ટેન્ટને તોછડાઈથી કહેલું કે, એ લાંબા હાથવાળા અને અણધર માણસ સાથે હું કામ કરવા ઈચ્છતો નથી. પછી લિંકન અમેરિકાના પ્રમુખ બન્યા ત્યારે સ્ટેન્ટને કહ્યું હતું કે, ‘આ માણસ રાજવહીવટ ચલાવવાને બિલકુલ નાલાયક છે.’ પછી લિંકનની હાંસી ઉડાવતાં કહ્યું હતું, ‘અસલ ગોરીલાને જોવા માટે આફ્રિકા સુધી જવાની કશી જરૂર નથી. લાંબા પગ કરીને તે વ્હાઈટ હાઉસમાં જ બેઠો છે.’ આવી તુમાખી, ઉદ્ધતાઈ અને મનધાર્યું કરવા માટે જાણીતા સ્ટેન્ટનમાં કાર્યશક્તિ અદ્ભુત હતી. યુદ્ધ વખતે લશ્કર અને વહીવટમાં પેસી ગયેલી શિથિલતા દૂર કરવા માટે સ્ટેન્ટનની શિસ્ત અને પુરુષાર્થ લિંકનને જરૂરી લાગ્યાં. લિંકને પોતાની ટીકાઓ અને સ્ટેન્ટની ઉદ્ધતાઈ ભૂલીને તેને યુદ્ધમંત્રીની મહત્વની કામગીરી સોંપી. સ્ટેન્ટનને લિંકનનો કોઈ નિર્ણય ગળે ન ઉતરતો ત્યારે અકળાઈને લિંકનને ‘મૂરખનો સરદાર’ પણ કહી દેતો. પરંતુ યુદ્ધમાં સમય જતો ગયો તેમ તેમ સ્ટેન્ટનને લિંકનની મહાનતાનો ખ્યાલ આવતો ગયો. પછી લિંકનને સન્માન અને આદરની નજરે જોવા લાગ્યો. અબ્રાહમ લિંકનના મૃત્યુ પછી સૌથી મહાન અંજલિ એના યુદ્ધમંત્રી સ્ટેન્ટને આપી હતી કે ‘દુનિયાએ ક્યારેય જોયો ન હોય એવો માનવીઓનો સૌથી પરિપૂર્ણ શાસક અહીં સૂતો છે. હવે તે અમર થઈ ગયો છે.’

ટીકાકારના હૃદયમાં પણ પરિવર્તન થઈ શકે છે અને ટીકાથી અકળાયા વિના તેમાંથી ઉપયોગી હોય તે લઈ લેવું જોઈએ એ સંદેશો લિંકન અને ગાંધીજી પાસેથી મળી રહે છે.

સમાનાર્થી શબ્દ

દષ્ટિ નજર, મીટ અખબાર વર્તમાનપત્ર, સમાચારપત્ર દરકાર પરવા, કાળજી ટીકા નિંદા, વગોવણી પૃથ્વી ધરતી વસુધા અવનિ, મૃત્યુ અવસાન નિધન, કુટિર ઝૂંપડી કૂબો પ્રશંસા વખાણ સ્તુતિ

